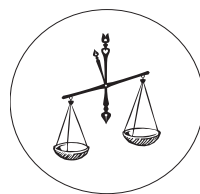

TARTALOM

- 3 Csegey Dénes: Májusi cseresznye; Új palotás; (Micsoda március...); Az iszapban bukácsol...; Szanatórium '86; Végszó a fiúkhoz
- 8 Csegey Balázs: Dalszövegek és azok hiánya (Közléltések Cseh Tamás és Csegey Dénes közös munkáihoz)
- 18 Bartusz-Dobosi László: Aki kétszer élt (Csegey Dénes és az angyal)
- 24 Beck Zoltán: Csegey Dénes és a kortárs cigány irodalom
- 30 Ágh István: Gyázmise a budai várban; Hirdetve törvényt
- 34 Kulin Ferenc: Bessenyei Anna képzelt naplója (Irodalmi forgatókönyv; 2. rész)
- 65 Sarusi Mihály: Embörnek lönni (Jelenetek a Farkas, Zsótér, Zsóri, Gyöngé–Kurtucz, (Kis)Sarusi, Kakuja, Chlotni nagycsaládból)
- 78 Fecske Csaba: Öreg kecske; Ahonnét a hó; Rozsdatorkú pityer; Vadkacsák
- 81 Mohás Livia: Fiala farkas (Emlékezések; 2. rész)
- 91 Sárándi József: Virágok; Napok; Tárgyak
- 96 Gulyás Dorottya: Munkában elmerülő lélek (Ferenczy Noémi-kiállítás Szentendrén)
- 107 Péntek Imre: A posztmodern agóniája (Bárdosi József: Évek és képek. Történelem és/vagy esztétikum [1960–2010])
- 112 Keresztes András: Maradnak a kérdőjelek (Petrás Éva: Álarok mögött. Nagy Töhötöm életei)
- 120 Gy. Szabó András: A trilógia lezárása (Wodianer-Nemessuri Zoltán: Alkony)
- 124 Kovács István: A vándordiákságtól a vándortanárságig (Kiss Gy. Csaba születésnapjára)

Borító: Jánosi Nikolett. E lapszámunk a *Teremtés – Ferenczy Noémi művészete* (Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre. Kurátor: Bodonyi Emőke) című kiállításon szereplő művekből nyújt merítést. A képek Gulyás Dorottya tárlatról szóló írását kísérik. Fotó: Darabos György (33), Deim Balázs (2, 23, 77, 80, 90, 123), Herczeg Zoltán (119). (A kiállítás a kialakult helyzet miatt jelenleg nem látogatható.)

HITEL irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat. MAGYAR ÖRÖKSÉG. Örökös tiszteletbeli főszerkesztő: [Csoóri Sándor](#); **Főszerkesztő:** Papp Endre; **Főmunkatárs:** Ágh István; **Szerkesztők:** Léka Géza, Nagy Gábor, Tevely Arató György; **Képszerkesztő:** Isó M. Emese; **Nyelvi lektor:** Rátkay Ildikó; **A szerkesztőség titkára:** Kovács Nóra; **Tördelőszerkesztő:** Bagu László. **Felelős kiadó:** A Nemzeti Kulturális és Irodalomért Alapítvány elnöke. **Kiadó és szerkesztőség:** 1078 Budapest, Hernád utca 56/B, Tel.: (06-1) 237-0294; Fax: (06-1) 237-0293; E-mail: hitel@hitelfolyoirat.hu, honlap: www.hitelfolyoirat.hu; **Levelezési cím:** 1381 Budapest, Pf. 1324. Lapunk az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alap és a Bethlen Gábor Alapítvány támogatásával jelenik meg. A Hitel folyóirat és Könyvkiadás szakmai program megvalósítását 2019. évben a Magyar Művészeti Akadémia támogatta. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu; fax: (06-1) 303-3440. Előfizetési díj: egy évre 6840 Ft, fél évre 3420 Ft. Nyomta és kötötte: Coradix Kft. HU ISSN 0238–9908.

Ferenczy Noémi: Rúgyszőző fa (Közirtársaság fája) (gyapjú, gobelin technikával szőtt falikárpit, 171×121 cm, 1946)

Csengey Dénes

Májusi cseresznye

A hintaszékben

anyád helyén két szem cseresznye,
e májusból ennyi a részed.
Az egyiket megeszed ebédre,
a második az örökséged.

A másikat finoman zsebre,
és némítsd el végleg a csengőt,
teríts a kárpitra durva vásznat,
a tükörrre fekete kendőt.

A lécek már kézügyben reggel óta.
Az ajtót még, azt még szegezd be,
és mehetsz is, nincs dolgod itt már.
A temetés ki van fizetve.

És semmi, csak egy rossz görcs a mellben,
a hányáshoz görbült derékban;
az udvaron szétnézel, s látod:
május van, orgonás dél van.

És így indulsz, virágok, görcsök,
a cipődön egy csepp epe szárad.
Amid még, amid csak van még,
ezentúl mind itt lesz nálad.

És indulsz, a zakód a vállon.
Igazítsd meg majd a kapuhoz érve!
A szöveten átűt a zsebnél
a sötét nedv, a cseresznye vére.
Hát indulj már, indulj el végre!
Hát mire vársz, indulj el végre!

Új palotás

Lassan már minden elkopott,
az utca alólam elfogyott,
járda nincs, cipő kopog,
a város végleg elhagyott.
Én felléptem,
lépek légben.
Járásomat végzem juharfa hegyében,
tornyok ablakában, szeretóm szemében,
szeretóm szemében arany árnyék vagyok,
vérerekkel hálózva vagyok.

Aztán majd onnan is csak el,
erek hálóját tépve fel,
megdermedt éveken keresztül át
elsuhan velem egy sötét kabát.
Voix étouffé már nem szól soká,
mert *subite m'éperte je crois*.
Járásomat végzem juharfa hegyéből,
tornyok ablakából, szeretóm szeméből,
szeretóm szemében arany árnyék vagyok,
eltűnőben onnan is vagyok.

(Micsoda március...)

Micsoda március! Délelőtt ismét havazott.
A francia többség a jobboldalra szavazott.
A franciák jobbra, mi szerteszét, jobbra-balra,
és havazik egyre, s a dal csak borsó a falra.
Még egy-két nőt teherbe ejtesz,
aztán egy világgal alábbra lejtesz,
vagy szűz maradsz, és úgy lejtesz alább.
Ott nem vacogsz tovább legalább.

Ne vedd ezt olybá, hogy dekadens eszméket hirdetek.
Én nem vagyok csicskása se a halálnak, se neked.
De ilyenkor délután veszem csak észre,
hogy felhajtott gallérral nézek a nyár elébe.
Még egy-két kopott nő, aztán csak alább,
még egy-két szavazás, mi szerteszét, nohát,
én dalokat öklendek, ti meg hovatovább
már ezt is benyaljátok. Hát hova már, hovatovább.

Az iszapban bukdácsol...

A bánatos Isten könnyei megerednek,
és hangyacsordák gyűlnek az ágak ujjbegyén.
Ha nincs bűnöd, sincsen árva hely fejednek.
Már szökőár zúg keresztül a Koponyák Hegyén.

Ember fia, hát nézzed,
íme megváltozott néped
az iszapban bukdácsol,
hullám mögött eltűnik.
Hát nézz végig magadon!
Fetrengsz a sárban,
és nem ismer rád Apád,
és mentséged sem érkezik.

A negyvenedik napon, úgy hajnal felé
elapadnak végleg a bánat zöld vizei.
De addigra te már csak úszó tetem vagy.
És nem ismer senki. Nem ismer rád senki.

Pedig csak akkor kellene másodszor is megfeszülni.

Megállni kereszt gerinccel, és arra felfeszülni.

Szanatórium '86

– májusi üdvözlés Leonard Cohennek –

Úgy is lehetne kezdeni, hogy május,
hogy még ilyen májust egyik év sem hozott,
egy szívbeteg évtized fürdőzik fényben,
egy rosszul öltözött, egy állami gondozott,
és az orgonabokrok tövében piheg,
a virágzat fölötté színpompás sátort feszít.
Hát így lehet májusban halódn szépen,
e szépséges dalban, mely épp képződik itt.

E szépséges, jóságos dalban én mondom:
„Na, árva nyolcvanas, jó öreg cimboral!
Egy nagy adag fagyira befizetlek téged,
azt elnyalogathatod, míg elnyílik az orgona.
Majd benyalhatod magad az évezredbe szépen,
mint hamisító bandába éhező rajztanár,
és így jut majd nekünk is öröklét benned,
tíz évünk árán, mit félig felnyaltál te már.

Az éveket felnyalod, és beteg vagy ettől,
vagy mástól netán, biztosan nem tudható,
egy orgonabokorban fekszel és bűzlesz,
és körben szép tavasz van, és krémfagylalt kapható.
És ennyi fog talán csak fennmaradni rólad,
és rólunk meg annyi, hogy nem pusztultunk veled,
mert túlélünk, barátom, ideje tudnod,
egy-két májust bevárunk itt nélküled.
Mert túlélünk, barátom, és azt kívánjuk:
álmunkban se jöjjön több ilyen évtized.”

Végszó a fiúkhoz

Fiúk, a szememben felrobbant a tükör,
mától ha sírok, szilánkokat könnyezek.
Fiúk, az arcotok eltörött bennem.
Mégfájdult látnom, ahogyan éltetek.

Elég már ebből a dadogó, szédelő,
szélfúttá énekből, amire fogtatok,
elég már ebből a pislogó nézésből,
amit kitanultam miattatok.

Elég már ebből a semmire nem elég,
semmire nem bátor életből, uraim!
Eleget nyökögtem veletek, elfogytak,
elfogytak ezek a hangutánzó szavaim.

Szememből kitörlök negyvennégy évet,
ha vérzik, hát vérezzen, kikönnyezem,
és úgy nézek keresztül rajtatok mától,
mint egy szilánkokra tört szemüvegen.

Az itt közölt versek/dalok 1985 és 88 között készültek, ahogy a további közel negyven – többségében ismeretlen – Cseh Tamásnak írott Csengey-szöveg. Többségük mind Cseh Tamás, mind Csengey Dénes hagyatékában fennmaradt. Pontos keletkezési ideje és helye – 1985. október 16., Keszthely – egyelőre csak a *Májusi cseresznyének* ismeretes, fennmaradt dokumentált dallama pedig a *Micsoda márciusnak* és az *Új palotásnak* van ebből a válogatásból.

Dalszövegek és azok hiánya

Közelítések Cseh Tamás és Csengey Dénes közös munkáihoz¹

Csengey Dénes és Cseh Tamás barátsága, együttműködése nem kapott eddig megfelelő hangsúlyt. Csengeyre rendszerváltó író-politikusként emlékezünk elsősorban, zárójelben megjegyezve, hogy egy lemez erejéig dalszövegeket írt barátjának, míg Cseh Tamás dalainak világát óhatatlanul is Bereményi Gézával kötjük össze. A bennfentesek esetleg megemlékeznek az egyetlen kivételt képező műsorról (majd lemezről), melyet nem a jól ismert szerzőpáros alkotott, de a recepció ennyiben többé-kevésbé kimerül. Valóban, a közös munka kézzelfogható gyümölcse mára a *Mélyrepülés* maradt, de ennél azért lényegesen több közös vállalkozásuk volt a nyolcvanas években, ezek – a teljesség igényét nélkülöző – ismertetésére tesztek most kísérletet.

Ismeretségük – levelezésük tanúbizonysága szerint – már a hetvenes évek végéről fakad. Ekkorra a szekszárdi születésű Csengey már túl volt négy év hajózási szakközépiskolán Budapesten, katonaságon Ercsiben, különböző szekszárdi alkalmi munkákon, képesítés nélküli tanítóságon Faddon, sőt gyári népművelőként is dolgozott már Hajdúböszörményben, az Egyesült Izzónál, így korát meghazudtoló élményanyaggal és társadalomismerettel került a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar-történelem szakára. Korántsem meglepő, hogy Cseh Tamás dalai, illetve Bereményi Géza szövegei felkeltették az érdeklődését az ebben az időszakban már a *Tolna Megyei Népiújság* után az *Alföld* és a *Mozgó Világ* hasábjain is szárnyait próbálgató, az egyetemi kulturális életbe, debreceni vitaestekbe magát belevető Csengey Dénesnek. Már a *Fehér babák takarodója* című műsorról is kiemelten foglalkozott, de a 1979-ben színpadra kerülő *Frontátvonulás* volt az, amire – sokakkal egyetemben – a szerzőpáros legkiforrottabb munkájaként tekintett. Tamás értelmezését, véleményét is kikerve 79 végén az egyetemi újságba írt a dalokról és az új műsorról rövid esszét,

CSENGEY BALÁZS (1985) magyar nyelv és irodalom szakos bölcész és tanár, a Cseh Tamás Archívum munkatársa.

1 A felhasznált szakirodalmat, leveleket, dokumentumokat a Cseh Tamás Archívumban őrzött Csengey Dénes- és Cseh Tamás-hagyaték szolgáltatta. Külön köszönet Erdélyi Jánosnak, aki rendelkezésemre bocsátotta *A kétségbeesés méltósága* című filmhez készített vágatlan felvételeket.

mely azonban szerkesztői döntés értelmében nem jelenhetett meg. Erről 1979 decemberében így számolt be Tamásnak írt levelében:

„Mondtad, hogy a Frontátvonulás körül voltak problémák, és hajlamos voltam azt hinni, hogy bizonyos fórumok tabuvá nyilvánították a rólatok dalaitok mélységének igényével szóló munkákat. (Elég kézenfekvő is, hogy azok a bizonyos fórumok legszívesebben – mondandókat kiherélendő – a sztárok műanyag dobogóján látnának benneteket, értetlen tinédzserektől körülvéve.) Már csak azért is hihettem ezt, mert – te még nem tudod – a »Cseh Tamás nincs humoránál« című cikk sem jelenik meg. Ócska történet. Bevittem az egyetemi lap szerkesztőségébe, elolvasták, megköszönték, aztán, amikor pár nappal később megint ott jártam, megláttam a cikket, amire belépésemkor (de nem elég gyorsan) rácsúsztatott egy üres lapot a szerkesztő. Kíváncsi lettem, miért teszi, odanyúltam, megnéztem. A kéziratot már ott voltak a nyomdának szóló utasítások, betűtípus, tükörszám stb., és egy teljes oldal vastag fekete filccel ki volt húzva. (Fogadok, hogy te is pontosan meg tudnád jelölni, melyik része a szövegnek.) Persze azonnal visszavettem az írást, de azért ez idegesítő. Úgy látszik, akárhogy »megcsavartam« az elejét [...], még mindig nem volt elég »okos« az odacsapás. Ők viszont »okosak« és aljasok. Ha véletlenül nem fogy el éppen a pénzem (előleget kérni mentem a szerkesztőségbe), nézhettem volna a kibelezett gondolatsort a nevem és a neved alatt.”²

A téma a kezdeti kudarcától függetlenül továbbra is terítéken maradt, 1981-ben az *Alföld*-ben megjelent *Tíz év után* címmel egy Csengey által készített Cseh-Bereményi-interjú,³ mely rendhagyó módon a szokásos kérdések helyett inkább a számvetéssel foglalkozott, illetve a Zeneműkiadó érdeklődést mutatott a téma iránt, így már 80-ban megkezdődtek a három évvel később megjelenő, „...és mi most itt vagyunk” címet viselő esszékötet előkészületei. Valójában nem az első megszületett esszé további kidolgozása, többszólamúvá tétele volt időigényes, hanem a kiadóval való egyezkedés, a kész szöveg kiadhatóvá tétele. A könyv gazdagon tárgyalta a dalokat, műsorokat, de még annál is aprólékosabban azok nemzedéki, szociológiai hátterét. Nem a dalok szándékát vizsgálta, hanem azok egyénben, közösségi tudatban fészkelő forrásait, illetve befogadási problematikáját. Népszerű olvasmány lett a Cseh Tamás-rajongók körében, de a XX. század második felének magyar történelmével, létkérdéseivel foglalkozók között is. A kritikák főleg arra hívták fel a figyelmet mind pozitív, mind negatív hangsúllyal, hogy a mű elsősorban a Csengey Dénes számára megkerülhetetlen (de sokak által ekkoriban megkérdőjelezett) nemzedéki kérdéssel foglalkozik, és a dalokat, a jelenséget saját gondolatmenetének illusztrációjaként használja fel. Kicsit összecseng nemzedéki gondolatmenetének alapja Gáll Istvánéval, aki szerint „Az 1940 és 1950 táján születettek két nemzedéke a gyerekkor alulnézetéből

2 Csengey Dénes levele Cseh Tamásnak (1979. december). Cseh Tamás Archívum.

3 Ld. Csengey Dénes: *Tíz év után* – Csengey Dénes beszélgetése Cseh Tamással és Bereményi Gézával. In *Alföld*, 1981/3. sz., 70–78.

látta a történelmi éveket. Családjaik sorsa titkokkal van tele, sérelmekkel és megpróbáltatásokkal, amelyek kimondva-kimondatlanul húzódnak meg írásaik mögött. Eleinte azt mondták róluk, hogy nincs élményük, azért írnak semmiről se szóló novellákat. Pedig épp hogy túl sok, túl fájdalmas élményük volt, családi mitológiák épültek a meghurcoltatásokra, és az író számára ez a magán, »családi történelem« bizonyos szempontból fontosabb a valódinál; és nem véletlen, hogy az alanyiség vallomást megkönnyítő formáját is személyiségük megsokszorozásával, történetük ködösítésével és mitizálással, elidegenítő keretregénnyel, ironizálással, stiláris játékosággal vagy alteregójuk elszemélytelenítésével mintegy eltávolították önmaguktól, annyira fájdalmas az önvalótlomás.⁴

Úgy gondolhatnánk, hogy miután a Cseh–Bereményi-szerzőpáros Géza döntésének értelmében 82-ben abbahagyta a közös munkát, kimerült a téma is a megszületett esszékötetnek köszönhetően, azonban koránt sincs így. Nemcsak annak köszönhetően, hogy a régi dalokból Bereményi új összekötőszövegeivel 84-ben színházba és lemezre is került a *Jóslat*, ami tovább vitte a hagyományt, hanem annak is, hogy a közérzet, a világ nem változott. Továbbra is hiánycikk volt a témáról vagy egyáltalán bármiről folytatott érdemi diskurzus. Ennek tükrében nem meglepő, hogy Csengey a 80-as évek közepén sokkal közvetlenebb eszközökkel járta körül a dalok világát, a nemzedéki kiütkeresés lehetőségeit. Nem újabb tanulmánnyal jelentkezett ugyanis, hanem amikor tehetett, vidéki fellépéseire elkísérte Cseh Tamást, és a *Jóslat*ot követően nem egy alkalommal az ő vezetésével folytattak vitát, beszélgetést a dalokról, a korképről, a kórképről. A *Tolna Megyei Népiújság* egy programajánlójában egészen odáig ment, hogy Cseh Tamás és Csengey Dénes előadásaként hirdette 1985. május 9-én a másnapi paksi Jóslat-estet.⁵

Erről az estéről több információnk áll rendelkezésre, mint a hasonlókról, „köszönhetően” Szokolay „Havasi” Zoltán titkos megbízottnak, aki jelentését nem magának a műsornak, sokkal inkább a beszélgetésnek szenteli. Leírja többek között, hogy „Csengey Dénes mindenekelőtt a történelmi tudatról, az egyes nemzedékek társadalmi beilleszkedéséről beszélt. Elmondta, hogy az ötvenes években született nemzedék, különösen annak az értelmiségi réteghez tartozó része, nehezen találja a helyét a mai magyar társadalomban, történelemszünetet érez, nincsenek – mert nem lehettek – konkrét történelmi tapasztalatai, ez okozza ezt a tévelygést, talajvesztést, identitás-hiányt, amelyről a dalok is szóltak.”⁶

Ebből a rövid részletből is kitűnik, hogy ezek az estek kiváló alkalmat szolgáltatottak Csengeynek, hogy a *Mozgó Világban* és az *Alföldben* megjelenő nemzedéki esszéiben is felmerülő gondolatairól többirányú kommunikációt folytathasson a dalok apropóján, ezáltal reakciót, visszacsatolást és intenzív emóciókat

4 Gáll István: *Péter, küzdjünk meg?* In uő, *Hullámlovas*. Bp., 1981, Kozmosz, 335.

5 Ld. Programajánló. In *Tolna Megyei Népiújság*, 1985/107. sz., 8.

6 Ld. Hanák Gábor: *Egy est leírása és annak kontextusa*. In *Irodalmi Magazin*, 2018/1. sz., 92.

kiváltva a közönségből. Fontos ezt kiemelni, ugyanis egészen más aktus a nyilvános beszélgetés, vita, mint az írás, közlés. Már Debrecenben, az egyetemen is volt beszélgetéssel összekapcsolt előadássorozat indítására kísérlete, Keszthelyre költözése után ott is igyekezett egy olyan szellemi atmoszférát teremteni, ahol ez lehetséges. *Kérdések és válaszok* címmel el is indult az előadássorozat, ami aztán hamvába holt.

Talán ez volt az egyik olyan mozzanat, ami arra ösztökélte, hogy Cseh Tamásnak műsort írjon: a publikum előtt testet öltő gondolatok kihívása. Némi gyakorlata is volt már a színpadra szánt művek terén, hiszen ekkorra már két monodrámát is jegyzett, melyek közül *A cellát* be is mutatták 1984-ben Kecskeméten, Jancsó Miklós rendezésében, Sziki Károly főszereplésével. A másik motiváció természetesen az volt, hogy Bereményi Géza nélkül nem születtek új dalok, nem volt új műsor, így barátként és az egyedi műfaj tisztelőjeként sem szeretne volna, hogy ez a jelenség végérvényesen megszakadjon. Ő maga három évvel később így vallott az okokról Keresztury Tibornak: „Főleg a barátság inspirált, de mellette ott volt a kipróbálatlan műfaj lehetősége is mint kísértés. És hát az is, hogy úgy gondoltam, Cseh Tamás túl jó énekes ahhoz, hogy a pályája negyvenkét évesen abbamaradhasson.”⁷

Tamás is több helyen beszélt erről az időszakról, Bérczes László beszélgetőkönyvében Gödrös Fricit és Petri Györgyöt említette, akivel az ínséges időben megpróbáltak közösen dolgozni, 87-ben az *Új Forrás*nak pedig így nyilatkozott:

„Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy mi a Gézával nem csináljuk tovább, én ültem magamban, gondolkodva azon, mi lesz a sorsom, mert engem egzisztenciálisan is érintett a szakítás, kár ezt eltagadni. Döntenem kellett, hogy visszamegyek tanárnak, vagy mi az ördög lesz. Ha visszamegyek, az megfutamodás lett volna. Különben is, a dalok a bőröm alatt voltak, meg egyetlen dolgot megtanultam: énekelni – egyedül. Akkor már a Katona József Színház tagja voltam, és a Zsámbékiék előkerítették Kornis Mihályt, hívták Esterházyt, hogy itt van a Cseh Tamás, hát csináljatok valamit. Többekkel összepróbálkozunk, de ehhez nem elegendő ügyes írónak lenni, ehhez más szándék kell, egyáltalán nem csak tehetség kérdése. Egyszer csak jött a Csengey, és azt mondta, én nem akarom, hogy abbamaradjon, megpróbálok írni. S a Dénes volt az egyetlen, aki nem kötelességből közeledett, hanem szívből. Meg is született a Mélyrepülés.”⁸

Az első közös munkálatokra utaló dokumentum egy 1985. június 24-én jegyzett levél, melyben Csengey már szövegkezdeményekkel jelentkezett, illetve júliusi közös munkát helyezett kilátásba: „Jó lenne, ha próbálnál erre valamilyen dallamot. Én a szöveggel biztosan készen leszek júliusra, és akkor már lenne valamink az induláskor. Van még félben-harmadban három-négy más szöveg is, azokat is igyekszem befejezni. Küldök belőlük, ha készen lesz

7 Keresztury Tibor: Jelen idejűvé tenni a történelmet. In *Alföld*, 1989/5. sz., 37.

8 C. Varga Sándor – Rab László: Meztelen szablyával. In *Új Tükör*, 1987/31. sz., 27.

valamelyik. Kíváncsi vagyok, tudunk-e dolgozni így, levelező tagozaton, jó lenne, ha tudnánk, mert Keszthely ősszel is pontosan olyan messze lesz Pesttől, mint most.”

1985 augusztusában már nemcsak dalok voltak születőben, hanem a műsor nyers verziója is kezdett körvonalazódni, ezekbe a tervekbe Csengey a Balatonedericsen tartózkodó Csúrka Istvánt is beavatta, aki színpadi szerzőként nagyon pozitívan beszélt a tervezetről, szerinte „ebben a fikcióban mindent el lehet mondani Magyarországról”.⁹

A következő év februárjára már szinte véglegessé vált a műsor, amit hivatalosan 1986. május 19-én a Katona József Színházban mutatott be Cseh Tamás. Mindenképpen kockázatos volt a vállalkozás, ugyanis Bereményi Géza meglehetősen magasra helyezte a lécet mind a dalok, mind a műsorok tekintetében. A *Frontátvonulás*ban megvolt az a tökéletes koncepció, amit lemásolni sem lett volna ildomos, de teljesen hátat fordítani, új irányt szabni sem lett volna működőképes ötlet. Ezt az akadályt sikerrel vette az újdonsült szerzőpáros, hiszen Csengey már egyéniségéből fakadóan is sokkal keményebb, kevésbé burkolt szövegekkel jelentkezett, az ő szövegei Bereményiével ellentétben nem az egyszerű, hétköznapi szituációkban rejlő feszültségektől, visszasságoktól, tanácsalanságtól jutottak el a néhol közéleti, egész társadalmat érintő kérdésekig, kétségekig, hanem éppen fordítva, a közéleti bölcsőből és változtatási kényszerből születve redukálódtak az egész közösséget érintő, de mégis egyéni sorsokként bemutatott drámai helyzetekig, történetszálakig. Így a *Mélyrepülés* koherensen beilleszkedik Cseh Tamás műsorainak sorába, miközben Bereményi szövegeitől a nekik kijáró tisztelet megadásán túl egyértelműen elkülönül. A fentebb már idézett interjúban Csengey így vall az összehasonlítást érintő kérdéssről: „Azon sokat vitakoztak már, hogy a Mélyrepülés jobb-e a Frontátvonulásnál, vagy gyengébb, vagy – ami a legrosszabb volna – éppen olyan. Nem hinném, hogy ezt a vitát én eldönthetném. De azt persze megmondhatom, hogy miért Novák, s miért nem Vízi az enyém. Vízi a saját lelkét akarja menteni, ő szívében szökevény, neki megszöknie nem sikerül innen. Novák ellenben az az árnyalatnyi közös esély, amit a Mélyrepülés születése idején senki sem vehetett igazán komolyan – kivéve persze magát Novákot –, de amelyet mégis mindenki számon tartott. Ő itt akart szabad lenni, és maradt a pusztá akaratával tehetetlenül, itt.”¹⁰

A nyíltabban kritikus, már-már egyértelműen politizáló, ám így is lírai szövegek szerencsés helyzetet teremtettek abból a szempontból, hogy így a felépítésbeli hasonlóságok ellenére sem tekinthető egy Bereményi-parafrázisnak a *Mélyrepülés*, azonban ugyanezen jellegzetességek miatt engedélyezése sok kérdést felvetett, korántsem volt biztos, hogy a Budapesti Pártbizottság vagy a Fővárosi Tanács Kulturális Osztálya nem vétőzza meg a premier előtti napon az

9 Csengey Dénes levele Cseh Tamásnak (1985. augusztus 5.). Cseh Tamás Archívum.

10 Keresztury Tibor: i. m. 37.

egészet. Bérczes László beszélgetőkönyvében a bemutató előtti ellenőrzésre így emlékezett Tamás:

„Délelőtt tíz, a Katona nagyszínpada bemikrofonozva, a mûszak a helyén, bevilágítva minden, a nézőtéren négy ember. Ilyet addig még nem csináltam, gondolj bele, gyanúsítottnak végig kell szaladnia a rendőrkonyák sorfala között. Lenyomtam a másfél órát, taps nincs, Zsámbéki fölszól, hogy találkozunk a színészbüfében, lekotródok a színpadról. [...] micsoda egy helyzet. Ülünk a büfében, kavargatjuk a kávékat, Zsámbéki megszólal, és elkezd egy olyan dramaturgiai részt boncolgatni, aminek halvány köze sincs a politikai tartalomhoz, ehhez a két idegen is hozzászól, szóval egy ravasz játszamába kezd Zsámbéki, baráti beszélgetésbe csúszik át az előpremier, és ebbe ezek a cenzorok szívesen belemennek. [...] Úgymond lesz dramaturgiai változtatás, és másnap jöhet az igazi bemutató. Szokatlan akusztikája volt ennek akkor, 1986-ban, az emberek nem mindig hittek a fülüknek. Jól szólt az, hogy egy ország elemelkedik onnan, ahol van.”¹¹

Csengey 1986. novemberi levelében így gondolt vissza ezekre a megjelenés körüli kérdésekre:

„Furcsa dolog ez a lehet-nem lehet dolog. Emlékszel, amíg csak készült a Mélyrepülés, amikor csak pár dal volt, mennyire istenkísértésnek tűnt az a pár dal is. Hogy jósolgatta mindenki, hogy jósolgattunk mi magunk is, hogy ezt aztán nem, ez biztosan nem szólalhat meg színpadon. Aztán meglett a mûsor, és akkor azt mondta mindenki, minket se kivéve, hogy hát a dalok még csak-csak, azok még esetleg, na de ez a szöveg aztán semmiképpen. Kár beadni. Lehet, hogy éppen ez a sok külső fontoskodás, letiltás-jóslat tette, hogy most keveselljük, amit csináltunk? Hiszen lám, még csak be se tiltották. Meg egyáltalán. De én közben ebből arra gondolok, hátha arról van szó, hogy éppen mi mondjuk meg, mit lehet? Amíg nem mondtuk, lehetetlennek tűnt, de így kimondva már természetes.”¹²

Az új mûsor sikerrel futott, csak a Katonában 55 előadást élt meg, a vidéki fellépéseket nem is említve, de itt korántsem állt meg a közös munka. 1986-ban Jancsó Miklós *Szörnyek évadja* című filmjéhez írtak együtt dalokat, szerepeltek is a filmben többek között Benke Lászlóval, Cserhalmi Györggyel, Kállai Ferencsel, Tarr Bélával és a Tolcsvay testvérekkel egyetemben. Cseh Tamás a korábbi Jancsó-filmekben tőle már megszokott karakterként, a vásznon gitárral átsétáló krónikásként tűnt fel, míg Csengey Dénes mellékszereplőként jelent meg az egykori tanáruk születésnapját ünneplő társaság forgatagában. A filmhez készülő és abban elhangzó három dal mellett Jancsó születésnapjára is írtak egyet, melyet csupán a kézirat, illetve a forgatás egyik estéjén készült hangfelvétel őrzött meg. Nem ez volt az egyetlen filmes munkájuk, két évvel később 1988-ban András Ferenc *Vadon* című filmjében mindketten a Magyar Légió

11 Bérczes László: *Cseh Tamás (beszélgetőkönyv)*. Palatinus, 2007, 256.

12 Csengey Dénes levele Cseh Tamásnak (1986. november 4.). Cseh Tamás Archívum.

katonájaként kaptak szerepet Oszter Sándor oldalán, *Immár, ímhol* című daluk pedig nemcsak megjelent a filmben, de annak dallama Mártha István munkája nyomán az egész történetet végigkíséri.

Még 1986-ban, a *Cimbora* felvilágosodásról szóló tematikus részében is egy Csegey-szöveggel jelent meg a képernyőn Tamás, valamint az 1987-ben a Szegedi Nemzeti Színházban Árkosi Árpád rendezésében színpadra kerülő Sarkadi-drámába, az *Oszlopos Simeonba* is küldtek három dalt. Mindezek tükrében komoly felelőtlenség volna azt állítani, hogy alkotói kapcsolatuk barátságuk legtermékenyebb négy évében 85 és 88 között a *Mélyrepülésre* redukálódott volna. A műsor a sikernek köszönhetően persze lemezen is megjelent 1988-ban, szöveggönyve pedig a József Attila Kör *A Lap* című keretfolyóiratának próbaszámában is helyet kapott, a Dolog és Szellem egységben.

Munka tehát volt, igaz, Csegey Dénes számára ekkor már a politikai szerepvállalás is egyre hangsúlyosabbá vált. 85-ben ott volt Monoron, 87-ben Laki-telekre Cseh Tamás is vele tartott. Talán ennek az élménynek a hatására kezdték realizálni, hogy ami a *Mélyrepülés*ben megjelent, valóban eljöhét, nem csupán vízió a *Dallam a szabadságról*, nem csupán álmodni és remélni lehet, hanem tenni is érte. Cseh Tamás mint előadóművész a színpadon tett a műsor előadásával a változásért, s közben várta az újabb szövegeket, kapacitálta társát a folytatásra (nem volt ezzel egyedül, a Katona József Színház és Székely Gábor is várta a folytatást, hogy akár 88-ban műsorra tűzhessék), Csegey Dénes pedig belevetette magát a közéleti vitákba, küzdelmekbe. Volt már közel egy tucat felhasználatlan dal, és a kéziratok, illetve az *Új Tükör*ben augusztusban megjelent Cseh Tamás-interjú arra engednek következtetni, hogy megvolt nagy vonalakban az új műsor koncepciója, melyet csak ki kellett volna bontani, különböző munkacímeket is lejegyeztek (*Zuhanó angyalok álma, Időjárásjelentés*), ám végül máshogy alakult. A miértre talán Csegey Dénes 1987 novemberében írott, látnokian pontos levelében találjuk meg a választ.

„Ahogy a múltkor téged, most engem ért utol valami, ami miatt most nem érzem magamat késznek, befejezettek, színpadképesnek. Nem személyes elbizonytalanodásról van szó, nem arról a »tehetségtelen vagyok« érzésről, amit mindketten jól ismerünk. A dolog bonyolultabb ennél, nem is tudom, hogy mondjam el pár szóban. Kezdődött talán azzal, hogy a múlt héten megjött eszszékötetem első nyomdai levonata. Amíg javítottam, furcsa kettős érzésem volt végig. Egyik oldala az volt, hogy ami írva van, megáll, jó, pontos, sőt mára pontosabb, mint amikor írtam, akárcsak a Mélyrepülésnek, valahogy aláfordult az idő. A másik viszont az volt, hogy a könyv csak jövő májusban jelenik meg, és ki tudja, megüti-e annak az évnek, annak a májusnak a mértékét. Nem sványodik-e le, nem lesz-e addigra arcpirítóan kevés. Folytatódott a dolog azzal, hogy nekiültem a regényem utolsó fejezetének. Én ilyen fogalmazásbizonytalanságot húszéves koromban sem éreztem. Hogyan fejeződhet be egy regény, ami csak jövő karácsonykor kerül az olvasókhoz? Milyen történetet kell mondani jövő karácsonyra? És ahogy keresni kezdtem a béna munkaképtelenségem

okait, lassanként megértettem, észrevettem, hogy már régóta gyúlik, gyülekezik bennem egy előérzet, annak az előérzete, hogy most, egészen rövid idő alatt hihetetlenül megváltozik majd az életünk. Brutális lesz, mozgalmas és végletes, egy lappangó polgárháborús kényszer veszi át a hatalmat cselekedeteink felett. A metaforák halálának évada lesz, a kompromisszumok összeomlásának kora, az öntőformákon túlcorduló történelem ideje. Megváltozik az értelmiség helyzete, megváltozik a kultúra helyzete, súlyukat veszítik az alkuban, öncenzúrában fogalmazódott szavak, eljön a színvallások ideje. Ugyanakkor viszont a mi dolgunk nem a vadítás lesz (és nem is a csitítás), nem a mozgósítás (de nem is a lefegyverzés), mert a közeli esélyek a lábon, mozdulatlanul fogadott vég és a magunkra szabadított fegyveres rend között vannak, és akármelyik partot megérinteni végzetes és középkori viszonyokat teremtő vétség. Nem tudom, érted-e. Várni kell, ki kell fürkészní a változás természetét, hagyni, hogy kiformalódjon bennünk a holnap életés magatartás. Most nem lehet megcsinálni egy olyan darab premierjét, amelyik arról a napról szól, amelyiken megszólal. Szükség van egy-két hónapra, hogy a hamarosan bekövetkezőkről táplált rémképeink tapasztalatra cserélődjének. Amit ma tudunk, benne van a Mélyrepülésben, amíg ez a vajúdó helyzet el nem mozdult, a Mélyrepülés van érvényben. Talán legjobb lesz, ha Székely Gábornak is megmutatod ezt a levelet. Biztos vagyok benne, hogy nemcsak te, ő is érteni fogja, hogy miről beszélek.”¹³

Az új műsor tehát tovább váratott magára, és a következő évben megsokszorozódtak Csengey teendői. Megjelent ugyan az *Új Auróra*ban öt darab dalszöveg zene nélkül, melyből csak kettő volt újdonság, a másik három már a *Mélyrepülésben* helyet kapott. (Csak a Tamás hagyatékában fennmaradt kazettáknak köszönhetően tudjuk, hogy dallam is készült az újakhoz.) Közben az MDF a Jurta Színházban tartott vitafórumokat a kisebbségekről, a demokráciáról, a nyílvanosságról, ugyancsak ebben az évben forgatták a fentebb már említett *Vadon* című filmet. Majd jött a második lakiteleki találkozó 1988. szeptember 3-án, ahol az MDF hivatalosan is megalakult, ezen ezúttal Cseh Tamás nem, csak Csengey Dénes vett részt, aki az ideiglenes elnökségbe is bekerült Bíró Zoltán, Csoóri Sándor, Csurka István, Fekete Gyula, Für Lajos, Joó Rudolf, Kiss Gy. Csaba és Lezsák Sándor társaságában. Korábban sem lehetett kényelmes, nyugodt pályával vádolni Csengeyt, de élete ekkortól vált igazán rohanássá. Egy őszi focibal eset és térdszalagszakadás után két hónap fekvést írtak elő neki, amit természetesen nem tartott be, októberben meghívásra Svédországba utazott, hogy az ottani magyaroknak beszámoljon a változás reményeiről, lehetőségeiről (Göteborgi előadása a *Hitel* 2017/6. számában olvasható). Hazatérése után járta Somogy, Tolna, Zala megyéket az MDF helyi szervezeteinek segítve a megalakulásban. 1988. október 10-én így vall Tamásnak az őszi időszakról és a soha el nem készülő új darab terveiről:

13 Csengey Dénes levele Cseh Tamásnak (1987. november 26.). Cseh Tamás Archívum.

„Az most már tudomásul kell vennünk, hogy a legalkalmasabb időt, a még viszonylag üres kora őszt lekéstük. Ahogy számítom, te most éppen Nyugaton énekelsz, és mire hazaérsz, én utazom két hétre Svédországba. Utána pedig neki kell vágni az országnak, mert elhalasztott meghívások tucatjait tolom magam előtt, mint egy hóeke. A Fórum életében sorsdöntőek ezek a hónapok, mind a kilencen úgy vagyunk most, hogy az életünknek csak egy töredéke a miénk. Ha viszont ezt a kört bejártam, beveszem magam az íróasztal mellé, és lábra állítom az új darabot, mert az a kissé hatásvadász tervem, hogy egy kész első változattal jelentkezsem, valamikor november végén.”¹⁴

Így Cseh Tamás másodszor került érdekes helyzetbe a nyolcvanas évek folyamán. Ezúttal volt szerzőtársa, csak nem volt új műsor. Volt szövegírója, viszont csak elvétve születtek új dalok. Ez nemcsak a távolságnak volt köszönhető, hiszen időközben Csengey Dénes – rövidebb-hosszabb időszakokig – lakott Cseh Tamásnál a Bartók Béla úton is, hanem a magánéletbe beszűrődő politikumnak, hiszen úgy érezte Csengey, hogy olyan időszak következik, ahol tettekkel sokkal többet tud tenni az ország felemelkedéséért, mint egy esetleges új darabbal. Novemberi levelében Tamás még említette az új darabot, de az is látszott, hogy tiszteletben tartotta barátja elkötelezettségét, aki ekkor már a *Hitel* szerzőjeként, szerkesztőjeként is dolgozott a fent már említettek mellett.

„Jó érzés volt a *Hitel* számaint olvasni, a második számot frappánsabbnak tartom. Jót neveltünk a gyalogos szenátornak ajánlott kalandon. Melocco is sziporkázott, és egyáltalán nem tűnt annyira elméletinek a második szám, mint az első, bár alaposabb olvasatra még nem is volt nagyon időm. Most kezdek csak körülnézni az itthoni dolgainkat illetően. A színházban a Mizantrop bemutatójával vannak még elfoglalva. Fodor Géza telefonált egyszer, hogy mi van? Székely Gábortól kaptam egy gondterhelt pillantást. A Mélyrepülést éneklem még itt-meg ott, ahol még nem járt, de Szegeden is ebben a hónapban és Szekszárdra is hívtak, talán ott kellene »temetni« a műsort, ha már te is meggyógyultál. Az mikorra várható? Ha van jó híred, írd!”¹⁵

A jó hír, miszerint kész az új műsor, elmaradt 88-ban, 89-ben pedig már levelek témájául sem szolgált a tervezés. Született ugyan fontos Csengey-mű Cseh Tamás Bartók Béla úti lakásán 1989. március 14-én, de az már nem dalszöveg volt, hanem a másnap a TV-székházat a magyar nép nevében jelképesen lefoglaló szónoki beszéd. Ez is mutatja, hogy hiába nem folytatódott a közös alkotás, a barátság megmaradt. Így talán mindketten megkönnyebbültek, amikor hét év elteltével 89-ben Bereményi Géza Kővágóörsön felvetette Tamásnak, hogy írjanak újra együtt dalokat. Ennek valójában mindenki örült, Csengey vállalt így egy ekkor már teljesíthetetlen teherrel kevesebb nyomta, a dalok sem maradtak abba, Cseh Tamás nem maradt új műsor nélkül, hiszen 90-ben már bemutatta az *Új dalokat*, nekünk pedig kuriózumként megmaradt a *Mélyrepülés*,

14 Csengey Dénes levele Cseh Tamásnak (1988. október 10.). Cseh Tamás Archívum.

15 Cseh Tamás levele Csengey Dénesnek (1988. november). Cseh Tamás Archívum.

az egyetlen olyan Cseh Tamás-lemez, melynek nem Bereményi Géza írta a szövegét.

Ugyan szakmai együttműködésük véget ért, egy mindkettejük számára fájdalmas epizódot még mindenképpen meg kell említeni. 1990. február 2-án Keszthelyen, az MDF megyei szervezetei tartottak nagygyűlést, melyen a Kalácska együttes és Sinkovits Imre mellett Cseh Tamás is meghívott vendég lett volna, az esemény plakátján a neve is fel volt tüntetve. Tamás azonban végül elhatárolódott a dalok direkt politikai felhasználásától. Azok művészi értékét, azt, amikévé váltak, amennyire túlmutattak magukon, nem akarta egydimenzióssá tenni, degradálni a politika oltárán. Csengey Dénes ezzel szemben akkor úgy gondolta, hogy az eljövendő tiszta változások érdekében bármit érdemes feláldozni. Barátja kései elutasító válaszát hátszúrászként élte meg. Azt ezt követő időszakról Cseh Tamás így emlékezett 1998-ban Erdélyi János dokumentumfilmjében:

„És akkor nem találkoztunk. Megbántódtam. Én pedig szintén megbántódtam, hogyha nem érti, akkor hol van a Dénes? Egy jó év múlva egyszer csak felhívta a feleségemet [...], hogy eljönne meghallgatni engem a színházban. [...] Az Új dalokat énekeltem. Utána elmentünk a Pilvaxba többen, színésztársaim meg a Dénes is ott volt, és olyan furcsa volt látni a kollégáim arcát, hogy rosszszallják a Dénes jelenlétét. Addigra már a politika beült mindenhova, és olyan rossz volt, hogy én, aki nagyon örültem a Dénesnek, láttam, hogy más viszonyba került. Azok, akik szerették, most van, akik szimpatizálnak, van, aki direkt máshova ül... Akkor találkoztunk utoljára, ott a Pilvaxban. És akkor egy hónap múlva – már nem tudom kitől hallottam – mint a villámcsapás, hogy meghalt.”¹⁶

Ugyanebben az interjúban foglalta össze Cseh Tamás, hogy mi vezetett előbb a közös dalok, majd barátja végső elvesztéséhez. Ennél kifejezőbb végszót én sem találtam:

„Egy tiszta szívű szekszárdi fiú belekerül egyszer csak Magyarországnak a legsűrűbb idejébe, bele a politikába, ilyen sűrű nem is volt azóta se a politikai élet és az egymásnak feszülés, a szándékok, ami majdnem gyűlöletbe torkollott pont azokban az időkben, amit már szinte elviselhetetlen volt kívülről is nézni. Az egyszerű állampolgár nézte, hogy mi folyik, minden pillanatban vér csoroghatott volna, olyan volt. És ebbe hirtelen ezzel a szent tudattal – mert ő abszolút hitt abban, amit csinál – belekerülni, az végzetszerű, az szinte egyenes út.”¹⁷

16 Cseh Tamás. In Erdélyi János: *A kétségbeesés méltósága – Emlékek Csengey Dénesről* (film, 1998) vágatlan anyag.

17 Cseh Tamás. In Erdélyi János: *A kétségbeesés méltósága – Emlékek Csengey Dénesről* (film, 1998) vágatlan anyag.

Aki kétszer élt

Csengey Dénes és az angyal

Minél jobban belemerül az ember Csengey Dénes életművébe, annál inkább erősödik benne a meggyőződés, hogy az életrajzi vonal mellett, illetve leginkább felett, egy „nesztelen léptű angyal”¹ képében mindvégig ott lebeg egy párhuzamos világ lehetősége. A szerző lelkiismerete, alteregója, az emberi döntéshelyzetekben rejlő másik lehetőség? A külvilág zaja helyett egy belső hang? Önreflexív visszaigazolás? Vagy csak egy visszatérő álom, amelytől nem lehet szabadulni, ami felett nincs hatalma az embernek? Talán a felmentés, a megoldás, a változásba vetett remény? A diktatúra fojtogató cenzurális korlátait kijátszó metaforikus egérút? A szerző másik énjé? Két világ, két nyelv, két élet?

Akárhogy is, Csengey Dénes mintha kétszer élt volna, vagy inkább duplán, saját magával párhuzamosan: ő és az angyal. Nem önmaga alternatívájaként, hanem a mondandóját más módon erősítő egzisztenciális létséma megmutató formájaként. Mintha sűrítetten élte volna meg a pillanatok: az alanyi létezés két dimenziójában. Mintha nem is egy ember életét élte volna, hanem többet egyszerre. Mintha tisztában lett volna rövidre szabott életútjának korlátaival, ezért a megszólalás minden lehetséges formáját igyekezett volna többszörösen kihasználni.

Egy Kubik Annának szóló levelében olvashatjuk: „Négy-öt ember lakott bennem akkoriban. Egy, aki nyugodtan él a fiával és a feleségével. [...] Egy, aki a szabad hajdúk életét élte veszélyes vállalkozásokban, ragyogó fiatal arcokkal szemben is. [...] Egy, aki az ország legelső elméivel együtt tervez, miniszterekkel vív, nyugati riportereket fogad. Egy, aki a Balatonban lemerülve hallgatja a mindenség kagylozóját. Egy, aki lélegzetvisszafojtva vigyáz egy másodszor is anyává lett, törékeny gyermeklányra, aki a felesége. Egy, aki mint a vihar szaggatja ugyanezt a gyereklányt, odaüt kíméletlenül, ha megérzi a lélek esendőségét

BARTUSZ-DOBOSI LÁSZLÓ (1971) író, tanár, szerkesztő, a Magyar Művészeti Akadémia Kutatóintézetének megbízott kutatója, a Pécsi Tudományegyetem doktorandusza (disszertációját Csengey Dénes munkásságából írja). Legutóbbi kötete: *Horizont* (Pro Pannonia Kiadó, 2019).

1 Csengey Dénes: *Szegényen, szabadon, szeretetben I.* = uő: *Meztlábás szabadság*. Bp., 1990, Püski Kiadó, 197.

és meghátrálását. És egy, aki rossz kocsmákban könyökölve részegeknek prédikál vagy az asztalra borulva siratja megátkozott, hatfelé tépett életét.”² És egy, aki a mindennapok idegőrlő politikai csatározásain felülemelkedve, a lélek szilenciumában szemlélődő angyal képében igyekszik megoldást találni az ország problémáira.

S minthogy a nyelvnek létezik egy úgynevezett valóságteremtő aspektusa is, ilyen értelemben ez a párhuzamos megszólalás a maga módján történelem- és társadalomértelmezői szereppel is bír. Másként (is) láttat. Az intézményesült gondolkodási módokon túlra mutat.

„Jövőre elosztjuk Magyarországot. Ebben csendes kérlelhetlenséggel egyetértünk. Ez a haza a miénk. Szegénységben, szabadságban. Szeretetben? Nem árt, ha az osztozkodásig magunk között marasztaljuk az angyalt. Kisegíthet minket jó tanáccsal egy-egy szenvedélyes pillanatban. Sok lesz a teríték. Igen hosszadalmasak, igen átfűtöttek lesznek az imák. És nagyon kevés lesz, amin végül megosztozunk. Senki követelése nem fognak teljesülni. Látjuk előre, hogy senki nem fog igazán jóllakni. De azért nem fogunk rárohanni Magyarországra. Nem fogjuk szétmarcangolni. Ugye?”³

Csengey talán érezte, hogy nincs vesztegetni való ideje, hogy nem engedheti meg magának azt a luxust, hogy ne próbáljon minden módon tanúbizonyságot tenni az általa felismerni vélt igazságról. Sokszorozni próbálta önmagát, de még így is kevésnek érezte, amit végezni tudott. Elpazarolt időként élte meg a politikai játszmákra fecsérelt éveket. Erre vonatkozóan nyilatkozta Keresztury Tibornak: „Ez a tíz év egyszer még nagyon fog hiányozni.”⁴ Nem csoda, ha – Mészáros Sándor egyetemi barátja szavaival élve – „Majdnem mindent egyszerre akar [...] Állandóan feltételes jövő időben él, csupa terv és készülődés, kollektív utópiák és alapítgatások, amikor minden megy szét.”⁵ Ehhez a véleményhez csatlakozott egyetemi tanára, az *Alföld* egykori rovatvezetője, Görömbei András is. „Rendhagyó egyéniség volt, nagy kihívásokat adott. [...] Örökké felsőfokon égett. Hihetetlen szellemi energiák, világmegváltó szándékok izzottak benne. Nem művelt, nem tájékozott, hanem rendkívül eszes, okos volt. [...] soha nem nyugodott, egy pillanatra sem csitult benne a világmegváltó láz. [...] kivételes egyéniség volt. Nem lehetett, s nem is kellett a szabvány mércékkel közeledni hozzá. Erős elméje rendkívüli teljesítményekre tette képessé.”⁶

Talán elsőre erősnek hat a párhuzam, de Csengey esetében – ugyan egészen más módon, mégis – a Csáth Géza életműből megismert létesszencia ön- és

2 Kubik Anna szavai [átirat] = *A kétségbeesés méltósága* [dokumentumfilm] 1998. Rendező: Erdélyi János, Matkócsik András. 38:18–39:30.

3 Csengey: *Szegényen...* i. m. 201.

4 Jelen idejűvé tenni a történelmet. Keresztury Tibor beszélgetése Csengey Dénessel = *Alföld*, 1989, 40. évf., 5. sz., 35.

5 Mészáros Sándor: És senki sem hal meg önmagának. Csengey Dénes halálára = *Alföld*, 1991, május, 42. évf., 5. sz., 94.

6 Görömbei András: „Dénesünk” = *Alföld*, 1992., 43. évf., 7. sz., 94–95.

élménysokszorosító átéltségét véljük felfedezni. Csáth a következőképpen fogalmaz: „A lét essenciája olyan drága portéka, amelyből egész nemzedékek évszázadok alatt kapnak – egy órát. Aki ebbe belenyugszik, az belenyugodott abba, hogy meghaljon, mielőtt megszületett. Aki azonban valójában emberré tudott lenni, és számot vetett magával – mint méltóságához illik –, az raboljon magának mindennap tizennégy órát. Ez a tizennégy óra egyenlő négyszáz generációnak nyolcezer éves életével. De számítsunk csak ötezeret. Egy nap alatt tehát ötezer esztendő élek. Egy esztendő alatt ez körülbelül kétmillió évet jelent.”⁷

A Csengeyben dolgozó hihetetlen hajtóerőnek, illetőleg a maga számára megteremtett párhuzamos világ angyalának köszönhetően, mintha ő is képes lett volna erre a léteesszencia kiterjesztésre. Ha pedig így számoljuk, a közöttünk töltött harmincnegy esztendő nem is tűnik olyan kevésnek.

Az életműegység igazolásaként említjük, hogy a lelki síkra apelláló világ titokzatos angyala, múról-múre visszatérő társává vált a szerzőnek. Ott volt, amikor politikai esszéit írta: „Akkor ablakot nyitunk, bebocsátjuk és magunk közé fogadjuk a vacogó angyalt.”⁸ Vele volt a *Gyertyafénykeringő* című kötet novelláiban mint menedéket adó kőangyal,⁹ *A cellában* mint a bebörtönzött költőfejedelemnek, Villonnak az őrangyala,¹⁰ vagy éppen a Zrínyiről írt monodrájában, *A Tejút lovásában* mint a halott nemzet tetemét a maga által szőtt lepellel beborító égi lény.¹¹ Ugyancsak felbukkant az 56-os forradalmat sirató *Szörnyek évadja* című film egyik dalszövegében mint ítéletet hirdető küldött – „Most lenne időben az angyal a kés-sel”¹² – és metaforikus értelemben saját angyalföldi (talán nem véletlen) középiskolás korát idéző rövid elbeszélésében, az „angyal földi” sétájában¹³ is.

A szerzői gondolatvilág témától és műfaji keretektől független sűrűsödési pontjai tehát mintha ebben a különleges önkiterjesztésben nyertek volna formát. Még egy egész regényt is szentelt a *Találkozások[nak] az angyallal*, aki az életrajzinak mondható napló és fikatív vízió különféle sarkalatos helyszínein – hol egy békés kertben,¹⁴ hol a taxi hátsó ülésén,¹⁵ hol pedig egy külvárosi kocsmában – tűnt fel: „És akkor megpillantottam az angyalt.”¹⁶

7 Csáth Géza: Ópium = uő: *Mesék, amelyek rosszul végződnek*. Bp., 1994, Magvető Kiadó, 127.

8 Csengey: *Szegényen...* i. m. 200.

9 Csengey Dénes: Vízszintesen sodort esőszálak = uő: *Gyertyafénykeringő*. Bp., 1987, Szépirodalmi Könyvkiadó, 56.

10 *Kikötő* (Az Alföld Stúdió antológiája). Szerk.: Aczél Géza, Görömbei András, Márkus Béla. Debrecen, 1981, Hajdú-Bihar megyei Tanács, 17.

11 Csengey Dénes: *A Tejút lovása* = *Életünk*, 1981, 19. évf., 12. sz., 1029.

12 Csengey Dénes: *Most lenne időben c. dal* = *Szörnyek évadja*. Rendező: Jancsó Miklós. 1987, 50:45 – 53:06

13 Csengey Dénes: *Rövid séta Angyalföldön* = *Alföld*, 1980, 31. évf., 7. sz., 24–31.

14 Csengey Dénes: *Találkozások az angyallal*. Bp., 1989, Szépirodalmi Könyvkiadó, 64.

15 Uo. 88.

16 Uo. 127.

Az angyal mint tiszta szellemi lény, mint küldött, aki áthidalja az esetleges emberi gondolkodás és az örök isteni Ige közötti űrt, új alternatívát ígér a megszólalásban. A jelenléte valahogy felszabadítja, kiszabadítja az embert a diktatúra bilincsei és saját korlátai közül. Csengey egyenesen a szabadsággal azonosította: „Meg aztán volt egy gondolatom vagy élményem arról, hogyan incselkedik velünk kétfelől a szabadság, mint egy angyal, és a reménytelenség, mint egy elhízott, felpuffadt feleség, aki ellen nincs hova beadni a válókeresetet. Ebből az élményből született meg a *Mélyrepülés*, ami az én szívemnek fontos darab.”¹⁷

A szerző ezzel a „kettős” írás- és létmóddal egy olyan kognitív megismerési és gondolkodási alternatívát ajánlott fel, amely megnyilvánulási formáinak dualitásánál fogva szétfeszítette a hagyományos kereteket, egységes szemléletmódja miatt viszont inkább összekötő kapocsként – ahogy fentebb említettük –, hídként szolgált. A diktatúra által megfojtott gondolatok, nyelvi csőd és bűnös mellébeszélés után az értelmi megragadás asszociatív formái felé fordult. Nem csupán megmutatni akart, hanem átértelmezni, másképpen láttatni, új vonásokkal gazdagítani, az igazságtartományt kibővíteni. Ezért használta a személyesebb, mélyebb formát, az úgynevezett „angyali bejegyzéseket”, amelyek látszólag szegmentálták a szövegekörpuszt, lényegében azonban az egymásra fésült s duplán megélt valóság kettősségének gravitációjában újrárendezték azt.

Az angyal tehát úgy van jelen az életműben, mint a „belső”, azaz tudaton belüli mentális tartalom „külső” nyelvi kifejezésének egyik lehetséges megnyilvánulása. Metaforikus formájának köszönhetően felfokozza, sőt meghaladja a felismerni vélt igazság fundamentális megmutató erejét. Kiemel, rávilágít.

A Csengey-szövegekben rendre felbukkanó duplikált szerzői én tehát egyszerre immanens és transzcendens módon van jelen. Ez annyit jelent, hogy a transzcendens angyali jelenlét paradox módon a szerző által megélt belső élmények immanenciájából vetül rá a szövegekre. Mégpedig úgy, hogy a horizontális elbeszélői én mellett egy másik, látszólag a külvilágból érkező, vertikális, asszociatív jelentésszintet képez, amelyben Csengey ugyanazt a dolgot az általa teremtett angyal szemszögéből láttatta. Ezzel az emotív, élményszervező nyelvi módszerrel váltak írásai többszintű objektumokká, forma- és nyelvújító tevékenysége pedig univerzálissá, műfajfelettivé. „Döglött szavakban sose éri el egyik élet a másikat... Fal közöttünk a beszéd, ledönteni, nem tovább magasítani való kerítés...”¹⁸ Nemcsak sugallta, hanem egyenesen követelte az új formákat, új minőségeket.

Feltételezhető, hogy ez az „angyali én” további munkásságának is kísérője maradt volna, legalábbis Cseh Tamás egy 1987-es interjújában, előrevetítve egy újabb közös album lehetőségét, erre tett utalást. „Képzeltetek el egy kétszázket

17 *Jelen idejűvé tenni...* i. m. 37.

18 Csengey: Szindbád meghal? = *Életünk*, 1984, 22. évf., 5. sz., 405.

emeletes házat Pest közelében, Mogyoródon, ahonnan nagyon jól látszik a nagy-marosi kanyar, látszik Budapest, szóval tulajdonképpen egész Magyarország, ahol most folynak a dolgok. És ott ül a kétszázkettedik emeleten egy angyal, és nézi a tévét. A kamrában manna, az ablakban virágok. Egyébként patkányok szaladgálnak. Az angyal nyugodt, és nézi a tévét, amiben egy idős úr beszél glóriával a fején. A képernyőn legyek mászkálnak, s egyszer csak adásszünet. Az angyal úgy dönt, hogy iszik egy kortyot. És berúg ez az édes angyal, borzasztóan be fog rúgni, bizony. S valószínűleg szétveri az emeletet maga alatt, átzuhan az egész kétszázkettedik emeletes házon, átzuhan sorsokon, látni fog szerelmeseket, édesanyákat, látni fog öregapót és kicsi gyerekeket, mindent. És átzuhan majd a hivatalnokokon és a rendőrökön, a tűzoltókon és mindenen, és majd valahova érkezik. Én nem tudom, milyen súlyos egy angyal teste, ha zuhan, de az kétségtelen, hogy ez az angyal érkezni fog valahova. Lehet, hogy majd találkozni fog Novákkal, aki fölveszi a Zsigulijába, és beviszi a kórházba. De közben még elhaló hangon mond neki valamit. Hogy nekem elegendő volt ebből az évezredből.”¹⁹

Erre azonban már nem kerülhetett sor. Csengey Dénes, a *Találkozások az angyallal* narratíváján túlmutató alkotói horizontot, egy önbeteljesítő jóslattal a valóságra kiterjesztve, maga is angyallá vált. „Ittam a kávémat, és ahogy belepillantottam a csészébe, egyszerre meglegyintett a rémület, tetőtől talpig átjárt az a nyilvánvalóan oktalan, mégis uralhatatlan előérzet, hogy a halál fürdik a párázó fekete forróságban, hogy azt nyelem éhgyomorra, azt döntöm magamba egy begyakorolt csuklómozdulattal. [...] Odáig jutottam, hogy esetleg valóban végezhet velem egy csésze feketekávé.”²⁰

Váratlanul és hihetetlen gyorsasággal „átzuhant” az életen, mint a regénybeli Zénó egyik versében zokogó angyal: „Eljövünk mind, ha Attikában / felzokog a zuhanó angyal / savas eső lesz aznap éjjel / és forró grog a tervek szerint / konok fegyencek méla bálban / felriadunk majd mind a hangra / lesz ima, lárma a ruhatárnál / tolongás a bezárt büfénél...”²¹

Mindezeket egybevéve úgy érezzük, hogy Csengey Dénes szürrealisztikus víziókban gazdag életművének legteljesebb metaforája a többszörösen megírt, majd valóságosan is megélt angyallá változásban teljesedett ki. Ezáltal ugyanis kapott az életmű egy morális aspektust, amelyben a szerzői én olyan lélektani mezők vizsgálatát is feladatának tekintette, amelyek a korszak emberének társadalmi frusztrációkban vergődő kiszolgáltatottságaira kereste a választ, s az öngazoló pótcselekvések helyett valóságos, új utak felmutatásával igyekezett cselekvésre ösztönözni kortársait.

19 C. Varga Sándor-Rab László: Meztelen szablyával = *Új Tükör*, 1987. augusztus 2., 24. évf., 31. sz., 27.

20 Csengey: *Találkozások...* i. m. 110.

21 Uo. 57.

Alkotásai ezért – legyenek azok regények, novellák, forgatókönyvek, monodramák vagy éppen dalszövegek – analóg módon tükrözték a szerzői ének ezt a sajátos etikai orientációját. Mintha az automatizmussá merevedett, klasszikus írói kifejezésmódokat már alkalmatlannak érezte volna a lét igazi értékelésére. Ezért olyan egyedi, a műformák, műnemek és művészeti ágak közötti holisztikus integrációval – angyali összeköttetéssel – próbálkozott, amely műveinek általános minőség-megmaradása mellett az univerzális megszólítás művészetének megteremtését tűzte ki célul maga elé. Műveit harminc év távlatából újraolvasva (is) úgy látjuk, hogy sikerrel.

Ferenczy Noémi: Kis vándor (gyapjú, gobelin technikával szövött falikárpit, 88×88 cm, 1939)

Csengey Dénes és a kortárs cigány irodalom

Ha egy tragikusan rövid életpálya és egy terjedelmes és kiváltképp szerteágazó életmű együttesen van jelen – ez Csengey Dénesé, akkor különösen nehéz elmozdulni attól, hogy az, aki ír bármit is erről, ne akarjon valamelyest mindenről írni, hogy ne akarja érezni azt, hogy köze van az életmű minden eleméhez. Ugyanakkor szinte lehetetlennek tűnik az is, hogy kivonja magát valamiféle patetikusként tetsző megszólalás alól, hogy valamiképpen elmozogjon a megkésett nekrológ hamiskás hangjától. Mindeközben mégis azt feltételezi, hogy képes arra, hogy tényleges értékelését adja a munkásságnak, vagy legalábbis kellő távolságból tekinthet rá erre az életműre vagy annak egy darabjára. A következőkben ezeknek az előfeltevéseknek és kétségeknek a belátásával fogalmazok. Ez azt jelenti tehát, hogy egyrészt a Csengey-életmű egy igazán kis, talán mellékes elemével foglalkozom; másrészt abból nem kívánok a teljes életműre vagy az életpályára vonatkozóan megállapításokat tenni vagy következtetni; végül pátosza a megnyilatkozásomnak abban nézőpontban ismerhető fel, amely Csengey Dénest a nyolcvanas évtized jelentésadó tekintélyei között látja.

Amikor a cigány irodalom fogalmával kezdtem foglalkozni, kezembe került két Csengey-esszé az 1980-as évekből. Ezek mindegyike különösen fontos volt szerzőjük számára is, hiszen ő maga fölveszi ezeket 1988-as esszégyűjteményébe.¹ Mivel viszonylag szűk azoknak a szövegeknek a mennyisége, amelyek akár minimális teoretikus igénnyel vagy legalább nem laikus irodalomtörténeti tapasztalatok szerint gondolkodnak ebben a tárgyban, folytonosan visszavisszatértem a két íráshoz, a „Felnőni a talajig” és a „Nehéz élet az ének” alapvetően határozzák meg a cigány, roma irodalomról szóló magyarországi diskurzusteret, akár annak tudományos, leginkább leíró és kevésbé kritikai vagy elemző pozícióit, akár alkotói, szerzői viszonyulásait tekintjük. Talán

BECK ZOLTÁN (1971) dalszerző–előadó, a 30Y frontembere, irodalmár, egyetemi adjunktus (PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék), a PTE Zenélő Egyetem szakmai igazgatója. Legújabb kötete: *A megszólalás üres helye. Romológiáról és más dolgokról* (Napvilág, 2020).

1 Csengey Dénes: *A kétségbeesés méltósága*. Bp., 1988, Magvető.

különös, hogy voltaképp a Csengey-életmű szempontjából parciálisnak tekinthető szövegek azok, amelyek egy alakuló diskurzusra alapvető befolyással vannak. Ha ezt végképp el akarnám túlozni, úgy fogalmaznék: az általa írt néhány tízoldalnyi esszészöveg nélkül aligha lehetne vállalkozni arra, hogy a magyarországi kortárs roma, cigány irodalomról érvényesen szólaljunk meg. Éppen ezért – talán ennek igazolásaként(?) – a következőkben három olyan szövegegységet szeretnék idézni, amely a napokban megjelenő könyvemből² való, és a Csengey-szöveggel való dialógus nélkül aligha íródhatott volna meg. Elsőként azt, amely a cigány irodalom fogalmára kérdez rá, elemzi használatba vételének sajátosságait, és akarva-akaratlan valamiféle fogalomtörténeti perspektívát rajzol. Mert ezt a problematikát Csengey már az 1981-es tanulmányában artikulálja ilyenképpen:

(1)

„Alkalmazhatók-e egyáltalán ezek a sokat használt s még többet kerülgetett kifejezések [ti. cigány író, cigány irodalom]”, kérdezi, és mintha pontosan fogalmazott mondatának kényszerítő erejét érezném, annak leírása után majd negyven (!) évvel: „Meg akartam szabadulni attól a nyálkásan bizonytalan érzéstől, mely mindig elfogott, valahányszor hallottam vagy kimondtam őket.”³ A fogalomalkotásra ebből következően úgy tekintek, mint a kánonalkotás lehetőségére, ami azt jelenti: nem a cigány irodalom kánonjával, hanem a cigány irodalom fogalmával van inkább dolgunk. Hiszen Csengey „érzése” éppen arra vonatkozik, hogy a kanonizáció autoriter módon, az irodalmon kívülről érkezik ebben az esetben, nem a szövegekhez, hanem bizonyos etnikus törésponthoz és ennek merevségéhez tartozik. És az már nem Csengey, hanem a jelen kutatói-olvasói tapasztalata, hogy a cigány irodalom fogalma a kánonalkotás igényével társul, amely jellemzően – Rohonyi Zoltán kifejezésével – az „intézményes kanonizációs felfogás”⁴ (az irodalmi szövegeken kívül eső) felé húz. A megállapításom talán feleslegesen óvatoskodó, mert az az olvasási tapasztalatom ezzel kapcsolatban, hogy a fogalmat használók legtöbbször Jan és Aleida Assmann modelljének cenzori eljárásrendjét élesítik ki, azaz szűkítik a kánonfunkciót, amennyiben inkább „védelmezik a rájuk bízott tradíciót az életképes és sokszólamú környezettel szemben”.⁵ Nyilvánvaló az is, hogy a fogalomhasználat

2 Beck Zoltán: *A megszólalás üres helye*. Bp., 2020, Napvilág.

3 Csengey Dénes: „Felnőni a talajig”. Válogatott cigánysorsra in uő: *A kétségbeesés méltósága*. Bp., 1988, Magvető, 254.

4 Vö. Rohonyi Zoltán: Előszó Kánon, kánonképződés, kanonizáció in uő (szerk.): *Irodalmi kánon és kanonizáció*. Bp., 2001, Osiris-Láthatatlan Kollégium, 11.

5 Assmann, Aleida – Assmann, Jan: Kánon és cenzúra, in Rohonyi Zoltán (szerk.): *Irodalmi kánon és kanonizáció*. Bp., 2001, Osiris-Láthatatlan Kollégium, 92.

elemzése során amellet érvelek, hogy a cigány irodalom kánontörekvései anynyiban érvényesek, amennyiben „szövegőrzése” a dialógusba való benne levést kínálja a szövegek számára, és nem kitüntetett szövegek és szerzők védelmére szerveződik.

Másutt többek között azt a feltételrendszert kíséreltem meg feltérképezni, amely a cigány, roma irodalom kánonalkotásához szorosan hozzátartozik, ily módon a cigány, roma irodalom fogalomtörténetéhez kapcsolódik. Ezek közül két olyan szöveghelyre is találtam, amelyben Csengey Dénes írása a példánk, most ezeket adom közre. Az első az időhöz való viszonyát taglalja a cigány irodalom fogalmának, a másik a társadalmi felelősséggel való viszonyával foglalkozik.

(2)

A cigány irodalom idővonatkozása a filológiai, irodalomtörténeti és tudománytörténeti vizsgálatokban mutatkozik meg. Ide tartoznak az olyan kérdések, mint: Ki volt az első roma író?, Mikor említik a cigányokat, romákat az irodalmi szövegekben (korszakonként vagy éppen „saját” történetükben először)? Lét-rejőnek-e írógenerációk vagy időben értelmezett írói csoportosulások? Megírható-e egy kronológiai szerveződésű cigány irodalomtörténet? Mikor kerül elő a cigány irodalom fogalma? etc. Szóval számos, szerteágazó kérdés tehető fel innen elindulva.

És a példa:

„csupán az volt a célom, hogy bemutassak egy a hetvenes években megjelent, cigány származású költőnemzedéket, értelmezem fellépését és fogadtatását az irodalomban, megtaláljam és megrajzoljam jellegadó vonásait, feltérképezem ezek mozgásának, változásainak útvonalát az évtized kultúrájának, szellemi életének nem egykönnyen áttekinthető terepén. Még pontosabban: meg akartam tudni, van-e valójában ma cigány költő, cigány irodalom, avagy nincs.”⁶

Csengey Dénes 1981-ben írt tanulmánya volt az első (és ezzel magam is időbe helyezem) esszé a második világháborút követően a magyar kritikátörténetben, amely átfogó kísérletet tesz a kortárs cigány szerzők műveinek összefoglalására. Vállalkozása annyiban kanonikus törekvés, amennyiben az irodalomtörténet klasszikus vagy még inkább bevett kánonmintázatát követi, amelyben a nemzedékiség logikája szervezi az értelemképzést. Valójában ez a kívülről érkező (irodalmon kívüli, társadalmi emancipációs) akarat hatja át az esszét, amelyben

6 Csengey Dénes: „Felnőni a talajig”. Változatok cigánysorsra in uő: *A kétségbeesés méltósága*. Bp., 1988, Magvető, 254.

a tematikus összefésülésen túl (a cigány tematika szerint) a legfőbb kapcsolat a szerzők között cigányságuk, más poétikai szempontok szerint inkább a magyar nyelvű késő modern lírába illeszkedő költői teljesítményekről van szó Balogh Attila, Osztójkán Béla és Bari Károly esetében is. Dolgozatát is ez az időértelmezés szervezi: a mitikus múltból indulva halad a jelen felé, amelyben a cigányok történetét (és nem az irodalomét) foglalja össze: „A cigány népnek nincs történelme, noha természetesen van története”,⁷ írja. Egy évtizeddel Csengey Dénes tanulmánya után ezt már a cigányokról szóló nem cigány narratívák kritikájaként fogalmazza meg Katie Trumpener.⁸ Végül Csengeyt annyira elviszi ez a történeti-kronológiai vázlat, amely a „vándor népek történelméről” a „hetvenes éveikig” ível, hogy a cigány írók és irodalom nem kerül elő a többet a tanulmányban: az idő legyűrte a témát.

(3)

A cigány irodalom társadalmiasítása – a fogalmi meghatározások lényegi mozanataként van jelen: ez egyrészt a képviselési jelleg felé mozdul (amelynek etnikus és szociális karaktere is van); másrészt az intézményesítés felé, amely az irodalom tényleges intézményrendszerétől annak szimbolikus szerepéig tart; (a nemzeti irodalmakhoz kapcsolódó mimikri-játszmát külön vázlatpontban tárgyalom). Ezek között olyan széttartó kérdéssor vetődik fel, mint: A cigány, roma irodalom miként kapcsolódik társadalmi csoporthoz vagy osztályhoz? A cigány irodalom képviselési irodalom-e? Azonosul, azonosítható-e a költő „népével”? A cigány irodalom hogyan kapcsolódik a politikai csoportosulásokhoz? Van-e és milyen politikai-ideológiai karaktere? Miként reprezentálódnak a cigány, roma szerzők a változó társadalmi térben és időben?

Példa:

Csengey Dénesnek mindkét 80-as években írt esszéje fontos irodalmon túli, tényleges társadalmi tett, amely kifejezi és konkretizálja annak a nem roma értelmiségnek is a társadalmi felelősségét, akik nem szakmaszerűen foglalkoznak a cigányokat, romákat érintő társadalmi kérdésekkel. Csengey életműve eleve társadalmi érzékenységre hangolt, moralitása is innen ered, számos kritikát, hosszabb-rövidebb esszét közölt tényirodalmi szövegekről, és nyilván: mint a rendszerváltó értelmiség kultuszfigurája, a valódi társadalmi felelősséget személyesnek gondolja el. A cigány irodalom fogalom használatba vételekor sem tud ellépni ez elől. Mert miként is látja ezt a kortárs cigány irodalmat Csengey? Szerinte a cigány irodalom „nem más, mint egyetlen és szakadatlan,

7 Uő, uo. 260

8 Vö. Trumpener, Katie: A cigányok ideje – egy történelem nélküli nép a Nyugat narratíváiban. *Replika*, 23–24, <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/2324/17trump.htm>

olykor a bizakodó reménység hangján, de gyakrabban (és: hitelesebben) perlekedve, megszorított reménytelenségben kihívó éllel, ítélet utáni vallomások öszintéséggel előadott védőbeszéd, a história pulpitusá előtt lefolytatott bizonyítási eljárás”.⁹

S hamar kiderül esszéjéből: nem az irodalomra tekint, hanem annak társadalmi nyilvánosságban betöltött szerepére. Egy olyanfajta konstrukcióval él, amelyben a cigány irodalmat és annak fogadtatástörténetét komplex metaforába rendezi. A cigány irodalom ebben az a trópus, amelynek jelöltje a védőbeszéd, a cigány író ügyvéd, a „csúrve-csavarva bizonykodó fiskális”, a vádat a magyar, nem cigány társadalom képviseli. (A szocialista demokrácia esetében ez a „bíró-ság” maga.) Így tehát a Csengey Dénes által vázolt társadalmi erőterben a cigány irodalomnak esélye sincsen arra, hogy irodalmi, poétikai kérdések kerüljenek fel. Mint írja, „ez nem az irodalom természete szerint való közelítés. Hozzáteszem, nem is kedvem szerint való. Kénytelen vagyok úgy vélekedni mégis, hogy [...] sajnos bajosan érhető pontatlanságon a bírósági gyakorlatból vett hasonlat.”¹⁰

Ezzel a megközelítéssel és gyakorlattal itatódik át Csengeynek a költői, írói szövegeket, életpályákat ismertető, elemző hangja. Az így megképzett cigány irodalomnak mégis megkísérel irodalmi legitimációt kínálni, folytonosan referenciákat keres, olyanokat, főként a magyar irodalom pantheonjából, amelyek megkerülhetetlen tekintélyekként állnak sorfalat a cigány irodalom körül. Lakatos Menyhért esetében Illyés Gyula ez az elsődleges referencia. Nem véletlenül, hiszen párhuzamát is megteszi a prózanyelv (a *Füstös képek* és a *Puszták népe*) és különösen a zsáner kapcsán: „műfajára nézve regény és szociográfia egyszerre, akárcsak a *Puszták népe*”,¹¹ írja. Amiként szerepel a hasonlító szerkezetekben Móricz és Kosztolányi, később (Bari Károly esetében) Nagy László, Pilinszky vagy József Attila is az esszé lapjain. S hogy végtére mire is fut ki a szöveg? A cigány irodalom „nagykorúsítása” a valódi akarat (ez a kánonteremtő törekvés), amellyel részben kiszabadítja a társadalmi, képviselési olvasat fogságából – a cigány irodalom tehát „nem történelmi és társadalmi folyamatok illusztrációja” –, amelyet elemzéseiben egyébként inkább erősített ezidáig. Alighanem azért, mert itt a konklúziót az irodalom és a „folyamatok” eltávolításában másként kell értenünk: a cigány irodalom „nagykorú művészet” kimondása a „cigány szellemiség autonómiája ellen”¹² folyó harcban való direkt és személyes nyilatkozat. Amely a cigány, roma értelmiség számára közösségvállalást, a magyar értelmiségnek pedig világos álláspontot, követendő példát és egyben fenyegetést (számos indulatos, szatirikus kiszólást, értelmiséget vádoló fordulatot tartalmaz a szöveg) üzen.

9 Csengey Dénes: „Nehéz élet az ének”. Cigány írók és költők a magyar irodalomban in uő: *A kétségbeesés méltósága*. Bp., 1988, Magvető, 280.

10 Uő, uo. 280–281.

11 Uő, uo. 287.

12 Uő, uo. 285.

Ha tehát fentebb – az idézethelyek bemutatása előtt – azt írtam, az életmű szempontjából szinte súlytalan két esszéről van szó: tévedtem, amiként akkor is, amikor azt állítottam, hogy ezeken keresztül nem lehet rálátásunk Csengey Dénes életművére. Ugyanis éppen az az alapvető hangoltság, még inkább attitűd válik világosabbá, amely jellemezte irodalmi és közéleti működését: az, amely a társadalmi-közösségi felelősségvállalást mint etikai-morális elvárást direkt és megkerülhetetlen normaként látta és működtette. És ez alighanem ma is tanulsággal, még inkább példaként szolgálhat a nyilvánosságterekben megszólalók számára.

Ágh István

Gyászmise a budai várban

1991. január 12.

Az orosz tél s a középkori pompa
állt össze gyásszá a Mátyás templomban,
a doni áttörés emlékmiséjén,
amit megéltek még, akik túléltek,

mikor a hosszú diktatúra megdőlt,
s szabadon választott miniszterelnök
lépett be a szentély és a padsor
közt a hajóra nyíló oldalajtón,

nem érkezett korán, és nem is későn,
csak mikor már mindenki a helyén ült.
mutatta magát, mintha följebb járna,
illeszkedett bele a gótikába,

onnan a félhomályba ereszkedve
foglalt helyet egy szinten a hívekkel,
és rend szerint fölállt, leült, letérdelt,
és ráhajolt összekulcsolt kezére,

azelőtt még derűs bizalommal
kísértem, mint akit megválasztottam,
amikor győzött én is vele győztem,
és ő velem, őszinte szövetségben,

és lelkesített, mert nagyon akartam
szabadnak lenni, nem úgy, miként voltam,
ránéztem és olyan komornak véltem,
imádkozott vagy maga elé révedt,

személyében a nemzet és az állam
megverten találkozott önmagával,
mint a honvéd, ki halálát túlélve
ráképzelte magát a csatátérre,

ÁGH ISTVÁN (1938) író, költő, műfordító. A *Hitel* főszerkesztője. A Nemzet Művésze.

az a sereg tódult a Don-kanyartól,
amelyik ránk özönlött a Bakonyból,
ő a Somló tetejéről figyelte,
hogy önti el a földeket a tenger,

aki látta a végeláthatatlan
hadsereget, világvégébe borzadt,
ahogy mentek árkon-bokron keresztül
tankok, katyusák és a csürhe mögöttük,

mit főnről nézett az élő térképen,
attól én az anyámhoz bújva félttem,
mikor a sárga fűszínű tavaszról
kivált egy kopott terepszínű zubbony,

egy pufajka, a kajla füles sapka,
a rövid szárú sáros kozák csizma,
a géppisztoly a melleken keresztül
nem hagyta senkinek, hogy elfelejtse,

mert úgy jött vissza, mintha elment volna,
otthonosan rejtőzött a Bakonyban,
s hogy jelenlétét mégse nélkülözzük
nyelvében is élni kívánt közöttünk,

s ha akarja, magát magyarnak játssza,
mint az idegen hatalom kívánja,
hiába tartjuk magunkat szabadnak,
a férgek is szabadon szaporodnak,

magába mélyedt a miniszterelnök,
arcán fenséges magány tükröződött,
mi lesz a vége, akkor már tudhatta.
bár a szívével hinni nem akarta,

a történelem, nem az előérzet
súgta, az a pálya milyen veszélyes,
eleve élő mártír, aki indul,
ám akkor másért hangzott el a himnusz.

Hirdetve törvényt

Tornai József emlékére

A telefon nem csengett, felcsörömpölt,
megint valaki meghalt, szólt a hír,
alig maradtak néhányan közülünk,
velük mehettem volna magam is,
előbb talán még nem is járt eszemben,
mire készülhet száz évhez közel,
mikor egy aggastyánnal néztem szembe,
a kortalan fiatalság felett.

Mint aki valamiért kiváltságos,
egy nemzedék esett mellette el,
a tízévesi korkülönbség távolából
követtem őt, mindig figyelmesen,
most kiderült, hogy senki sincs előttem,
két világ szélén állok egyedül,
szemben egy terméketlen sík mezővel,
sötét vadon zúg a hátam mögül.

Ki mert volna olyan nagy kort remélni,
amennyi a Tornainak jutott,
megszületni és majdnem végigélni
a förtelmes huszadik századot,
amit a költők korán befejeztek,
néhány évbe kényszerült a csoda,
ő egy hosszú költemény végén halt meg,
mint dallamává foszló ballada.

Bár a lángelmék teljes életműve
csonkaságában is hiánytalan,
ám a szerencsés hosszú életűek
dúsgazdag hagyatéka mást mutat,
mert a legvégén összegyűjtött versek
megsejtetik a meg sem írtakat,
a töredéket az egészzel szemben,
mely sötét, mint a Hold túloldala.

A kilencvenkét esztendő's Tornai,
hirdetve törvényt a semmi ellen,
erős igéktől szárnyaltak dalai,
míg képzeletét furdalta az Isten,
biztatta nyelvünk íze, hangzata,
a Rába menti, Somló vidéki
elődök, és Harasztinál a Duna,
s Buda, a Sas hegy zöld süvegéig.

Zöld rengeteggé gyűltek emlékei,
remete forrás, vadles, levélsátor,
ahogy a beteg vándor elképzeli,
ha képtelen fölkelni az ágyból,
és vár valakit, csak várja, aki nincs,
aki őt hagyta utolsónak hátra,
mint ő a hosszú jelenlét nyomait,
ami az övé, mégsem a sajátja.

Ferenczy Noémi: Pihenők (gouache, karton, 1115×1433 mm, 1922)

Kulin Ferenc

Bessenyei Anna képzelt naplója

(Irodalmi forgatókönyv)

2. rész

10. kép

Belső – nappal

Beleznay tábornok pesti palotájában mintegy negyven református lelkész, illetve presbiter gyülekezik, közöttük a kerületi főgondnokok: a tiszántúli bihari Dobozy Mihály, a dunántúli Soós István és a tiszáninneni Szathmáry Király György. Beleznay Miklós a dunamelléki egyházkerületet képviseli. Egy hosszú, téglalap alakú, terített tölgyfaasztal körül ebédhez készülnek. Fehér kötényes asszonyok szolgálják fel az ételt, miközben folyik a társalgás: ki-ki az asztalszomszédjával beszélget.

BELEZNAV

(Miután étel, ital már az asztalon van, egy kanállal megkocogtatja a kezére eső boroscancsót.) Testvéreim! Énekeljük el a negyvenkettedik zsoltárt! (Teli torokból eléneklük a „Mint a szép híves patakra” kezdetű zsoltár első versszakát.)

BELEZNAV

Megkérem főtiszteletű Dobozy Mihály püspök urunkat, mondjon asztali áldást!

(Valamennyien összekulcsolják kezeiket, lehajtják fejüket.)

DOBOZY MIHÁLY

Mennyei atyánk, kérünk téged, tekints le ránk. Légy velünk a mi hányattásainkban, megpróbáltatásainkban, hogy bátor szívvel dicsérhessük a Te szent nevedet. Óltalmaz minket üldözőinktől, és szégyenítsd meg azokat, akik egyszülött fiad nevében hadakoznak anyaszentegyházunk ellen. Szenteld meg a mi együttlétünket, és legyen áldásod ezen ételen és italon, melyel megajándékoztál bennünket. Ámen.

(Valamennyien, kórusban:)

Aki ételt, italt adott, annak neve legyen áldott. Ámen.

BELEZNAV

Fogyasszák jó étvággal!

KULIN FERENC (Pomáz, 1943) irodalomtörténész, író, politikus. Legutóbbi tanulmánykötete: *Forradalom helyett* (Magyar Szemle Könyvek, 2018).

DOBOZY

Az étvágy megvolna, hanem a legédesebb falatot is megkeseríti a sok gyalázat, amit a pápisták mívelnek velünk.

BELEZNAY

Így megy ez már kétszáz esztendeje, azért valahogy mégis megőrzött minket az Isten.

DOBOZY

Azért csak nem kéne mindent a Jóistenre hagyni.

TÖBBEN: Úgy van! Úgy van!

BELEZNAY

Hiszen éppen avégett jöttünk össze, hogy tegyünk valamit!

SZATHMÁRY KIRÁLY GYÖRGY

Amit a szerencsétlen egykeieken elkövettek, azzal egyenesen a királynőhöz kell mennünk!

TÖBBEN: Mi volt?! Mi történt?! Mire vetemedtek megint a gazemberek?!

SZATHMÁRY KIRÁLY GYÖRGY

Kendtek még nem hallották?! Itt van az iskolamester úr, majd ő elbeszéli!
(*Megböki a mellette ülő fiatalembert:*) Mondja!

LACZKA JÁNOS

Negyven fiú és húsz leánygyermeket tanítottam az egyeki iskolában. Jórészt ingyen. Batthyány Ignác nagyprépost már a múlt ősön is izengetett nekem Egerből, hogy takarodjak a „falujából”, mert ha magamtól nem megyek, majd ő kiteszi a szűröm. Három napja, mikor a vakáció után kezdődött volna az oskola, bezörög hozzám egy hajdú, hogy a nagyméltóságú prépost úr nem tűrheti tovább a rebelliót, amit, asztmongya, én tüzeltem. Vagy elmegyek, vagy elviszi tőlem a falut. Vigye csak, mondom, ha bírja, én maradok. Ezzel el. Az ez utáni hajjalon rettenetes zajra ébredtek.

10/A kép

Külső – hajnal

Egy egész csapat hajdú lóháton vágat egy Eger melletti kis falu felé, s amikor eléri a főutcáját vad kurjantgatásokba kezdenek. A felriadt falu népe – a férfiak és az asszonyok az állatok körüli munka mellől, a gyerekek és az öregek a házakból előbújva – értetlenül, rémülten bámulják a betolakodókat, akik pillanatok alatt betörnek az udvarokba, s hangos ostorcsattogtatással terelik az utca felé az embereket. Laczka Jánost az iskola melletti viskóból rángatják elő, csuklóját megkötözik, s az egyik lovas kötélpórázra kötve vonszolja a templom közelében összeterelt jajveszékeltő tömeghez.

ELSŐ HAJDÚ

No, emberek! Most szépen elmegyünk az oskolába!

(*Elől a megkötözött Laczka Jánost húzza maga után egy lovas, a tömeget meg ostorral és kardlappal terelik. Amikor az iskolához érnek, néhány jobbággyal a szomszéd portákról lovas szekereket vezettetnek elő, s úgy állítják meg azokat, hogy a saroglyájuk*

mintegy tíz-tizenöt méterre van az épület falától. Mindegyiknek a bakjára felül egy hajdú, a parancsnokuk füttyjelére ütni kezdik a lovakat, hátramenetbe hajtva őket. Az iskola utca felőli tűzfala egy pillanat alatt bedől, s a következő másodpercben a tetőszerkezet is összeomlik.)

ELSŐ HAJDÚ

Lássa, tanító úr! Most maga is tanulhat! *(Eközben a szomszéd porták felől magas lángnyelvek csapnak fel, s minden irányban füstoszlopok gomolyognak az ég felé.)* Ha már olyan prófétai nagy lelke van a tanító úrnak, vigye hát ki a népét a pusztaiba. Ott majd megtanulják az egy igaz Istent imádni! *(A hajdúk ismét éktelen kurjantgatásokba kezdenek, Laczka Jánossal a tömeg élére üget a ló, és futásra kényszerítve, elkezdik kihajtani az embereket az égő faluból.)*

Kép (ld. 10.)

Belső – nappal

Ugyanott, ugyanakkor, amikor Laczka János a történetet mesélni kezdte.

LACZKA JÁNOS

Hát így történt!

(Hangzavar:) Skandalum! Gyalázat! Akasztani valók! Barbárok! A törvények sárba tiprása! Hol van ilyenkor a vármegye?! És mit csinál az udvar?! A királynő tudja ezt? Ez a bitang Batthyány Ignác még nincs a börtönben?!

BELEZNAY

Higgadjunk le, uraim! Mint mondtam azért hívtam egybe kegyelmeteket, hogy ne túrjuk tovább a gázságaikat! Ha megengedik, elmondanám, mit látok tennivalónak.

TÖBBEN: Halljuk, halljuk!

BELEZNAY

Nos, én két gyökeres okát látom annak, hogy református gyülekezeteinkkel ilyen és hasonló dolgok megtörténhetnek. Első ok az, hogy panaszaink elvesznek a kancellária labirintusában. Tehát soha nem lehetünk bizonyosak afelől, hogy őfelségének, Mária Teréziának akár csak egyetlen sérelmünk is a tudomására jutna.

TÖBBEN: Úgy van! Úgy van!

A másik ok pedig az, hogy bármennyire erősek vagyunk is lélekben, és elszántak a cselekedeteinkben külön-külön, nincs tehetségünk érvényt szerezni akaratumknak, mert nincs egybefogó organizációnk.

TÖBBEN: Így igaz! Ez a mi nagy bajunk! A szívünkéből beszél!

BELEZNAY

Mindezt két jó tanácsot ajánlanék megfontolásra kegyelmeteknek.

TÖBBEN: Halljuk! Halljuk

BELEZNAY

A másodikkal kezdem. *(Derültség)* Jól tudom, mily mélyen fundáltatik egyházunk történetében és vallásunk szellemében gyülekezeteink szuverenitása.

Helyes az, hogy mindegyikünknek van Kálvinja, de nem szavaztunk magunk fölé egy pápát. Helyes az, hogy egyikünk sem tartatik csálthatatlannak, s ezért senkinek és semminek a tekintélye nem áll bírálhatatlan hatalom gyanánt egyházkerületeink fölött. Mindazonáltal adódhatnak olyan esetek, aminő példának okáért az imént megösmert skandalum. Olyan esetek tehát, amikor egyenként erőtlenek vagyunk megvívni igazunkért, ám ha lenne egy személy s egy hivatal, mely minden magyar református megbízásával volna felhatalmazva, nem történhetne meg, hogy jogainkat lábbal tiporják, s hogy sérelmeink orvoslás nélkül maradjanak!

TÖBBEN: Helyes! Igaz! Valamit tenni kell!

Kegyelmetek jól ösmernek engem ahhoz, hogy amit tanácsolni fogok, ne tekintsék személyem ambíciójának. Úgy gondolom, hogy királynőnk iránt a harcmezőn bizonyított hűségem, s az ő irányomban kifejezett barátságos bizalma arra kötelez, hogy magamat minden magyar református képviselőjének ajánljam közvetlenül uralkodónk személye előtt. A közöttünk használatos kifejezéssel úgy is mondhatom: szívesen elvállalom a magyar református egyházak főgondnoki tisztét!

(Előbb zavart csend, majd néhány lelkes „brávó” és tétova „értjük”, „értjük”.)

DOBOZY MIHÁLY

(Mímelten barátságos hangon:) Én el tudom hinni, hogy egyházunk törtérialjában neves nap lesz ez a mai... Mindazonáltal nem gondolnám, hogy ily nagy horderejű kérdérről a mi baráti társaságunknak módja s joga volna döntésre jutni. Hiszen nem kevesebbrről volna szó, mint hogy mindez idáig egyenrangú és egyenjogú egyházkerületeink alá vettessenek egy olyan tisztségviselőnek, aki nem pusztán első lenne az egyenlők között, hanem az uralkodóval való közvetlen kontaktusa révén privilegizált politikai szerephez is juthat. Beleznay tábornok úr nem fogja ezt a megjegyzésemet személye elleni kifogásnak tekinteni, hiszen bizalmamat minden tekintetben élvezi. Csakhogy itt nem órála, hanem egy tisztségről esik szó, amelyet minden kerület gyűléseinek kodifikálniuk kellene.

BELEZNAV

(Rövid ideig tartó kínos csend után:) Szóljanak barátaim! Nem kérés, amit mondtam, hanem ajánlat.

SOÓS ISTVÁN

Én nem osztom Dobozy püspök úr aggodalmait. Beleznay püspök úr javaslatában semmi olyat nem látok, ami két évszázados belső rendünket, egyházjogi elveinket sértené. Ahogyan jóbarátok között nap mint nap megtörténik, ha egyikük a városba megy, elintézi a másik ügyeit, mi most megkérhetjük Beleznay tábornok urat, hogy Bécsben tartózkodván, járjon el a mi közös ügyünkben a királynőnél. Egyszóval elfogadom az ajánlatát.

TÖBBEN: Helyes! Igaza van! Ez nem egyházjogi kérdés!

BELEZNAV

Úgy tekinthetem tehát, hogy – persze csak jelképesen – református főgondnokként fordulhatok a királynőhöz?!

DOBOZY MIHÁLY

Lám, mégiscsak tisztség ez!

TÖBBEN: Ugyan! Csak jelképesen!

BELEZNAY

Ha van még valakinek ellenvetése...

TÖBBEN: Nincs! Nincs ellenvetés! Megköszönjük, ha elvállalja!

BELEZNAY

Vállalom, mert másképp eltörölnek bennünket a föld színéről! Hanem ahhoz, hogy megfeleljek vállalásomnak, segítségre volna szükségem. Kell egy olyan személy, aki olyankor is az udvar közelében van, amikor magam nem lehetek ott. Kell, aki ösmeri gondjainkat, aki bírja bizalmunkat, s akit a királynő is szívesen lát, ha panasszal áll elő.

TELEKY JÓZSEF

(Miután Dobozy Mihály valamit a fülébe súg:) Ott a kancellária! Van nekünk ott ügyvivőnk: a derék Nagy Sámuelnek semmi más dolga Bécsben, hanem hogy eljárjon az ügyeinkben. Miért kellene oda még valaki?!

BELEZNAY

Tisztelem és szeretem Nagy Sámuel barátunkat. De mit tehet róla szegény, hogy szóra se méltatják feljegyzéseit?!

TÖBBEN: Igaz! Ez a baj!

LACZKA JÁNOS

Én jártam nála Bécsben. Nekem bevallotta, hogy nem tud tenni semmit!

TELEKY

Uraim! Ez így nincs rendjén! Ha nem működik a hivatalunk, ne másikat csináljunk, hanem járjunk végére a dolognak. Tudjuk meg: mi hol s miért akad el! Én majd beszélek Esterházyval!

TÖBBEN: *(dünnyögve, egymásnak:)* Mire megy vele?! Eddig nem tudott beszélni?! Eszterházy kancellár is megéri a pénzét. Esterházy sose fog kiállni értünk!

TELEKY

Akkor beszélek a királynővel!

BELEZNAY

Elárulhatom: én már beszéltem vele. Ő maga nevezte meg, akit szívesen fogadna panaszainkkal!

TÖBBEN: Bravó! Ki vele! Halljuk!

BELEZNAY

(Bessenyei felé fordulva) Hadnagy úr! Álljon fel! *(Bessenyei feláll.)* Íme ő az, aki öfelsege testőreként nemcsak mint jó katona, hanem mint igaz magyar, buzgó református és nagy tehetségű írástudó ember magára vonta uralkodónők figyelmét.

TÖBBEN: Éljen! Éljen!

TELEKY: *(Felvillan emlékezetében a*

KÉP: Teleky József a királynő „dolgozószobája” előtt bebocsátásra vár, s közben megszólítja az ajtónál álló testőrt.)

BESSENYEI

Szabályaink nem engedik, hogy szolgálatban társalogjak, főméltóságú uram!

(Teleky most odahajol Dobozy Mihályhoz, halkán mond neki valamit, majd fennhangon:)
Bessenyei úr bizonyára kiváló talentumú ember, de itt most nem az ő jelleméről vitatkozunk. Szeretném, ha megértenének! Itt már nem pusztán egyházunk érdekei forognak kockán. Nemzetünk alkotmányos jussairól mondunk le, ha szemet húnyunk hivatalaink negligálása fölött, s közben magunk teremtette illegitim módokon egyezkedünk az uralkodóval!

TÖBBEN: Ez is igaz! Jól beszél! Fontoljuk meg!

BELEZNAY

Teoretice tökéletesen egyetértek gróf Teleky barátommal. De fontolják meg, uraim, hová jutottunk. Tetszik, nem tetszik, tudomásul kell vennünk, hogy Bécsben a katolikus klérus befolyásával nem versenyezhetünk. Ha egy falusi plébános ellen teszünk panaszt, megengedem, Nagy Sámuel testvérünk közbenjárását nem fogják elgáncsolni. De egy garázda Batthyány Ignácot perelő akta sohasem fog a kancelláriáról Mária Terézia elé kerülni! Márpedig, ha ez az eset büntetlen marad, ne tápláljunk többé bizodalmat alkotmányunk iránt...

TÖBBEN: Úgy van! Úgy van! Bízunk magunkat a tábornok úrra!

NÉHÁNYAN: És Bessenyei hadnagyra!

DOBOZY MIHÁLY

(Halkan Telekyhez) Most értettem csak meg, miért van itt három vármegyéből is az egész Bessenyei família! *(Fennhangon Beleznayhoz)* Ha így állunk, hát legyen! De mit jelentsen Bessenyei hadnagy segítsége?!

BELEZNAY

Nos, kedves barátaim, ez a segítség áldozatot kíván tőle, de áldozatot kíván tőlünk is. Ahhoz, hogy a hadnagy úr letegye a mundért, és drága idejét, melyet részint a birtokaira, részint a tudományokra kívánt fordítani, a mi ügyünknek áldozza, s mindamellet háztartást is vigyen a császárvárosban, esztendőnként legalább kétezer forint kívántatik.

SZATHMÁRY KIRÁLY GYÖRGY

(Elképedve) Kettőezer forint?! Abból legalább négy falusi iskolát lehetne építeni!

BELEZNAY

Én úgy gondolom, ha ezt az összeget négy felé osztjuk, egyikünknek sem lesz megerőltető!

DOBOZY MIHÁLY

Az is ötszáz forint! Nekem nem tellik ennyi egy esztendőben a saját parókiámra!

BELEZNAY

(Csípősen) Ha a célban megegyeztünk, uraim, s csak az a gond, hogy áldozni nem tudnak rá, én természetesen magamra vállalom Bessenyei hadnagy bécsi lakásának költségeit!

SZATHMÁRY KIRÁLY GYÖRGY

Nem erről van szó... csak...

DOBOZY MIHÁLY

(Telekyhez halkán) Ha ő állja a számlát, ő fog diktálni is.

TELEKY

(Dobozyhoz halkán) Igaza van. Fogadjuk el!

DOBOZY

Jó, legyen. A tiszántúli egyházkerület nevében vállalom az évi ötszáz forintot.

SZATHMÁRY KIRÁLY GYÖRGY

Én is a Tiszán inneniek nevében...

SOÓS ISTVÁN

A Dunántúl is megadja...

TELEKY JÓZSEF

(Enyhe iróniával:) Azért, ha már ilyen szépen megegyeznek, uraim, megkérdezhetnék a hadnagyot is, miként vélekedik a feladatáról!

BELEZNAY

(Bessenyeihez, miután az felállt:) Maradjon csak ülve, hadnagy úr! Szóljon néhány szót hozzánk!

BESSENYEI

Méltóságos és nagytisztelető uraim, ha köszönhetek valamit, az csak a bizalom, mit irántam tanúsítottak. A feladatot nem köszönöm, mert máris érzem iszonyú súlyát. Hogy mégis erőt érzek cipelni azt, azért hálával elsősorban szüleimnek és a pataki iskolának tartozom, mert tőlük tanultam igaz hívséget hazám és vallásom iránt. Csak annyit ígérhetek önöknek, hogy ebben a hűségemben én halálom órájáig megmaradok. Isten engem úgy se géljen!

(Egy pillanatig ünnepélyes csend, amit Teleky malíciózus hangja tör meg.)

TELEKY JÓZSEF

Bizony úgy segítse!

TÖBBEN: Brávó! Éljen! Éljen!

(Bessenyein látszik, hogy szíven ütötte Teleky gróf malíciája. Előbb komor tekintettel maga elé mered, majd feláll, és kényszeredett mosollyal fogadja az éljenzéseket.)

11. kép

Belső – nappal

Bécs, Mária Terézia „dolgozó” szobája

Jelen vannak Mária Terézia, Grassné, Kaunitz, Kollár Ádám.

KOLLÁR ÁDÁM

Nos, ami napjainkban a magyar iskolákban zajlik, talán megfelel a gyermekóvó intézetekkel szemben támasztható követelményeknek, de azt a kíváncságot semmiképpen nem elégíti ki, hogy a kor szükségai szerint kellő számú iparost, kereskedőt, tanult földművest, képzett hivatalnokot, mérnököt, tanítót, orvost adjon az országnak.

KAUNITZ

Ez önmagában talán még nem is volna olyan nagy baj...

GRASSNÉ

Ejnye, kancellár úr, hogy lehet ennyire cinikus!

KAUNITZ

Én csak arra bátorkodnék célozni, hogy a kor szükségeinek a birodalom egésze kell, hogy megfeleljen. Nem biztos, hogy minden kvalifikált alattvalónak a magyar iskolákból kell előbújni.

MÁRIA TERÉZIA

Folytassa csak, Kollár úr, engem magával ragad a logikája!

KOLLÁR ÁDÁM

Jól ismerem a kancellár úr álláspontját, miszerint egy műveletlen népet könnyebb kormányozni, ám nem titkolom, nem értek vele egyet. Vele ellentétben meg vagyok arról győződve, hogy századunk hátralévő évtizedeiben a művelődés revolúciójának leszünk tanúi. Márpedig egy revolúciónak, amíg nem ellenünk irányul, jobb az élére állni, semmint szembe fordulni vele.

GRASSNÉ

Végre, egy európai gondolat!

MÁRIA TERÉZIA

Osztom az álláspontját, barátom!

KOLLÁR ÁDÁM

Ami tehát a magyar iskolákat illeti, elsősorban annak keresném a módját, hogyan lehet elérni, hogy korszerű ismereteket oktassanak.

GRASSNÉ

Bizonyára több pénzt kellene fordítani jó tankönyvekre és a tanítók képzésére.

KOLLÁR ÁDÁM

Ez bizony elkerülhetetlen, de nem itt kell kezdeni. *(Mária Terézia felé:)* Ha szabad idéznem felségedet: az oktatásügy elsősorban politika, s ha politika, akkor hát mindenekelőtt az állam felügyeletét kell érvényesíteni minden iskola fölött. Egyszóval olyan törvényt kell keresztülvinni a magyar országgyűlésben, amely az egyházak tanintézeteit is állami igazgatás alá helyezi.

KAUNITZ

Már megbocsássonak, de ebből én nem a művelődés revolúcióját szimatolom, hanem egy újabb lázadást Kollár Ádámmal szemben.

KOLLÁR ÁDÁM

Tisztában vagyok a nehézségekkel. Éppen ezért a munkát kellő óvatossággal kezelném.

KAUNITZ

Így már engem is kezd érdekelni a dolog.

MÁRIA TERÉZIA

Hogy fogjuk megnyerni az egyházakat?!

KOLLÁR ÁDÁM

A mai magyar iskolák túlnyomó többsége a kálvinisták kezén van. Ez veszélyeket is rejt magában, én mégis inkább az előnyeit hangsúlyozom. Ha ugyanis felséged főrangú protestáns barátait sikerül megnyerni az ügynek, a többi gond megoldódik magától. Miután a jezsuita rendet feloszlattuk, tehetünk olyan baráti gesztusokat például a piaristák felé, miáltal ők teret nyernek a katolikus iskolákban, mi pedig elfogadtatjuk velük baráti segítségünket.

MÁRIA TERÉZIA

Még mindig nem látom, hogyan nyerhetnék meg a reformátusok hangadóit...

KOLLÁR ÁDÁM

Annak a súlyos krízisnek az ismerete, amely intézeteikben tapasztalható, megadja a kulcsot ehhez is. Magam legalábbis még nem találkoztam olyan magyarral, aki – ha protestáns iskolába járt – ne panaszkodna a kíméletlen vakfegyelem és a bebiflázott tananyag haszontalansága miatt. Paradox módon éppen az a felekezet, amelyik csaknem két évszázadig Európa hírű tudósokat adott a világnak, ma a tudni nem érdemes dolgok memorizálásával kínozza diákjait. Az a felekezet, amelyik a magyar nemzeti szellem élesztője volt, ma alig szán néhány tanórát a magyar história oktatására. Ehelyett bőségesen tanulnak Kínáról, Egyiptomról, Nagy Sándor tetteiről, mindenfélérről, aminek semmi köze országuk történetéhez. Nos, azt javaslom, álljunk elő például azzal, hogy minden segítséget megadunk a magyar história tanításához. Ha mi elfogadjuk, hogy saját egyházaik múltját saját hagyományaik szerint tanítják, ők fogadják el, hogy az állam története az államra tartozik.

KAUNITZ

Mi fog ebből kijönni, barátom?

KOLLÁR ÁDÁM

Például az, hogy a reformátusok is megtanulják tisztelni első királyukat, s ha már a római hitre tért Szent István neve összhangba kerül nemzeti érzületükkel, közelebb jutunk ahhoz, hogy feladják a vallási egységgel szemben táplált makacs ellenállásukat.

GRASSNÉ

Ez zseniális!

MÁRIA TERÉZIA

Zseniális, zseniális, de hol fogjunk hozzá?!

Kezdem győzködni Beleznay barátomat, hogy tegyen rendet az egyházában?

KOLLÁR ÁDÁM

Azt hiszem, Beleznay tábornok úr megkerülhetetlen ebben az ügyben.

De kell egy megbízható ember, aki az apró munkát is végzi!

GRASSNÉ

Hát itt van ez a derék hadnagy! Ez a Bessenyei! A protestánsok ügyvivőjeként, azt hiszem, elnyerte hitsorsosai bizalmát. *(Mária Teréziához:)* Ha jobban pártfogásodba vennéd, nekünk is sokat segíthetne...

MÁRIA TERÉZIA

Mit tehetnék még érte? Alig van hónap, hogy ne fogadnám...

KOLLÁR ÁDÁM

Ha bevonjuk a tanügyi törvény munkálataiba, a kálvinisták szembe fognak fordulni vele. Ez esetben pedig elveszíti egzisztenciáját.

MÁRIA TERÉZIA

Nyugtassák meg, hogy mindig lesz számára méltó feladat az udvarban. Ám lássuk előbb, mit tud tenni értünk az iskolák ügyében!

12. kép

Belső – nappal

Ráday Gedeon pesti házában

Jelen vannak a református egyházkerületi főgondnokok: a tiszántúli bihari Dobozy Mihály, a dunántúli Ráday Gedeon, a tiszáninneni Szathmáry Király György, a dunamelléki Beleznay Miklós, rajtuk kívül Domokos Lajos és Rakovszky Sámuel lelkészek Debrecenből, illetőleg Teleky József gróf s még jó néhány esperes, illetve lelkész.

(A szalonban a falaknál és az ablakok közelében levő karosszékekben ülnek, társalognak. Amikor Beleznay és Bessenyei megérkeznek, röpködnek a „no csakhogy!”, „Isten hozott benneteket”, „áldás-békesség” stb. Az öreg Ráday Gedeon feláll, kézfogással és vállveregetéssel fogadja az érkezőket, majd – úgy helyezkedve, hogy senkinek ne fordítson hátat – vendégeihez fordul.)

RÁDAY GEDEON

Isten hozott benneteket! Legyen a Mindenható áldása a mi együttlétünkön. Barátaim! A magyar református egyház – története során ki tudja, immár hányadszor – súlyos megpróbáltatások előtt áll. Azért kértem, hogy jöjjetek el, mert sorsdöntő kérdésekről kell eszmét cserélnünk. Megkérem nagytiszteletű Domokos Lajos barátunkat, tájékoztasson bennünket azokról az udvari konspirációkról, melyek újabb barikádokat emelnek vallásunk gyakorlásának útjába.

DOMOKOS LAJOS

Magam sem akarom hinni a hírt, nagy- és főtiszteletű barátaim: az udvar megsemmisítő csapásra készül iskoláinkkal szemben. Talán tisztábban lát-nánk, ha egyenesen Beleznay tábornok úrtól értesülnénk a részletekről.

BELEZNAV

Érdekelne, hogyan szól a „hír”. Aztán majd elmondom, amit tudok.

DOMOKOS LAJOS

Csak annyit áruljon el tábornok úr, igaz-e, hogy a kancellária tíz tankerületre osztaná az országot, és mindegyik élére katolikusokat állítana...

(Közbekiabálások: „skandalum!”, „árulás!”, „nem engedjük!”)

BELEZNAV

Igaz is, meg nem is.

(Közbekiabálások: „Azt nem lehet!”, „protestálunk!”)

Annyi igaz, hogy a királynő utasította a kancelláriát: vesse meg egy egyetemleges iskolai reform fundamentumát. Az is igaz, hogy néhány buzgó kormánytiszttel azzal próbált öfelsége kegyeibe férkőzni, hogy javasolta megsemmisíteni iskoláink autonómiáját. Hála azonban főtiszteletű uraim bölcsességének, hogy tudniillik egyházunk közvetlen képviselőjét reám és Bessenyei uramra bízták, az ilyesfajta merényleteknek idejében elejét vettük.

RAKOVSZKY SÁMUEL

Megbocsásson, tábornok úr, de jómagam – és azt hiszem, közöttünk többen is – meglepve hallgatjuk az ön szavait. Az a megbízatás ugyanis, melyet önök a legutóbbi tanácskozásunk alkalmával kaptak, az én értelmem szerint csak olyan ügyekre tartozott, melyek körünkből indulnak újtjokra. Ha az udvarban történik valami, ami reánk tartozik, azt jobb szeretnénk elsókként önöktől hallani, mielőtt bárminek is „elejét vennék”.

BELEZNAY

Nyugodjék meg, nagytiszteletű Rakovszky Sámuel úr, ha Ráday Gedeon atyámfia nem hívott volna bennünket egybe, magam kerestem volna módját, hogy valamennyiüket tudassam lépéseinkről.

DOMOKOS LAJOS

Hát éppen ez az! Mi nem a lépéseikről várjuk a beszámolást. Azt kívánnánk, hogy tanácskozzunk, mielőtt lépnek.

RAKOVSZKY SÁMUEL

Úgy van.

RÁDAY GEDEON

Talán mégiscsak helyesebb volna, ha szólni hagynánk Beleznay öcsémuramat.

BELEZNAY

Köszönöm, édes bátyám. Nos, barátaim, ami a dolog velejét illeti: két nagy plánumba is bevonták tanintézetünket. Először: azt akarják, hogy a kormány nevezze meg a kerületek főintendánsait; másodszer: az állam jussává tennék, hogy megmondja, melyik stúdiumnak mi legyen a materiája.

(Zajongás, tiltakozó bekiabálások: „nem hagyjuk!” „vissza az agarakkal!” stb.)

RAKOVSZKY SÁMUEL

Ez tiszta beszéd! Csak azt diktálnák, ki tanítson, és mit. A többi ránk tartozik. (Nevetés)

DOMOKOS LAJOS

Legalább nincs miről egyezkedni!

TÖBBEN: Úgy van! El kell utasítani!

BELEZNAY

Attól tartok, nem jól ítélik meg a helyzetünket uraimék, ha úgy hiszik: mi egyszerűen negligálhatjuk a kancellária akaratát.

RÁDAY GEDEON

No, és hol van akkor a közvetlen kontaktus a királynőhöz? Azt mondtátok...

BELEZNAY

Erről szólnék éppen, ha a főtiszteletű urak szólni hagynának...

TÖBBEN: Halljuk, halljuk!

BELEZNAV

Bessenyei barátommal együtt kértünk audienciát őfelségénél, s mindkét tárgyban sikerült őt belátásra bírunk. Erről a hadnagy úr talán tüzetesebben tudna számot adni.

TELEKY

Hadd vessek közbe egy kérdést: Bessenyei uram honnan vett annyi önbizalmat, hogy kompetensnek érezze magát ily rendkívüli súlyú kérdéseket az uralkodó színe elé vinni?! Ha jól tudom, mindössze hat esztendeig koptatta a pataki kollégium lépcsőit...

BESSENYEI

(*Elsápad, de erőt vesz magán, feláll:*) Ha arra céloz, gróf úr, hogy milyen ösmereteket szereztem az oktatás tudományáról, szívesen teszek vizsgát önök előtt. Azonban van egy feltételem: minden válaszom, amely helytállónak ítéltetik, feljogosít arra, hogy én is megfaggassam önt. S ha ebben a szellemi bajviadalban ön lenne a győztes, tüstént lemondok megbízatásomról.

TELEKY

(*Gunyorosan*) Megkímélem attól, hogy nevetségessé váljék.

RÁDAY GEDEON

Ej, barátaim! Ne marjuk már egymást! Hiszen egyugyanazok az ellenfeleink!

DOMOKOS LAJOS

Azt azért csak megkérdezhetjük Bessenyei hadnagytól, igaz-e, hogy együtt főzik ki a hírhedt Kollár Ádámval az új oskolákra szabott tanítani valót!

TÖBBEN: „Kivel?!” „Azzal a gaz Kollárral?” „Már csak ez hiányzik!”

BESSENYEI

Való igaz: őfelsége Kollár Ádám úrra bízta az új tanügyi törvény alapjainak kimunkálását. Jómagam megtiszteltetésnek tartom, hogy a Ratio Educationis Magyarországra alkalmazott formáján én is csiszolaghatok.

SZATHMÁRY KIRÁLY GYÖRGY

Nekem is volna egy kérdésem fiatal barátunkhoz. A csiszolagatás közben szem előtt tartja-e református vallásunk örökérvényű igazságait?!

BESSENYEI

Főtiszteltű Szathmáry uram, attól tartok, vakhírek járnak, ami a tanügyi rendelet esszenciáját illeti. A Ratio Educationis nem szól bele a felekezeti hittan oktatásába. Mi több: minden vallásnak elismeri a jogát, hogy a filozófiát s az egyházjogot a maga tradíciói szerint okítsa. Másról van itt szó. Őfelsége azt szeretné, hogy országunkban minden gyermek oskolába járhasson, ha szegény is. A tanításnak pedig nem abban látja a rendeltetését, hogy perzsa s óegyiptomi uralkodók nevét szajkózzuk, no meg latin auktorok sorait biflázjuk. Hanem abban, hogy ki-ki írni, olvasni tudjon a saját nemzeti nyelvén, ki-ki jusson el tehetsége szerinti lépcsőre a matézis, a geometria, a vegytan, a természet, az ember s az emberi társaság ösmeretében, hogy kedve szerinti mesterséget űzhessen, s járatos legyen a közdolgokban. Ezek azok a tudnivalók, melyek ordítóan hiányoznak pedagógiánkból, s melyeknek a magyar

oskolákba történő bevezetését igenis teljes meggyőződésemből és minden erőmből előmozdítani igyekszem. Mind ideig úgy hittem, hogy ezt az önök bizalmát élvezve tehetem, ám ha csalatkoznom kell ebbéli hitemben, biztosíthatom önöket, egy percig sem kívánok vállalt hivatalomban maradni.

SZATHMÁRI KIRÁLY GYÖRGY

No, csak azért kérdem, hogy mennyire követi vallásunk szellemét, mert van itt egy-két dolog, ami bizonytalanná teszi az embert. *(Felmutat két nyomtatott füzetet.)* Nos, az a Bessenyei György, aki ezt a két katolikus elmélkedést magyarra fordította, s az a Bessenyei György, aki itt áll előttünk, s arról győzköd bennünket, hogy hitünk jegyében viszi ügyeinket az udvarban, ez a két Bessenyei György, gondolom, egy és ugyanaz a személy.

BESSENYEI

Valóban én vagyok ez is, az is.

SZATHMÁRY KIRÁLY GYÖRGY

Nem gondolja, kedves fiatal barátom, hogy miközben a mi pénzünkön, a mi nevünkben forgolódik a királynő és bizalmasai körül, voltaképpen a katolikus hittérítőknek egyengeti az utat?!

BESSENYEI

(Láthatóan izgatottan, de nagy önfegyelemmel:) Kérem főtiszteletű uramat, ne tegye még le azt a két könyvecskét. Miután súlyos vád ellenében kell védenem magam, hát felszólítom: olvasson fel a két prédikációból akár csak egyetlen mondatot is, amely tételesen ellenkezik kálvini katekizmusunkkal vagy bármely elismert teológusunk tanításával. Ismétlem: egyetlen mondatot hozzon fel, mely igazolja a gyanút, hogy én vallásunk ellenében tevékenykedem!

DOMOKOS LAJOS

Hadnagy uram, maga szalmaszálba kapaszkodik! Nagyon jól tudja, hogy sem a hely, sem az idő nem alkalmas arra, hogy hittételeken vitatkozzunk. Ön válaszoljon „igennel” vagy „nemmel”: katolikus-é a két szerző, avagy sem!

BESSENYEI

Igen, katolikus. De nem abból a fajtából való, amelyik miatt jönni kellett a reformációnak. Hanem abból, amelyik többet képes felmutatni az egyetemes keresztény igazságból, mint Patak és Debrecen összes professzora. S ha már kényszerítenek, kimondom: én nem abból ítélem a vallás igazságát, hogy ki mondja. Abból viszont igen, hogy amit mond, megmozgatja-e a lelkemben azt a csudálatos valamit, amit relígiói érzelmnek hívunk. S persze azt is vizsgálom: összefér-e elmémben ez a szent gerjedelem a józan okossággal. Hát ez az én protestantizmusom.

BELEZNAY

Attól tartok, uraim, veszélyes útra tévedtünk. Úgy gondolom, ha kétely merül fel hitelveink iskolai alkalmazásának helyességét illetően, vitassuk azt meg egy külön tanácskozáson. Nyilvánvaló, hogy a mi misszióinkra *(Bessenyeire*

mutat) nem tartozik ez a kérdés. Talán többre mennénk, ha végre elmondhatnánk, mire jutottunk a tankerületi felügyelet tárgyában.

TELEKY

Megengeded, tábornok úr, hogy kitaláljam? Azt hiszem, olyan valami történt, ami kedvezően hat kettőtök előmenetelére. (*Gunyorosan*) Mondjuk, te leszel az iskolai ügyek alkancellárja, a hadnagy meg a te adjutánsod. Eltaláltam?

BELEZNAY

(*Visszafogott indulattal:*) Megnyugtathatlak, kedves barátom, hogy soha nem egyezkedtem a királynővel sem címekért, sem hivatalokért. Én nem kértem audienciát azért, hogy magamat vagy rokonimat bárminő szolgálatra ajánljam.

TELEKY

(*Sértett gőggel:*) Ezt nem kellett volna mondanod...

RÁDAY GEDEON

Maradjunk a tárgynál, uraim! Még mindig nem tudjuk, mit végeztek...

TELEKY

Megmondom én: azt végezték, hogy meggyőzték Mária Teréziát, bölcsebben jár el, ha a protestáns iskolák fölé nem egy katolikust, hanem Beleznay tábornokot téteti.

BELEZNAY

(*Rádayhoz fordulva:*) Kedves bátyám, valóban sikerült megóvnunk intézetünket a klérus befolyásától. A kerületi főigazgató személyére vonatkozóan pedig tőletek akartam javaslatot kérni. Ily ellenséges környezetben azonban nem kívánok sem erről, sem másról értekezni. (*A többiekhez:*) Engedelmmükkel, uraim, az ég áldja önöket. (*Feláll, méltóságteljesen elhagyja a termet.*)

RÁDAY GEDEON

(*Telekyhez:*) Miért kellett ezt, öcsémuram? Miért kellett ezt?

TELEKY

Nagyon sajnálom, barátaim, talán elragadott az indulat. De legalább előke-rült valami, amit amúgy sem volna szabad véka alá rejteni. Bessenyei úr most tanúsíthatja: nem volt ok nélkül a gyanakvásom.

BESSENYEI

De igenis, ok nélkül volt, méltóságos uram. A tábornok úr voksoltatni szeretett volna, kire bízassék a tanfelügyelet.

TELEKY

És bizonyára éppúgy felajánlotta volna „szerény személyét”, ahogyan azt a főgondnoki tisztég esetében tette. Vegyék már észre, uraim, hogy ami egyházaink ügyében az udvarnál történik, az két évszázados épületünk romba döntéséhez vezet. A „közvetlen kontaktus”, melynek ápolására Beleznay tábornok maga ajánlotta magát, nem más, mint egy oly fokú centralizáció kezdete, amely nem pusztán egyházkerületeink önállóságának csorbításához, hanem nemzeti alkotmányunk megsemmisítéséhez vezet. Nem tűnt fel önöknek, uraim, hogy a mi „derék” ügyvivőnk (*Bessenyeire mutat*), aki megengedem, szorgalmas s tán jóhiszemű, de mindenesetre tapasztalatlan

és könnyen megtéveszthető fiatalember, épp akkor férközött őfelsége bizalmába, amikor az félrelökte alkotmányunkat, és rendeletekkel kezdett kormányozni? Nem vették észre, uraim, hogy Beleznay és Bessenyei urak „szoros kontaktusa” a királynővel, Kaunitz kancellárral, Grass bárónéval, Kollár Ádámmal, s ki tudja még, kikkel, nem a mi szándékaink érvényesítésére, hanem a magyar kancellária megkerülésére, hivatalaink negligálására és az államtanács hatalmának kiterjesztésére szolgál?! Nos, ha elragadott, hát ezért ragadott el az indulat. És ezt Beleznay barátommal is meg fogom értetni.

BESSENYEI

(*Ráday Gedeonhoz:*) Nem tudom, kegyelmes uram, kell-e még nékem ezek után szólnom. Vagy okosabb, ha mindjárt lemondok megbízatásomról.

TÖBBEN: „Mondjon le!” „Mondjon le!”

MÁSOK: „Isten ments!” „Ne csináljunk ostobaságot!” „Ne veszítsük el a fejünket!”

BESSENYEI

(*Rádayhoz:*) Kérhetném, kegyelmes uram, hogy voksoljanak személyemről?

RÁDAY

Ne bolondozz, öcsém! Nem kell mindjárt mellre szívni!

BESSENYEI

Mégis azt kérném...

TÖBBEN: Voksoljunk! Voksoljunk!

RÁDAY GEDEON

Nem bánom, hát legyen úgy. Ki kívánja, hogy Bessenyei hadnagy úr visszaadja ügyvivői megbízatását?

(*Négyen: Teleky, Szathmáry Király György, Domokos Lajos és Rakovszky Sámuel emelik fel a karjukat.*)

Tehát négyen. És ki kívánja, hogy megtartsa hivatalát?

(*A többiek, jelentős számbeli fölényrel mellette szavaznak.*) No lám csak! Mondtam én! Higgadjunk le uraim, és hallgassuk meg a hadnagy urat!

BESSENYEI

Nem kutatom, mi ösztökéli Teleky gróf urat személyem szüntelen csepülésére. Akarattal én soha nem bántottam őt. Így hát, ha az ingerli, amit az udvarban cselekszem, mondjuk úgy, tapasztalatlanul, ennyi okkal én is felindulhatnék ellene, amiért nálam gyakorlottabb politikus ember létre semmit nem tett azon országos bajok orvoslására, miket most az én nyakamba varr.

TELEKY

(*Ingerülten:*) Leckéztetni akarsz, öcsös?!

TÖBBEN: „Ugyan már, gróf úr, hadd beszéljen...” „Ne hergeld magad!”

RÁDAY GEDEON

Folytasd csak, öcsémuram!

BESSENYEI

Való igaz, én akkor kerültem őfelsége közelébe, amikor a kancellária országgyűlés nélkül kezdett kormányozni. Ha úgy tetszik: amikor elkezdődött az

annyit szidalmazott centralizáció. A gróf úr nem fog tudni tanút állítani, ki ne igazolná, hogy mindig és mindenütt szót emeltem a törvény nélküli igazgatás ellen. De én most nem magamat akarom védelmezni. Inkább azt kérdezném, nem gondolják-e uraim, hogy ezt az uralkodói metódust mi magunk kényszerítettük ki? Mert, hogy is kezdődött a dolog? A királynő azt kérte, hozzunk törvényt, amely enyhíti a jobbágy terheit, és lazít azon köteleken, mely nem engedi, hogy tehetsége és buzgalma szerint kézművéssé, iparossá, kereskedővé váljon. És miként lármázott erre a magyar nemesiség? „Nem engedjük, hogy vérrel szerzett jussainkat a kormány elrabolja.” Törvény tehát nem jött ki az országgyűlésből, s minden maradt a régiiben. Uraim, magam sem vagyok pártolója semmiféle revolucionárius ideáknak. Könyveimben nem egyszer leírtam, hogy természeti rendet látok az olyan emberi társaságban, ahol parasztnak, polgárnak, nemes embernek külön-külön osztálya van. De nézzen csak vissza ki-ki a maga famíliája históriájába: melyikünk ülne most itt, ha a korábbi századokban paraszt őseink nem találtak volna módot feljebb emelkedni? S ha az emberi társaság ezen ősi rendjén törvény ejtett csorbát, nem volna-e nekünk szent kötelességünk a rossz törvényt jóval felcserélni?! S ha, mert nem tesszük ezt, helyettünk az uralkodó parancsa diktál, biztos-e az, hogy ez a „centralizáció” nemzeti alkotmányunk szellemét tiporja sárba? Hozzak-e példákat, önöknek, uraim, hasonlatosakat ama gyalázatos históriához, melyet az egyeki jobbágyok ellen Batthyány Ignác követett el? Elsoroljam mindazon vérlázító történetet, melyben protestáns urak kínozták meg, s üldözték el jobbágyaikat? Mert hivatalomba bizony saját hittársaink jajkiáltásai is felhangzanak. Önök azzal bíztak meg, hogy tegyek meg mindent Batthyány Ignác perbe fogásáért. Megtettem. S mert módomban volt az ügyről személyesen szólni a királynő előtt, módomban volt azt is meg tapasztalni, miként dühödött fel, s adott ki parancsot öfelsége a nagyprépost megbüntetésére. De mit szóltak volna, uraim, ha az uralkodónő színe elé viszem a kálvinista és a lutheránus Batthyány Ignácok garázdálkodásait?! Ugye, bizony, most áruló lennék. Nos, nem lettem áruló. De emészt a lélekösmeret, mert a becsületérzésem azt súgja: igaztalan vagy, Bessenyei György, mert részre hajlasz. *(Bessenyei itt egy pillanatnyi szünetet tart, s közben hallható, amint Teleky félhangon közbeszól.)*

TELEKY

Tálentumos demagóg!

BESSENYEI

(Telekyhez fordul:) Megbocsásson, méltóságos gróf úr, de mindezekért én nem látom olyan magától értődőnek, hogy mi volnánk a jók, s ők a rosszak. „Tapasztalatlanságom” miatt nem hat rám a kinyilatkoztatás erejével, hogy a mi kálvinizmusunk tiszta magyarsága állana szemben a pápista centralizációval.

TÖBBEN: „Van ebben igazság.” „ Jól beszél.”

MÁSOK: „Csúfolja a tradícióinkat!”

BESSENYEI

A mi reformált vallású köreinkben virtusnak tartatik mindent tagadni, mindent elutálni, ami nem saját eklézsiáink tradícióiból származik. Csak éppen azt feledjük, hogy eme tradíció összes elementuma valamikor merész újítás gyümölcse volt. Próbáljon ma valaki újítani! Hitszegő Júdás, aufklerista szabadkőmíves, labanc kollaboráns lesz a titulusa. Mintha az volna a nemzet árulója, aki a koreszméket követő tanügyi törvényért csatázik, s nem az, aki az udvarnál bárminő szolgálatra kész, ha pereputtyát busásan fizető hivatalokba ültetik.

(Teleky felajzottan hallgatja a szónokot, s egy kép villan át az emlékezetén.)

12/A kép

Mária Teréziánál: a királynő, Esterházy Ferenc kancellár és Teleky gróf.

Teleky: „Felség! Nem magamért kívánok szólni. Apám helyzetét érzem méltatlannak.”

12/B kép

Teleky megalázottan kilép a királynő szobájából, s az ajtónál az őrt álló Bessenyeibe ütközik. A gróf szemében megvetés és gyűlölet.

Kép (ld. 12.)

TELEKY

(Hirtelen felugrik a székéről, s kiáltva:) Pimasz!

(Rá akarja vetni magát Bessenyeire, de többen felugranak és lefogják.)

TÖBBEN: „Nyugodjék le!” „Hiszen nem bántotta magát!” „Ne tegyen már ilyet!”

TELEKY

(Kiszabadítja magát, megvetően:) Én ezzel a pojácával nem szívok többé egy levegőt. Döntsék el, uraim, kire van szükségük: rá vagy reám! (Elhagyja a szalont.)

TÖBBEN: „Ezt meg mi lelte?!” „Mi volt maguk között?” „Menjen, s engesztelje ki!”

BESSENYEI

Nincs okom engesztelni. Igaza van: döntsék el, kire van szükségük. Isten áldja önöket! (Távozik. A jelenlevők értetlenül néznek egymásra, majd kérdő tekintettel fordulnak a házigazda felé.)

RÁDAY GEDEON

Mi történik itt? Ma mindenki megbolondult?!

13. kép

Belső – nappal

Mária Terézia dolgozó szobája

Jelen vannak: Mária Terézia, Grassné, Kaunitz, Kollár Ádám, Esterházy Ferenc

(Mária Terézia egy pamlagon fekszik pongyolában; feje magasán felpárnázva, a homlokát vizes ruhával borogatja.)

ESTERHÁZY

A kálvinisták megnyerésére tett kísérletünk teljes kudarccal végződött, felség.

MÁRIA TERÉZIA

Semmi nem „végződött”, és semmi nem „teljes kudarcc”. Ilyen fogalmakat én nem ismerem.

ESTERHÁZY

Mindenesetre annyira megromlott a viszony legjobb embereink között, hogy időbe fog telni, amíg korrigáljuk.

MÁRIA TERÉZIA

(*Esterházyhoz:*) Hogy lehetett ezt az ügyet így összekuszálni... Mit tanácsol?

ESTERHÁZY

Teleky gróf éppen mára kért ismét audienciát, hogy elégtételt nyerjen a Besenyeyi paszkvillusa okozta sérelme miatt. Talán vele kellene kezdeni...

MÁRIA TERÉZIA

Mit képzelsz a gróf?! Poéták közti csetepatéban akar döntőbíróvá tenni? Egyáltalán mi az, amitől ennyire felkapta a vizet?

ESTERHÁZY

Ha megengedi, felség, idéznék néhány sort az inkriminált versikéből:
„Miért teszi magát önként szelindeknek? / Miért marja tövét nyavalyás fülemnek? / Egyszer olyan dőfést tehetek oldalrul, / Hogy leesik Nagysád úgyis tört faráru. / Ahol Nagysád ugat, ott én is bőghetek, / Ha Nagysád szelindek, / Én bika lehetek.”

MÁRIA TERÉZIA

(*Köhög, közben nevet.*) Nem rossz. Gondolom, azért a gróf is mondhatott néhány csípős szót, amitől hadnagyunk ennyire tűzbe jött.

ESTERHÁZY

Teleky gróf esztelen viselkedése Belezny tábornokot is meglepte.

KAUNITZ

Teleky gróf, szerintem, nagyon is racionálisan viselkedett. S az egész históra végül is arra figyelmeztet, hogy felséged módszerei ezen a téren nem vezetnek célra. Bátorkodom ezért megismételni többször is megtett javaslatomat, mely szerint a magyar ügyekben nagyobb befolyást kellene engedni József főhercegnek. Felséged egészségi állapota önmagában is indokolná, hogy szűkebb körre vonja aktivitását.

MÁRIA TERÉZIA

(*Ingerülten a földhöz csapja a kezében lévő vizes ruhát.*)

Erről nem akarok többet hallani, kancellár úr! Nagyon jól tudja, hogy József fiam egy megszállott. Aufklerista rögeszmeivel szétrombolná egész műveimet. Hatalmat akar tekintély nélkül, igazgatást fortélyok nélkül, toleranciát szilárd elvek nélkül. A hit dolgaiban tanúsított botrányos közömbösségével elvetné a legszentebb célt, amiért küzdöttem. (*Köhög.*) Nem fogok lemondani arról, hogy birodalmunk minden népe visszatérjen az igaz kereszténység

ösvényére. Mert csak a megalkuvást nem tűrő katolicizmus szállhat szembe az istentelen korszellem hódításával!

KAUNITZ

Mit kíván hát tőlünk felséged?

MÁRIA TERÉZIA

Ha annyira kezelhetetlen a magyar arisztokrácia és a köznemesség viszonya, ahogy azt Teleky gróf Bessenyei iránti beteges averziója sejteti, külön-külön kell megnyernünk őket.

KOLLÁR ÁDÁM

Úgy tűnik, Teleky gróf Beleznay tábornokkal is szakított.

MÁRIA TERÉZIA

Beleznaynak mondják meg, hogy egyezzen ki a gróffal. Ez határozott kívánságom.

KAUNITZ

Ennek alighanem az lenne az ára, hogy megváljon Bessenyeitől...

MÁRIA TERÉZIA

Akkor váljon meg!

GRASSNÉ

A legigazabb hívedet fogod elveszíteni...

MÁRIA TERÉZIA

Miért veszíteném?

GRASSNÉ

Mert Bessenyei hadnagynak Beleznay pártfogása nélkül nincs Bécsben egzisztenciája.

MÁRIA TERÉZIA

Erről egyszer már nyilatkoztam. Teremtünk neki egzisztenciát.

KOLLÁR ÁDÁM

A könyvtárban tudnék neki helyet találni. Ha felséged erre utasítana...

MÁRIA TERÉZIA

Azzá lehet, amivé akar. De ahhoz neki is kell most már egy lépést tennie!

GRASSNÉ

Ha arra gondolsz, hogy katolizáljon, azt hiszem, nem ismered őt eléggé.

MÁRIA TERÉZIA

Majd elválík, kedvesem. Lehet, hogy te nem ismered a körülmények hatalmát eléggé. Én nem egyszerűen azt kívánom, hogy katolizáljon. Itt nem pusztán az ő lelki üdvösségéről van szó. Azt akarom, hogy nyilvánosság előtt, nagy ceremónia kíséretében térjen át. Látnia kell az egész világnak, hogy Magyarország hozzánk tartozik!

ESTERHÁZY

Talán már meg is érkezett Teleky gróf. Behívathatom?

MÁRIA TERÉZIA

Ne hívassa! Mondják meg neki, hogy paszkvillusokkal nem foglalkozom. Egyébként pedig beteg vagyok.

14. kép

Belső – nappal

Grassné szalonja

(Grassné és Beszenyei egy kis asztalnál ülnek. Grassné egy porcelán kancsóból kávét önt vendége és a maga csészéjébe.)

GRASSNÉ

Maga nem őszinte hozzám, kedvesem. Megértem, hogy csalódott, hogy kiábrándult a barátaiból, de ettől még nem kellene odavetnie a karrierjét.

BESZENYEI

Az én karrierem összeomlott. Még csak annyira sem volt kegyes hozzám a sors, hogy kezembe adja és magam vethessem el.

GRASSNÉ

(Szenvedélyesen:) Georg! A sorsa a saját hatalmában van. Vagy nem elég bátor, hogy megtegye a döntő lépést a saját jövője felé, vagy meg akar kímélni attól, hogy a szemembe mondja: miattam akarja itt hagyni Bécset.

BESZENYEI

(Zavartan:) Miért mondja ezt, asszonyom?

GRASSNÉ

Nézze, én nem táplálok hiú reményeket a kettőnk kapcsolatát illetően. Eddig is minden tőlem telhetőt megtettem, hogy a maga rangjához és kivételes helyzetéhez illő házasságot kössön, és nagyon remélem, nem engem okol, hogy ez idáig nem sikerült. Azt is megértem, hogy terhére esik, hogy egy magamfajta korosodó matrónának tegye a szépet...

BESZENYEI

Asszonyom!

GRASSNÉ

Ne szóljon közbe! Tudnia kell, hogy annál sokkal jobban szeretem magát, semhogy asszonyi hiúságom diktálja cselekedeteimet. *(Könnyezik.)* Látja, sokat beszélgettünk mi a vallásról. Én nem tudom olyan okosan fejtegetni, mint maga, hogy „micsoda az Isten”. De ismeretségünk első napjától hiszem, hogy a Gondviselő akaratát követem, amikor a maga útját igyekszem egyengetni. Nekünk, egyszerű asszonyoknak ritkán szán történelmi szerepet a sors. De vak lennék, ha nem veszem észre, hogy a helyzetem kivételes, mert kapocs lehetek az én királyi barátném és az egyetlen igaz magyar férfiú között.

BESZENYEI

Ön túloz. Ne tegyen ilyen magas polcra, asszonyom...

GRASSNÉ

Higgyen az emberismeretemenek! Igenis, ebben a városban maga a legtisztábban gondolkodó, a legnemesebb szándékú s a legtöbb tehetséggel megáldott ember. S éppen ezért: akár hogyan próbál szabadulni önmagától, magáé marad a felelősség: mit kezd azzal a világi hatalommal, melyben része van azáltal, hogy az uralkodónő kivételes rokonszenvvel viseltetik személye iránt.

BESSENYEI

Amennyire a birodalom érdekei kívánják...

GRASSNÉ

A birodalom érdekei azt kívánják, hogy a maga hazája viruljon, és büszkén ápolja magyarságát. Ahhoz pedig, hogy ez így legyen, a királynő csak annyi változást akar, amennyinek szükségességéről maga is meg van győződve, kedvesem. Persze tudom, hogy e meggyőződés mellett kiállni nem népszerű dolog ázsiai mentalitású barátai között. De csak ez illik a maga jelleméhez. Ebben biztos vagyok!

BESSENYEI

Én nem akartam erről beszélni. De ha már Ön szóba hozta, asszonyom, ki kell, hogy mondjam: Mária Terézia éppen a jellememet kéri cserébe ahhoz, hogy tehessek valamit hazám javára.

GRASSNÉ

Miről beszél?

BESSENYEI

Valahányszor arra méltatott, hogy személyesen fogadjon, s beavasson legmagasabb terveibe, a „baráti együttműködéshez” mindig hitem elhagyását szabta feltételül.

GRASSNÉ

Ugyan, Georg! Hogy mondhat ilyet?! A királynő pontosan tudja, hogy az ő hite és a magáé semmiben nem különbözik egymástól. S ha szabad személyemet is szóba hoznom: józan, felvilágosult, ugyanakkor buzgó és alázatos keresztények vagyunk mind a hárman. Magának éppen annyi baja van Kálvin Jánossal és vaskalapos követőivel, mint Mária Teréziának a pápával és a hatalomvágyó klérussal. Ha a királynő azt kívánja, hogy térjen át a katolikus vallásra, abban ne az ő hittérítő ambícióját keresse. Egyszerűen arról van szó, hogy nem lépheti át azokat a korlátokat, melyeket éppen a maguk országgyűlése állított a protestánsok hivatalviselésének útjába.

BESSENYEI

Tehát Ön is arra buzdít, hogy térjek át...

GRASSNÉ

Nem buzdítom, de tanácsolom, hogy tegye meg. Különösen azok után, amit hittársai tettek magával, nem hiszem, hogy ez különösebben nehezebbre esne.

BESSENYEI

Nem ösmer engem. *(Elkomorultan, inkább csak magának:)* Több nekem az én vallásom, mint Kálvin dogmái meg a hittársaim ostobasága. A vallásom valahogy mégiscsak én vagyok...

15. Kép

Belső – nappal

Bessenyei bécsi lakása

(Bessenyei hálóruhában fetreng az ágyán, vesegörcs kínozza. Laczka János van mellette, forró teát próbál itatni a beteggel.)

BESSENYEI

Ki zörgött az imént?

LACZKA

Egy küldönc. Beleznay tábornoktól hozott egy levelet.

BESSENYEI

És nem mondanád?! Ide vele! *(Laczká felveszi az asztalról a levelet, átnyújtaná a betegnek, de az egy újabb roham miatt nem veszi át. Néhány másodpercnyi kinlódás után:)* Olvasd te!

LACZKA

(Felnýtja a borítékot, széthajtja a levelet, olvas.) „Bessenyei György hadnagynak saját kezébe. Kedves öcsém uram! Sajnálattal értesültem a pesti Ráday-házban történekről. Miután a jelenlevők egybehangzó tanúságtétele szerint öcsém uram mind egyházunk tradícióit, mind pedig tisztségviselőinek személyi méltóságát goromba módon megsértette, s miután ezért öcsém uram ügyvivői szolgálatára többé nem tartanak igényt, ezúton kérem, hogy a köztünk fenálló megállapodás konzekvenciáitól is tekintse szabadnak magát. Egyébiránt figyelmzetnem kell öcsém uramat: pénzügyi helyzetem nem engedi meg, hogy a múlt nyáron tőlem kölcsön vett hatezer forintnyi adósságát ezen esztendő végéig meghaladóan kint hagyjam, ezért felszólítom annak – kamatjaival együtt történő – mielőbbi visszafizetésére. Emlékeztetnem kell arra is, hogy késlekedés esetén a peres eljárás költségei – törvényeink szerint – az adósságot terhelik.

Atyafiságos üdvözléssel: Beleznay Miklós.”

Talán csak egy rossz tréfa...

BESSENYEI

Tehát pálcát törtek fölöttem... Hogy magukat mentsék... Készíts elő mindent! Ha könnyebbülök, utazunk.

LACZKA

Hová, nagyságos uram?

BESSENYEI

Hová, háva! Hát Bercele. Itt nem maradhatok.

(Felül az ágyon, majd mély lélegzetet vesz, feláll, és a fiókos szekrényhez botorkál. Kihúzza az alsó fiókot, matat benne, végül egy arany zsebórát és egy ezüst tórt vesz elő belőle.)

Nézd csak! Csomagold be, s vidd el a zsidóhoz a zálogházba. Tégy úgy, mintha csak érdekelne: mennyit ér. Ha nem ígér legalább haterzet érte, ne hagyj ott. *(Mindkét tárgyat az asztalra teszi.)*

LACZKA

Értettem, nagyságos úr! Viszem tüstént, csak behozom előbb a friss teát. Feküdjék le nyugodtan!

(Bessenyei visszacsoszog az ágyhoz, lefekszik, betakarja magát. Laczká kimegy a szobából. Csöngetenek.)

BESSENYEI

Akárki is az, be ne engedd! Engem így ne lásson senki...

LACZKA

(*Kimegy, néhány másodperc múlva vissza.*) Egy dáma. Magyar. Rakovszky Sámuelnének hívják, azt mondja, hogy a nagyságos úr nővére.

BESSENYEI

Julianna? Hogy kerül ő Bécsbe? Engedd hamar!

(*Laczká el, majd vissza az aszszonnyal.*)

JULIANNA

Drága öcsém! (*Odasiet az ágyhoz, homlokon csókolja a beteget.*) Téged meg mi lelt?!

BESSENYEI

(*Láthatóan megörül, felélénkülve:*) Édes néném! De megasszonyosodtál! Biz'isten meg nem ösmertelek volna az utcán...

JULIANNA

Aki tíz évig nem jár haza, ne csodálkozzon, ha...

BESSENYEI

Most már majd megyek.

JULIANNA

No végre! Szegény édesapánknak végre lesz egy ünnepnapja!

BESSENYEI

Ha apánk megtudja, hogy ott is maradok, nem lesz nagyon boldog...

JULIANNA

Miket beszélsz? Már miért maradnál?

BESSENYEI

Nincs nekem itt már megélhetésem. Meg ha volna is. Ezzel a nyavalyával élni a császárvárosban – nagyon drága dolog.

JULIANNA

Az Isten áldjon meg! Hát a szabolcsi mocsárban aztán mihez kezdel?!

BESSENYEI

Folytatom, ahol abbahagytam: gazdálkodom.

JULIANNA

Ahhoz birtok is kellene!

BESSENYEI

Megelégszem azzal, ami van.

JULIANNA

Akkor nagyon siess, mert jószerint semmit sem találsz!

BESSENYEI

(*Csodálkozva:*) Történt valami?

JULIANNA

Csak ami évszázadok óta... (*sírva fakad*), aki becsületes, azt kiforgatják a vagyonából...

BESSENYEI

(*A nővérébe kapaszkodva felül az ágyban.*) Beszélj!

JULIANNA

(*Törölgeti a könnyeit, nagyot sóhajt:*) Persze, te semmit nem tudsz, mik történtek Bercelen, amióta nem vagy otthon. Beköltözött egy pápista senkiházi. Olasz Lajosnak hívják, az árva Komáromy lányt vette feleségül. Nem elég a gazembernek, hogy az ölébe hullott az egész Komáromy vagyon, rendre elbitorolja a földjeinket.

BESSENYEI

(*Felindultan:*) Hogyhogy bitorolja?! És apánk? És Mihály, Boldizsár, László?! Nézik ölbe tett kézzel?

JULIANNA

Azok a málé szájú fivéreid csak hajtogatják, hogy majd pörre mennek. Mert hogy ez a hitvány fickó nagyon kieszelte a módját a rablásainak. Azt mondja, neki arról végzése van, hogy őt illetik a birtokaink. Megvett ez minden fiskálist, mert csakugyan vannak papírjai. És még fenyegetőzik a bitang. Híreszteli, hogy hamarost megjön az ítélet a királyi tábláról, s akkor aztán ráteszi a kezét az én jószágaimra is.

BESSENYEI

Miféle papírjai vannak?

JULIANNA

(*Mindkét kezével öccsébe kapaszkodik:*) Ezért jöttem. Hogy megtudjam. Drága öcsém! Csak te segíthetsz rajtunk!

BESSENYEI

(*Szabódva:*) Soha nem ártottam magam pörökbe...

JULIANNA

Nem is kívánom. De te ösmered a járást a kancellárián. Meg kell tudnom, miféle verdikttel fenekedik ez az Isten átka...

BESSENYEI

Annyit tehetek, hogy eléd adják a családi aktát. Ám ha rosszul áll a szénánk, nekem nincs tehetségem, hogy prókátort fogadjak.

JULIANNA

(*Csókolgatja öccse homlokát, arcát.*) Ennyit! Csak ennyit akarok! Tudnom kell, mire számítsak. A többi majd Sámuel elintézi...

BESSENYEI

(*Hirtelen elkomorul.*) Rakovszky Sámuel, a te kedves férjura, igencsak ért az „elintézéshez”. Vélem legalábbis nem bánt rokoni szeretettel.

JULIANNA

Tudom, tudom. Ne is folytasd! Tudom, hogy az oskolák ügyében ellened voksolt. Ne félj, meg is kapta tőlem a magáét. De biztos lehetsz benne, ha újra vitatjátok, melletted lesz. Ezért én kezeskedem.

BESSENYEI

Hagyjuk! Nem fogok én már a reformátusok ügyében semmit „újra vitatni”.

JULIANNA

Jól van. Te most beteg vagy. És látom, nagyon fáradt. *(Megigazítja öccse párnáját, és kedves erőszakkal rányomja a fejét.)* Reggel majd eljövök, és majd adsz egy írást, amivel beengednek engem a kancelláriára.

BESSENYEI

Nem kell oda írás. *(Laczká felé int a fejével.)* János akár most is elkísér.

15/A kép

Belső – nappal

Ugyanott, néhány órával később

(Bessenyei az ágyán fekvve szendereg. Amikor zaj hallatszik a bejárat felől, felriad.)

BESSENYEI

Ti vagytok itt, János?

LACZKA

Megjártuk a kancelláriát a tekintetes asszonnyal. Szerencse, hogy néhány-szor megfordultam ott én is a nagyságos úrral. Kezdtem volna magyarázni, hogy mit akarunk, de a kormánytiszt úr rögtön közbevágott: „aha, Georg Bessenyei küldte! Tessék csak, tessék!” És a tekintetes asszony azonmód megkapta, amit kért.

JULIANNA

(Az ágy szélére ül.) Látod, ezért nem szabad itt hagynod Bécset. Minden ajtó kinyílik az egész famíliánk előtt, amíg „Georg Bessenyei” nevét ismerik.

BESSENYEI

Hagyjuk ezt, néném! Mondd inkább, mit találtál?

JULIANNA

(Tekintetével jelzi, hogy nem akar Laczká előtt beszélni.) Jaj, de meg szomjaztam!

BESSENYEI

(Laczkához:) János, hoznál valamit inni, enni a vendégünknek...

LACZKA

Épp ahhoz készültem! *(Kimegy.)*

BESSENYEI

Tehát?

JULIANNA

(Sebes mozdulattal felkapja az arany zsebóráát az asztalról, s ruhájába rejti. Majd kitörő jókedvvel, szinte eszelősen csillogó tekintettel:) Megmenekültünk! Mehet Olasz Lajos akár a pápához is! Idesüss! *(Ruhája alól egy egész köteg papírt ránt elő.)* Ha ez ott marad, nemcsak földönfutókká válunk, de a börtönt se kerülhetjük el!

BESSENYEI

(Elhűlve, zaklatottan:) Mik ezek?

JULIANNA

Szerződések, kötelezvények, ítéletek! Az apánk adósságai!

BESSENYEI

(Hirtelen felugrik, megragadja nővérét, megrázza; lihegve, visszafojtott hangon, de heves indulattal:) Megőrültél?!

JULIANNA

(Magszeppenve:) A becsületünkért tettem...

BESSENYEI

Ostoba liba!

JULIANNA

(Sírva:) Ne bánts! Legalább te ne bánts!

BESSENYEI

(Elengedi az asszonyt, járkálni kezd:) Ezeket azonnal vissza kell vinni!

JULIANNA

Jól van, jól van, csak higgadj már le. Megyek is... majd azt mondom, hogy nem tudtam...

BESSENYEI

Maradj! Te nem mehetsz oda! Hogy tehetted ezt?!

JULIANNA

(Kiegyenesedik, hangot vált. Támadó, hisztérikus.) Úgy tehettem, hogy az életemért küzdök. Érted?! *(Összeomlik, zokogva öleli át öccsét.)* Segíts rajtam! Segíts rajtam!

BESSENYEI

(Megrendülten:) Ha segíthetek...

JULIANNA

Ha nem szerzek kétezer forintot huszonnégy órán belül, engem becsuknak!

BESSENYEI

Tudom, nem hiszel nekem, de nincs pénzem.

JULIANNA

De van neved!

BESSENYEI

Csináljak adósságot? Éppen most, amikor menni készülök?

JULIANNA

Az élő Istenre esküszöm, két hónapon belül visszakapod. Csak most... csak most... édesanyánk emlékére kérlek! Ezt írd alá!

BESSENYEI

(Hosszan az asszony szemébe néz, könnyezik, megsimogatja nővére arcát.)

Nyugodj meg! Most szakasztott olyan vagy, mint édesanyánk. *(Aláírja a váltót.)* Csak ezeket add nekem. Valahogy vissza kell juttatnom...

(Julianna felvidul, öccse arcát két keze közé szorítva csókolgatja, nagyot sóhajt.) Isten veled!

BESSENYEI

Isten áldjon! János! Kísérd ki a vendégünket!

(Julianna és Laczka kimennek. Bessenyei végigdől az ágyon, s mikor Laczka visszajön.)

Menj hát a zsidóhoz!

LACZKA

(Az asztalra néz, s mint aki most értesül, hogy gazdája szándéka megváltozott.)

Tehát csak a tört vigyem?

BESSENYEI

A tört meg az órát. Ott van mind a kettő.

LACZKA

Itt csak a tört látom.

BESSENYEI

(Felül, hitetlenkedve néz az asztalra, elbődül.) Átokverte némben! Meglopott!

16. kép

Belső – nappal

Bécs, az udvari kápolna: 1780. április

Jelen vannak: Bessenyei, a bécsi bíboros érsek, Mária Terézia, Miksa főherceg, a császári család több tagja, nagykövetek, tudósítók, bécsi előkelőségek és polgárok.

Két ceremónia játszódik le: előbb a keresztelés, majd a bérmlás. Előbb Bach h-moll miséjéből, majd Haydn egyik egyházi művéből szólnak meg részletek a bécsi opera kórusának előadásában. A ceremónia, illetve a kórusmuzsika ideje alatt Bessenyei arca premier planba kerül: tekintete megrendültséget, heves belső vívódást tükröz. Amikor körbehordja a tekintetét a jelenlevőkön, az arcok elmosódnak, s helyettük a berceli református templom éneklő gyülekezetét látjuk. Bach zenéje is fokozatosan elhalkul, s felcsendül az „Erős vár a mi Istenünk”, illetőleg – Haydn muzsikája közben – az „Ó, Krisztusfő, te zúzott” kezdetű egyházi ének. Amikor bérmleresztapja, Miksa főherceg egy drágakövekkel ékesített gyűrűt készül húzni az ujjára, zavarában előbb kézzorításra nyújtja, majd – észlelően, hogy rossz mozdulatot tett – hátrateszi a kezét. Miksa főherceg is zavarba jön, s hogy véget vessen a kínos, derültséget okozó jelenetnek, Bessenyei egyik zsebébe csúsztatja a gyűrűt.

Utójáték

Belső – nappal

Bessenyei bakonszegi házában

Egy esztendővel a temetés után

(Bessenyei Anna az íróasztal fölé hajolva ír. Néhány sort írás közben követ a kamera, majd az asszony hangját halljuk, ahogyan kommentálja a képeket.)

BESSENYEI ANNA HANGJA

A pompás ceremónia után Györgyöt már csak megaláztatások érték Bécsben. Minden korábbi ígéretük ellenére semmilyen magas állásba nem helyezték. Állományon kívüli könyvtári munkát kellett végeznie, amiért kegydíjat kapott Mária Teréziától. Néhány hónap telt csak el, és meghalt a királynő. S miután új uralkodónk, II. József nem sokkal később a kegydíjat is megvonta tőle, nem maradt más választása, mint hogy hazajöjjön.

Bécsből, a világ közepéről – haza, a Tisza menti lápvilágba. Azon az estén, amikor elmeséltem vele élete történetét, én a világ legboldogabb s egyszersmind a legszerencsétlenebb teremtese lettem. Boldog voltam, mert akkor határozta el, hogy otthagyja Bercelt, és szerencsétlen, mert tudtam, hogy nélkülem fog új életet kezdeni. Másnap, amikor könyveit s egy-két holmiját fölpackoltatta a társzekérre, lelkemnek minden erejére szükségem volt, hogy sírás nélkül búcsúzzam el tőle. „Nem is tudod, Anna, milyen sokat segítettél nekem” – mondta, mikor megszorította a kezemet, én meg színlelt könnyedséggel feleltem rá: „Ó, ha segíteni kell, csak szóljon, én bármikor megyek...”. „Nono! Bármikor? – évődött. „Csak vigyázz, mert egyszer a szavadon foglak!” „Én állom a szavam!” – válaszoltam, de ekkor már nem bírtam uralkodni magamon, és sírva fakadva beszaladtam a házba. A többiek mondták később: György bátyám ettől olyan zavarba jött, hogy csak állt, némán maga elé meredt, aztán értetlenül csóválta a fejét, felugrott a bakra, s kikapván a kocsis kezéből a gyepelőt meg az ostort, egy szokatlanul hangos „gyí, te!” kíséretében a lovak közé csapott. A szekér kirobogott az udvarról.

Életének minden korábbi sorsfordító eseményét a körülmények alakították. Az apja akarta, hogy testőr legyen. Grass báróné vette rá, hogy kedvében járjon a királynőnek. Mária Terézia kívánsága volt, hogy katolizáljon. Az itthoniak zavaros gazdasági ügyei készítették arra, hogy Bécsben maradjon, majd II. József döntése nyomán tért vissza mégis Bercelre. Egyezkedéseit és megalkuvásait egyetlen személyes ambíció ösztönözte: írni akart. Nem azért, hogy híres ember legyen, nem is azért, hogy megéljen belőle, hanem hogy rendbe tegye az érzéseit és a gondolatait, s hogy megmagyarázza magának a világot. Amíg szikrányi reménye lehetett, hogy írói terveit összebékítheti hivatali kötelességeivel, ő volt a világ legjámborabb embere. De amikor a kényszerű tennivalók s a hozzá méltatlan kötelek elvonták az íróasztalától, kivetkőzött igazi énjéből. Bercelről azért kellett elmennie, hogy újból megtalálja önmagát. Ez volt az első olyan nagy változás az életében, amelynek mozgatórugója csak és kizárólag őbenne volt.

Itt, a Bakonszeg melletti Pusztakovácsiban csakis a könyveinek akart élni, de a vármegyén viselt hivatalai nem engedték, hogy – miként szerette volna – „bihari remetévé” váljon. Még József császár halálának esztendejében táblabírává választották, minek következtében évente ötször-hatszor bekocsikázott Váradolasziba, s csaknem ugyanannyi alkalommal Debrecen is megjárta. Eleinte sokan azt várták tőle, hogy mint világlátott ember s a néhai Mária Terézia bizalmasa országos ügyekbe avatja őket, de ekkor ő már régen megcsömörlött a politikától. Később mégis bántotta a lelkiösmeretét, hogy a Martinovics-féle pártütés idején annyira magába zárkózott. „A szegény ifjú Szentjóni nem pusztult volna el, ha jobban figyelek rá” – mondogatta. Mert annak idején, amikor a fiatal poéta holmi lázító írásokat akart rátukmálni ahelyett, hogy kiverte volna a gyerek fejéből a titkos szervezkedés gondolatát, úgy tett, mintha meg se hallaná, miféle konspiráció folyik körülötte. S amikor a szerencsétlen elítélt édesatyja fűnek-fának rimánkodott a vármegyén, hogy támogassák az udvarnál a kegyelmi kérvényüket, azt gondolták, hogy neki vannak még kapcsolatai a legmagasabb körökben is. „Akkor megtanultam – mondta később –, hogy ha már egyszer benne volt az ember, vétség nélkül nem lehet sem belülről maradni, sem kívülről kerülni a politikán.” Mert bűnnek érezte, hogy nem tudott segíteni. Aztán eljött az idő, hogy másképpen is szemrehányást tett önmagának egykori félreállása

miatt. Ez már akkor történt, amikor hozzá költöztem. De hát a két dolog szorosan össze tartozik...

1804 tavaszán egy szeles, borús délután megállt gávai házam előtt egy társzekér, leszállt róla a kocsis, s a kerítésen keresztül odaszólt hozzám: „kegyed Bessenyei Anna?“, „Én vagyok” – válaszoltam. „György úr kéreti, hogy gyűjjék akkor!” Én tizennyolc éve vártam ezt a percet. Egyedül éltem, pedig volt kérőm, nem is egy. Mindnek azt mondtam, már elígértem magam. Talán bolondnak néztek, pedig csak hűséges voltam. Hűséges? Inkább ragaszkodó. Hiszen a hűség a jellem próbája, amikor az ember érzései már fogyatkoznak. De én nem parancsoltam az érzéseimnek. Azok uralkodtak rajtam. Tizennyolc év után is éppoly erővel, mint az első pillanatban. Tehát hívott, s én mentem. Mert elérkezett az óra, amikor szüksége lett rám. Nemcsak azért, mert megint betegeskedett. Azon a tavaszon, amikor magához hívott, kútba estek az egész életén keresztül dédelgetett írói tervei. A cenzor nemcsak megtagadta a Pusztakovácsiban született írásai kiadásának engedélyezését, de még azt is kieszközölte, hogy mint veszedelmes felforgatót megfigyelés alá helyezték. A budai Királyi Helytartótanács az év őszén kelt levelében a Bihar megyei alispánt, Beöthy Lászlót még külön is figyelmeztette György bátyám szemmel tartására. Mivel Beöthy jó barát volt, meg is mutatta nekünk a felszólítást. Így szólt: „Nemes, nemzeti és Vitézlő Úr, Igen Tisztelt Uram! Mivel Bessenyei György egy Természet Világa című kéziratot alkotott, amely telis-tele van veszedelmes eszmékkal, és azért folyamodott, hogy ezt kinyomtassák, ezért ez a kézirat a nyomdától eltiltatik. Feljebb címzett Uraságotnak pedig a legfőbb Királyi Parancsból meghagyattatik, hogy a szerzőt, Bessenyei Györgyöt dorgálja meg azért, mivel ilyen kártékony eszméket tartalmazó művet írt és azt terjeszteni akarta, cselekedeteit pedig éber szemmel ügyelje.”

„Én ostoba!” – szakadt ki belőle. „Én ezeket védelmeztem a revolúciótól. Ahelyett, hogy magam is a bukásukért hadakoztam volna!”

Ekkortól kezdve már nem vett többé tollat a kezébe. Avégett legalábbis nem, hogy a literatúrát művelje. Annál nagyobb erővel látott neki a vármegyei ügyeknek, s eltökélte, hogy kibogozza s rendbe teszi a családi birtokokat tárgyazó pöröket. „Legalább magunk körül tegyünk rendet, ha már a világban nem lehet!” – Mondogatta. És ez lett a legfőbb ideája: „rendet tenni mindenben, amiben csak lehet”. Persze a saját lelkében is. Többször is rajtakaptam, amint a szobájába zárkózva az ablakhoz ült a hegedűjével, hogy hangszeres kíséretet adjon a zsolttárénekléshez. Nem is álltam meg, hogy egyszer oda ne szóljak: „Hiába katolizált maga, mégiscsak a protestáns énekeket idézgeti folyton!” Azt mondta erre: „Hogy a zene mitől protestáns és mitől katolikus, azt nem tudom; de ha ennek a muzsikának köze van a reformációhoz, én csakugyan javíthatatlan kálvinista maradtam.”

Még annak az esztendőnek a nyarán, amikor oda költöztem, egy verőfényes délelőttön beállított hozzánk a híres író: Kazinczy Ferenc. Azért jött, azt mondja, hogy lássa, készen van-e már a nagy regény, a Tariménes utazása, amiről már leveleztek egymással, de persze minden egyébről szó esett. Ez az apró termetű szellemóriás úgy beszélt a rab-ságáról, mintha az egész borzalom nem is vele esett volna meg.

„Látod, öcsémuram – így az én György bátyám –, a te sorsod ösmerete ment meg engem attól, hogy végtelenül szerencsétlennek érezzem magam.” „Miért? – kérdi Kazinczy.

Az igazi szenvedést nem az okozza, ha velünk rosszul bánnak, hanem ha mi teszünk rosszat másnak." György bátyám erre – számomra érthetetlen zaklatottsággal – azt kérdezi a nagy írótól: „Mondd meg nekem, barátom, mit tartasz te Teleky grófról?” „Melyikről?” – kérdezi Kazinczy. „Sámuelről vagy Józsefről?” „Ugyan, miért érdekelné engem Sámuel?” – mondja a bátyám. „Ja persze, persze: Józsefről! Akiről a paszkoillu-sodat írtad.” – Felel nevetve az író. Aztán hirtelen megkomolyodnak a vonásai, s a bátyám szemébe nézve így szól: „Költőnek nem nagy, de igaz ember és jó magyar.” György bátyám erre feláll, odalép Kazinczyhoz, és jobbról, balról arcon csókolja. „Köszönöm, kedves öcsémuram. Ezt akartam hallani. Nagyon rég óta ezt akartam már hallani.” Könny szökött a szemébe, ahogy ezt mondta. Azután bement a szobájába, s egy levéllel a kezében jött vissza rögvést. „A műveimmel nem szolgálhatok.” – Fordult Kazinczyhoz. „Egy részüket elküldtem a pálos rendieknek, Tariménesemet meg elrejtettem Sárospatakon. Hanem másolatot készítettem magamnak a levélről, melyet a ládányi kézirat kísérvőjeként a pataki kollégiumba küldtem. Professzorainkra emlékezvén ezt írtam benne: „Ha a tudományokra nézve, melyek akkor még nagyobb homályban borongtak, munkájoknak mindent nem köszönhetek is: de erkölcsömnek tisztaságát, érdemeknek, azaz a kegyelme-tek nevelésmódjának hálálom örökre... Ennek édes emlékezetét csak életemnek utolsó órája törölheti ki szívéből.” „Nemes gesztus!” – kezdett áradozni Kazinczy, de ő leintette. „Nehogy azt hidd, barátom. Nem kezdek én öreg koromban udvariaskodni. Inkább új filozófiám dokumentuma ez a levél. Ifjú koromtól folyton a rossznak ítélt dolgok ellen csatáztam. Csak most jöttem rá, mennyivel egyszerűbb s hasznosabb, ha megválljuk, amit jónak tartunk. És kiállunk érte. Márpedig a legtöbb jót Pataktól kaptam. S ezt nekik is tudniuk kell!”

Oly jeles látogatónk később nem akadt már, amilyen Kazinczy volt, de nem panaszkodhatom, hogy nélkülöztük volna a nagy szellemek társaságát. Miután nem emésztette az idejét az írás, annál többet olvasott, s olvastatott magának velem. Görög, római, angol, frankhoni és német auktorok voltak mindennapos „vendégeink”, s hivatali kirándulásain megszerezte pályatársai munkáit is. Ha nem kínlódott volna annyit a veséjével..., jaj, nem! Erről nem akarok beszélni. Maradjon inkább úgy az emlékezetemben, amint zsoldárt énekel, vagy amidőn kinn ülünk a tornácon, s én éppen Csokonai Lilláját olvasom neki...

Kép

Külső – nappal

(A bakonszegi Bessenyei-háznál, február végén: éppen egy esztendővel a temetés után. Napfényes délelőtt, a hó már csak foltokban borítja a földet. A „fiatal férfi” megzörgeti a kaput. Bessenyei Anna kijön a házból.)

FIATAL FÉRFI

Jónapot, Anna!

BESSENYEI ANNA

Jónapot!

FIATAL FÉRFI

Éppen egy éve temettük szegény...

BESSENYEI ANNA

Igen. Éppen egy éve.

FIATAL FÉRFI

Jönnék segíteni.

BESSENYEI ANNA

Aztán mit segítené?

FIATAL FÉRFI

(*Fejével a ház felé int.*) Ráférne egy ki felújítás...

BESSENYEI ANNA

Hát rá.

FIATAL FÉRFI

Intézkedhetek?

BESSENYEI ANNA

(*Megsimítja a haját, a férfi szemébe néz.*) Én mindig őt fogom szeretni!

FIATAL FÉRFI

(*Egy pillanatra zavarba jön, de úrrá lesz magán.*) Én csak azt kérdem, segíthetek-e magának?

BESSENYEI ANNA

Ha így is akar, hát segítsen.

FIATAL FÉRFI

(*Izgatottan.*) És mikor?

BESSENYEI ANNA

Most már majd melegszik az idő. Ahogy magának jó...

FIATAL FÉRFI

Köszönöm, Anna. Isten áldja! Akkor hamarosan jövök...

BESSENYEI ANNA

Isten áldja!

Kép

Külső – nappal

Ugyanakkor a Bessenyei ház előtt

A tornác előtt megállva Anna tekintete megakad a töppedő hóból ágaskodó, nyíló körkörcsinen. Az asszony leguggol, s kezével egy kis „tisztást” csinál a virág körül, majd gyengéden megérinti a szirmai.

BESSENYEI ANNA

Néhány nap, és itt a tavasz. (*Mosolyog, feláll, bemegy a házba.*)

Vége

Embörnek lönni¹

Jelenetek a *Farkas, Zsótér, Zsóri, Gyöngé–Kurtucz, (Kis)Sarusi, Kakuja, Chlotni* nagycsaládból

Előjáró beszély

PARASZTRA PARASZT a címe családtörténetünknek, melyben úgy kétszáz magyar esztendőre réved vissza a *KURTUCZ, (Kis)Sarusi, Kakuja, Chlotni – FARKAS, Zsóri, Gyöngé, Zsótér* nagycsalád egyik fia, e vállalkozás szerzője. A magát erdélyi gyökerű, Dunántúlon élő alföldinek nevező író rokonsága az Arad-Várad-Szeged közti tájon igyekszik boldogulni, s bár valamennyiük őse földműves volt, ma már egyre kevesebben úzik ezt a mesterséget. Ami – tán e családtörténetből is kiderül majd – számukra maga az élet (volt). Mely „mesterségnek” manapság elég csekély a becsülete. Hogy hinnék el a mindent zsebre mentő pénzeszsákok és fegyverhordozók, hogy „valaki” – aki ráadásul nem röstelli magát parasztnak nevezni – egyszerre értsen földhöz, állathoz, légtünettanhoz, ember- és állatorvosláshoz, valamennyi kézmű- és háziipar összes alapfogásához, s hogy minden lebeszélés ellenére hisz (hitt...) Istenben, hazában, családban. Mindabban, amitől (ők még úgy gondolták) emberek vagyunk – amivel kiemelkedtünk az élővilágból.

A családtörténet-író Sarusi Mihály minden, csak földművelő nem. Az ősei parasztok, ám a közelebbi fölmenőknél fokozatosan változott a helyzet. Míg a nyolc dédszüle még a földből élt meg (úgy, ahogy), a négy nagyszülőből az egyik, az anyai ágról való Farkas öregapa a családjával a kis (7 nagyholdnyi) birtokból meg nem élhetvén, elszegődött (közben persze tovább művelvén a sajátját) az iparba, s vasutasként egészítette ki, majd növelte kiscgazda szintre (jó zsíros földdarabokból álló 19 nagyholdasra) tanyás gazdaságát. Szülei közül pedig az édesanyja, Farkas Erzsébet – akik szerették, Farkas Bözsike – bő kilenc nagyhold kigyósi föld reménybeli örököséként kiscgazdálány, édesapja, Kurtucz Mihály csanádi napszámos fiából lett aradi-csabai iparos. Akiknek a négy

SARUSI MIHÁLY (1944) író. Békéscsabán született, 2001-től Balatonalmádiban él. Két és fél évtizeden át az MTI tudósítója volt. Utóbbi művei: *Nyílik a savanyauborka-virág* (2018), *Igen, a haza* (2018), *Kisíratos 200 éve képekben* (2018).

1 Részlet(ek) a szerző *Parasztra paraszt* című készülő családtörténetéből.

gyermekéből három élte meg a felnőttkort (a negyediket elvitte a háború végén dúló „ukrán betegség”), egyikük az iparos mesterséget vitte tovább, ketten értelmiségiek lett. Mivel a szerző ifjabb korában maga is iparos mesterséget űzött – azt, amely az apjának és darab ideig két testvérének is kenyeret adott, a fodrászatot –, tanoncként és segédként az akkor dívó meghatározás szerint a munkásosztályt erősítette. Így Sarusi Mihály (amellett, hogy íróként időnként azt a látszatot keltő művekkel rukkol ki – mint ez esetben is –, hogy a parasztság elkötelezett szószólója) tán nem ok nélkül érez elhivatottságot arra, hogy egyként érezze magát képesnek a paraszt, a munkás-iparos és a népi értelmiség világának értő s érző ábrázolására.

Parasztszármazék iparos legényből lett értelmiségiként írja műveit a szerző, hogy most, túl élete delelőjén, összegezvén a látottakat, hallottakat, írottakat, a nagycsalád történetével álljon elő. Egy életen át gyűjtötte a családra vonatkozó adatokat, utóbb könyvtárakban, levéltárakban, anyakönyvekben is kutakodott eleget ahhoz, hogy előbb-utóbb megérjen a helyzet a családtörténet megírására.

Jellemző az író földtúró nagycsaládjára az a legenda, amely szerint az egyik ősnek négyszáz jobbágya volt. E mendemonda továbbadója az a Csanád vármegyei (kisiratosi) Kurtucz-(Kis)Sarusi (hétgyermekes) kiscsalád, amely igen nagy szegénységben élt a faluszéli Kekecsen. Kivirágzott a nyomor? Kitalált történet? Álomvilágba menekült, képzeletbeli (gazdag, boldog, nagy-nagy) ősökre hivatkozott az utóbbi, makai eredetűnek gondolt Sarusi-Kakuja nemzetség e tagja – (Kis) Sarusi Borbála, a szerző öreganyja –, az „őstörténetet” hét gyermekének elregélő-továbbító asszony? Akinek Mihály fiától annak Mihály fiához jutott e hatalmas gazdagság múltbeli hite? Négyszáz jobbágy... Negyven falu?... Több, kevesebb? Járásnyi földet birtokló őse azoknak, akiknek talpalatnyi területet a '19-ben Csanádba is betolakodó Oláh Királyság „adott” – mert Kurtucz Gergely és Kissarusi Borbála első négy gyermeke (köztük utolsóként a szerző édesapja) másoktól bérelt kunyhóban és uradalmi cselédszálláson született, hogy a következő három már a saját kicsi portán lássa meg a napvilágot... Hogy legyen honnan szétnézni (magukat végre otthon érezve) a nagyvilágban. Legyen hova hazamenni... Hazamennie az író leszármazottnak is.

Álom és való. Az előbbiből valami, az utóbbiból annál több olvasható e paraszt családtörténetben. Mert nem családtörténetet tervezett az író, hanem krónikát (körbeírt családfát?), amely számba veszi a fölmenőket, az oldalági rokonságot is, amennyire lehet. Mert hogy a teljes rokonság számba vétele csak az újabb időkben volna lehetséges, akkor, amikor családonként már csak egy-két gyermek születik. Ám a szerző édesapjáiéket heten voltak testvérek (véletlenül édesanyjáiéknál is heten születtek, de ott csak ketten éltek túl az első napokat), s a hét Kurtucz gyermeknek huszonöt gyermeke lett – melyek egyike vállalkozik most e paraszt számvetésre.

A paraszt megnevezés a magyar nyelvterületen ma már többé-kevésbé sérőnek mondható. A jórészt ma is az Alföldön élő Sarusi/Kurtucz-Farkas nagycsalád tagjainak a zöme máig büszke paraszt őseire, arra, hogy ha úgy hozza

a sors, ma is ebből kelljen megélniük, derekukat kihúzva vállalják önmagukat. Tudván tudva – jobban, mint írhatnám annyian –, mit jelent, milyen gazdagságot (tudást!) ért egykor parasztnak lenni. Érteni... annyi mindenhez. Amire már semmi szükség a XXI. századi nagyromániai és kismagyarországi (lassacskán egyeduralkodó) kapitalista nagybirtokokon?

Az egyik nagyszülő, (Kis) Sarusi Borbála vezetéknevét előbb írói névként választó, majd hivatalos vezetéknevként is vállaló tollforgató unoka a nagycsalád nyolc ágának történeteit igyekezett összegyűjteni, föltérképezve az elágazásokat is, igyekezvén fölmutatni azokat a tanulságokat, melyeket e földhözragadt világ termett. A mácsai Kurtuczok és Chlotnik, a (csongorádi[?]-)makai-almásyiratosi-kisiratosi (Kis)Sarusiak és Kakuják, a szögedi-kígyósi Zsórik és a csorvási-ottlaka(pusztai)-újkígyósi Farkasok meg a szögedi-kígyósi Zsótérok és Gyöngék legendáriuma ötvöződik az írói értelmezéssel. Az elágazásoknak köszönhetően a fél Alföldre borítva rá egy paraszt nagycsalád kapcsolatainak-kötődéseinek hálóját.

A *MAGYAR KRISZTUS* című regényben egy aradi-csanádi parasztcsalád hét nemzedékének a történetével állt elő a szerző, hogy újabban *LÖNNI VAGY NEM LÖNNI* címmel ugyanazon táj, nép, világ (kelet-csanádi-nyugat-aradi) falurajzba mentett értékeinek felsorolásával jelentkezzék. A *PARASZTRA PARASZT* című új mű tovább szűkíti a kört, az író családjának múltjából igyekszik minél több dolgot kibányászni s leírni. Ami nem is olyan egyszerű. Többek között erkölcsileg. (Amin manapság hajlamosak vagyunk túltenni magunkat.)

Kérdés ugyanis, hogy meddig mehet el a szerző az őszinteségben. Megírhatja-e, nyilvánosság elé tárhatja-e például az olyan titkokat, mint amilyen a mácsai ággal állítólag megesett. Az író apai dédanyjának a sírját a mostoha (és társulata?), kincs reményében, kiásatta... (...kiásatta volna?...). Avagy egy anyai ági cífraság: másik (világszép) dédanyja időnként arra kényszerült, hogy fölüljön a földesúri hintóra, amely a fiatalurak murijáról másnap vagy harmadnap hozta haza (urasági számadó hitvese – a szerző dédapja – mellé).

Kérdésre kérdés.

Parasztra paraszt.

Magyarra... magyar? Meg lengyel (a dédszülék egyike) meg görög (a másik dédszüle őse) meg oláh (a harmadik dédszüle). Hogy az íróban minden jel szerint valamennyi teljesen megmagyarosodjék.

Parasztra paraszt...

Emberre ember.

Eme alföldi nagycsalád múltjába merülve, jelenével szembesülve a kommunizmus által tönkrement, majd a halálos ítéletet beteljesítő újabb kapitalizmustól végleg megrokkoló magyar (nagy magyarországi) parasztság sorsának beteljesülésére is ráismerhet az olvasó.

– Magyarok a Piávénál: Chlotni, Kurtucz mög Kakuja!

Másképpen: Zsóri, Zsótérral, Farkashoz, Gyöngén is Sarusi.

Avagy mégis: *Farkastul – Kur(t)uczig: Sarusi.*

Embörnek lönni

Magyar embör vagyok (én)!

Lönni vagy nem lönni...

Embör vagy, fiam!

Majdnem hogy ennyi.

Mert ebben – ezekben – benne van majdnem mindaz, amire tanít ez a föld. Nép.

Család.

Hogy embör lögyél, mindönképpen! Mindön körülmények közt.

Embör.

Ez a legnagyobb.

...Hogy magyar (is) lehetsz? Az csak ráadás. Egy okkal több, hogy.

Tartsd magad! Mindön áron.

Mindönesetre!

Embörnek maradni...

Embör vagy! – fogta mög a vállad, ölelt magáhon, nézött rám bátorítón, büszkén, rám, körösztfiára, édös unokanővére elsőszülött fiára, Misire. Hogy.

Embör, azaz férfi(ú). S (véletlen:) magyar.

Asszony áll mellette, aki láthatóan szereti őt, aki hasonlóképp mindönt mögtösz asszonyáér, gyermekéiér, családjáér! Élöt vagy halál... mindön, de mindön. Ami a miénk – ezön a kerek egy világon.

Embörnek lönni?...

Zsóri ágrul unokanagybátyám, Miklós Gyuri bácsi – aki egybe körösztapám is – verögette mög a vállam, ölelt magáhon, amikor möglátott (Kígyósra látogatásunkkor) asszonyommal, babáinkkal:

– Embör vagy, fiam!

Ott kezdődik.

Itt.

Séhun máshun.

Embör.

Embörnek lönni!

Mily nagy dolog.

A lehető legtöbb.

Szalay(uraság)nál

Szalay Gyula földbirtokos – hogy közelebb kerüljünk családunk legismertebb történetéhez (a családban megőrzött, amúgy titok, mit, sajnos, mi magunk leplezünk le) – 1872-ben született. A magyaróvári gazdasági akadémián 1893-ban végzett. Katona, a tisztvi vizsga letétele után 1894-ben hadnagyi rangot nyer. Hazamegy Békéscsabára, és átveszi a gerendási családi birtokot az apjától. A világ-

háború csatáiban szerzett sérülését a csabai kórházban orvosolják, majd gazdasága vezetésére fölmentik. Törvényhatósági és városi virilis képviselő, kereskedelmi és ipari vállalatok igazgatósági és felügyelőbizottsági tagja. A gerendási katolikus hitközség világi elnöke, e tisztségének ellátásáért a pápa Őszentségétől elnyerte a Pro Ecclesia et Pontifice érdemkörösztöt (Korniss, 446).

A könyv 471. oldalán Szalay uraság fényképe. Bajszos, enyhén kopaszodó, rövidre nyírt hajú, őszülő férfi. Sovány, vékony arcú, enyhén hosszúkás koponyájú embőr. Ű löhetött az, aki legénykorában a barátai kedvéért (?) elszállította (előállította) a hajdújával – kocsisával – (lakájával) (fogdmögjával) Zsótér dédanyámat? A mögye legszöbb fiatalasszonyát!

Nem ű, a bátyja vagy az apja.

Ű mög mit töhetött?

Pápai érdemköröszt. Az járt nekik. (Az elkövető fia nem töhetött rulla?)

Ezöknek. Nekünk mög.

BEFOGOD A POFÁD.

Fogod be!

Ha nem, mögnézhetöd magad...

Hogy húzza a Kaporszakállú a.

Jól összegyűttünk. A Zsótér-vér a Szalayval. (Mög a többi úri – nem különben szenteltvízillatú – kurafival.)

Hogyne.

JUT IS, MARAD IS.

Jutott; de nem maradt.

Hacsak nem: mi magunk.

Emléköztetni?

Nem akármi!

Micsoda sors... – sóhajt székelij újdondászcimbora a Bakonyban, midőn e történet előkerül. Micsoda, micsodás!

A (z asszonyi) – emböri – kiszolgáltatottságról.

Hogyne, nem az üvékrül. A miénkrül.

Hogy lögyön min kacagnia fűnek, fának:

– Ká betűs vót az öreganyja!

Nem ká, nem is öreganyám; dédanyám.

Nyomorúsága.

A legszöbbé?

Akkor milyen löhetött a... csúnyáké?

Vagy csak: ilyenök vagyunk?

Lönnénk.

Zsótér Vica anyuka barátnője. Nyilván unokatestvére...

Békéscsabára költözött, ott dolgozott egy életen át. Nemrég hazament Kígyósrá, ahol a minap összefutok vele. Nagyot nézünk. Ű rám, én rá. A testvére mellett vett házat.

A férje katonatiszt volt. A fia a húgossal táncolt a Balassi Táncgyűttesben. Kiderítette, hogy apja anyánkat akarta elvenni. Mama igyekezett a Kígyósról (szerelmi bánatában) elmenekülő, csalódott leányát szépen férjhez adni?

Anyuka azt mondta, hogy bakaszaga van, ezért nem megy hozzá!

Jött Miska, neki jó szaga volt, kölnizte magát...

(...regéli Ilonka néni...)

Szaga van a, szaga.

„Illat”... Hol volt az még akkor?!

Zsótér Ágnes dédanyám – mint szép Farkasné – Szalay földbirtokoshoz járt. (Mármint hogy ahhoz vitték.) Szalayék nevét máig (?) őrzi a Szalay-kitérő – megnevezés, nevének az emléke, a helyén álló útszéli csapszék. A Szalay-kitérőnél tért ki egymásnak az oda- meg visszatartó vonat. Valamikor mi is használtuk, kisgyerekként; mama és anyánk darab földje (a téveszesítés után) ott maradt meg. Az ötvenes-hatvanas években még oda jártunk ki Csabáról kukoricát kapálni, törni... Onnan hordta be ismerős kígyósi gazda a szekérével a kukoricánkat a Corvin utcai házunkhoz, ahol apánk hordta föl a vállán a padlásra. Ott, e Szalay utáni dűlőben (hova kisvonattal is kimöhető) láttunk először villanymentes éccakai Magyar Mönnyezetöt, hogy kifeküdtél a kukoricaföd szélén a csillagos ég alá... Mama szerint a koma becsapott bennünket. Bérbe vette a földünket, aztán nem úgy fizetett, mint ahogy az egyezség szólt.

Zsótér Ágnes rákos volt, az vitte el. Tőle örökölte (?) a család: fia, Ferenc meg unokája, Erzsike... Akinek a kisebbik fia, Feri is. Meg talán...

„Fiatalasszony korában ő volt a megyében a legszebb! (Ű vót a mögyébe a legszöbb...) A szép Farkasné, így hívták, a szép Farkasné! Amikor az uraság négylovas hintót küldött érte, megengedték, hogy nagyapánk levágjon egy disznót. A férje uradalmi kanász volt, számadó. Üzent a nagyapámnak:

– Ferenc, üsse el egy disznó lábát! A legnagyobbat!

Ezt üzente a munkatársával a gróf. Két-három hónaponként ment érte a hintó, beszéltek neki:

– Na, öltözzön, jöjjön!

Gyűjön.

Utána mesélte otthon a gyerekeknek, hogy habzó vízben fürdött, nem fürdőkádban, egész fürdőmedencében! Szagos volt, nagyon jó szagú, amikor hazajött...

– Az az igazság, tata papucs volt! Úgy lehetett vele, hogy jut is, marad is! Mama mindig azt mondta, hogy ő többet keres, hallgasson!

„Hallgass!” – így beszélt vele Ágnes néni.

A grófi kanász, Farkas Ferenc, számadó vala (disznópásztorok kapitánya). Vitte a feleségét a gróf a kastélyába az úri mulatságra. Szalay földbirtokoshoz járt.

Járt? Hurcolták.

A gróf négylovas hintóval vitette a kastélyba a mulatságokra.

Az 1880-as években lehetett.

...Regéli jó száz magyar esztendő múltán az unokája, Aranka. (Körösztyányád.)

Zsótér Ágnes anyámra (Farkas Bözsikére) mondta, amikor kicsi volt:

- Ez rám ütött, ilyen fekete szeme van!

A szép Farkasné megyében a legszebb asszony volt!

(Anyánk) Rá nem ütött, de a szeme (anyánké) valóban igéző lett.

Ágnes dédanyám rákban halt meg. Anyám a szemén kívül a betegségre való hajlamát örökölte. (Amit az apja, nagyapám, Farkas Feri bácsi közvetlen közvetített a lányának, mert ű is abba halt bele.)

Szömet szömért?

Ágnes+Ferenc+Erzsébet(+...). (Ne kísérsd a sorsot!) (Kísért az eléggé.)

Még hogy, de ugyanaz miatt.

Ölég lögyön!

Az újkígyósi temetőben annál több Zsótér névvel találkozhat: sírkőről sírkőre... (A Zsótér-lánytól való) Farkas nagyapád és Zsóri öreganyád sírja körül.

Gazdát a gulágra

Zsóri Ilona nénémnek (Zsóri Viki néninek, Farkasnévá lett öreganyám testvéreinek) két férjet adott a Teremtő. Az első Miklós György volt, akitől Bözsi, Jóska, Gyuri született. Miklós Erzsébet (1919-1992?, Erzsi, nekünk, gyermekeknek leginkább Bözsi néni) Mihály Antal felesége. Anti bácsi kulákká kinevezett gazdaként megjárta a vörös poklot...

Bözsi néni - édősanyánk unokatestvére - is megismerhette Rákosiék börtönét, nem csak az ura, Anti. Ő még kapott ezért 1990 után kárpótlást. 30 valahány hold föld, a tanya, amiből most az árverésen 70 hold lett. Ezt művelik, a téesz-utód szántja, veti. Bözsi néni veje téesz-hentes volt Pusztaföldváron. A lánya, Rózsi nagyothallónak születik - nem csak az apját, az anyját is megverték az ávósok, a lányuk ezért süketült meg? -, ötven sincs, amikor megvakul; alig lát. Varrónó, majd betegnyugdijas. (Két évtized múlva, ha nem annyi idős, amennyi, visszaküldenék süketen, vakon dolgozni? Mert érezni azért érez a kezével. Menni is tud, fogni.) (A kapitalizmus legújabb legmagasabb foka, a globalizmus nagyobb dicsőségére.)

- 30 hold búza már zöldell! - mondja büszkén a gazda, akit pár hónapja mütöttek a fehérmájával.

Hasnyálmirigygyulladás, rák?

Gépeket ezután akar vásárolni, elsőnek traktort. Ahogy a haszonból futja.

Meg az időből.

(Hasonló sors jut asszonyom Túladunán élő unokatestvérének, Évának és férjének: a rendszerváltozás után nekiállnak vállalkozni, amibe mindketten belehalnak. A férj a túlhajszoltságtól a halálba menekülve tér ki a további bajok elől, feleségét a rák viszi el, hogy maguk után hagyjanak két kis árvát. Akiket aztán egy szekta ragad magával, s meg sem áll velük valamelyik napnyugati rezervátumukig.)

(Árvák árvái – Tiszán innen, Dunán túl.) (Hogy Erdélyt ezúttal elhallgassuk.)

(A hol kapitalizmusnak, hol kommunizmusnak nevezett kizsákmányolás dandárján.)

Rege itt, rege ott. Rege mindönütt?

Hogy a csudába nē.

Mihály Anti bácsiról unokaöccse, a szögedi határban élő, csanádapácai Mihály Árpád szobrászművész regél 2013-ban. Árpai bátyám... a nagycsaládból. Mert a tágan vött nagycsaládba sógor és koma is beletartozik.

– Olyan erős vót, hogy amikor vetött, egy zsák búzát a hóna alá kapott, egyet mög a vállára, oszt úgy vetött kézzel. Nē köjjön kéccör fordulni!

Ű vitte be Apácáruul Csabára a kórházba kocsival az unokatestvérit, Janit, akit a pufajkások lelöttek. (Kocsival bevitte a faluba, onnan nagy nehezen mentő szállította a csabai kórházba; a mentő nem akart kigyünni...) A géppisztoly-sorozatlűvés öt golyója mönt bele, egy a gerincibe, kettő haláláig benne maradt. Mögmentötték! Az orvosok kitötték érte a lelküket, hogy nē hajjon bele. A nővér éjjel-nappal ott ült az ágyánál, hogy vigyázzon rá.

– Nagyon kemény embör vót Jani! Rátarti... A töhetősebb Mihályok közül. Az ű apjának három gyeröke vót, nagyapámnak kilenc. Nálunk a föld osztódott, náluk nem. Nem félt az Istentől se! Ű mán mögjárta az első háborút is. 1945 után vót, hogy a vörösök elvitték.

1956-ban, talán december löhetött (vagy 1957 kora tavasza), kimönt hozzá egy csapat pufajkás. (Akkoriba gyilkolták mög a pufajkások Horváthot... Az orvost hitták, hívasson mentőt, igazolja, hogy még él... Az orvos nem volt rá hajlandó, emiatt örökre kitiltották a faluból, Pesten dógozott aztán.) Érezte Anti is, hogy bajba kerülhet Jani bátya – aki pedig októberba be se mönt a tanyájáruul a faluba –, biztos rá akarják fogni, hogy ű szervezte a nép lázadását; úgyhogy kimönt hozzá a tanyára. Ott vót ű is, amikor az egyik pufajkás, hogy mán möntek vóna, a tehörkocsirul sorozatot eresztött Janiba. Lēkaszált! A sorozat a testit. A bíróságon oszt azt vallotta, hogy ű csak figyelmeztető lűvést adott lē!

Figyelmeztetés, sorozatban, a dobtárossal... Sorozat Jani mellébe, így (ferdén...).

Mert a végin csak köllött nekik valamit csinálni, mutatni köllött, hogy itt törvényösség van! Mán akkor is adtak rá.

Adtak nekünk.

Sorozat, bele, merő véletlenségbül.

Nem az égbe, bele Janiba.

Anti fölkapta, be kocsiival Csabára!

A bíróságon Jani kezét fogott a gyilkosával! Köllött mutatnia, hogy mögbocsát! Nem töhetött rulla, ú csak figyelmeztötte... (A riasztólüvéssel...)

Jó kis figyelmeztetés.

...Az árulás! Ezt nem tudom mögbocsátani. Kezét fogni vele! – regéli tovább Árpád (a családtörténetöket kutatónak Balatoniratoson, Almádiban).

Másik unokatestvéröm árulta el, hogy nagybátyám, aki a Csillagban üdült, kiszabadulása után azt mondta: nekünk, ötvenhatos pesti huligánoknak köszönheti, hogy út becsukták! Elhitették vele az elvtársak.

– A mi nemzedékünk, amelyik 1945 előtt születött, mögszenvedte a komonizmust. Látom, hogy akik a családban később születtek, 1945 után, mind behódoltak! Beléptek a pártba, alkalmazkodtak, hogy vigyék valamire!

Rám azt mondják, töhetségtelen vagyok. Azér nem vittem sömmire. Pedig csak.

Mi nem hódoltunk be!

Érettségiző osztályba jártam Pesten 56-ban. 37-en vótunk, a fele kiszökött, mert részt vött a forradalomban. Közülük hat lött öngyilkos.

Töhetségtelenök vótunk?

Nekik igön.

Belehaltunk. Belepusztulunk.

Jani nem kezét fogott a gyilkosával?! Hogy töhetött ilyet?

Jó, élni köllött. De ennyire?!

Unokatestvér-találkozón a többiek előtt mögmondtam az egyiknek, hogy előttem verték félholtra az apád! És té beléptél a pártba. Nem szégyöllöd magad?!

Azt mondta, beszéljük mög, Árpi. Mondom, nem beszélünk mög sömmi!

Nem vót mit.

Úk árulók. Elárultak bennünket.

Mennyien vótak... Hogy fáj ez neköm!

Fáj máig. Azt hiszöd, lë tudom mindezt írni? Pedig szeretném. Belekezdtem, de amikor ilyen érzékenyebb dologhon érok, lëtöszöm a tollat. Nem bírom! Nem.

Olyan vót 56, mint amikor a szerelem csúcsára jutsz! Arrul hogy löhet beszélni? Löhetőetlen.

Ott vótam a Corvin köznél. Ödön azzal fogadott:

– Mit hoztál?

Nemzetör vótam, fatusás orosz tiszti pisztollyal. A fatokot attól kaptam, aki egy löött oroszt tisztrül vötte le. Akkorát rúgott, hogy kézbe véve nem használhattad. Fatusa, fatok köllött hozzá... Amikor Ödönt mögkerestem a tanyasi emlékházukban, ugyanazzal fogadott. Mög nem üsmert, de azt mondta, mit hoztál?

Ötven év. Közbe.

Amikor hazagyüttem, december löhetőtt, apámnak, hogy igazoljam magam, odaadtam a nemzetör igazolványt és a nálam maradt pár töltényt. Ha ezzel

elkapnak, helyben kivégöznek. Apám betontéglát készített, betötte a közepibe. Ma is mögvan a házban. Hogy melyik az a téglá...

Az árulók!

Mennyien vótak.

Megcsapoltuk a szovjet csatornát

Megcsapolta, öcséd.

Feri.

Meg társulata.

Honvédruhában.

Regéli a halála előtti tiszta pillanatokban.

– Rászálltunk a szovjetek sávjára, úgy megzavartuk őket, hogy azt hitték, itt vannak az amerikaiak!

Ha nem is így, de majdnem.

1965 ősztől volt két évig katona. Ráfos, azaz rádiófelderítő, még pontosabban katonai földerítő.

– II/II-es.

...volt, mondja.

Hogy meglepődjünk.

Ha ő ezt akkoriban mondta volna...

Ha mi ezt tudjuk!

Mármint hogy mi az a II/II.

Katonai földerítés? Ajaj.

Még jó, hogy nem pógári. (Ne adj' isten népi.) (...nemzeti.)

– A II-es csoportfőnökséghez tartoztunk.

A Bakonyban azon a szép tavaszi (őszi?) – nyári? téli? – (ki tudja már, mikori) napokban NATO-hadgyakorlatot hallgattak le. A BRG világszínvonalú rádiófelderítő készülékével, amelyek a földkerekségen egyedülállóak voltak.

– A katonai attasék kémkedtek, mikor lesz hadgyakorlata a NATO-nak. Milyen fedőnéven, mely országok vesznek részt, hol... Ezeket kaptuk kintről. A mi feladatunk, hogy ezekkel a készülékekkel földerítsük, például ha egy amerikai repülőgép-anyahajó megmozdult, mi azt már levettük.

Nyilván a Földközi-tengeren, Olaszország felől. Mert hogy minket a taljánokkal állítottak párba a keleti-nyugati seregeket sakktáblájukon tologató moszkovai és vassingtoni bitangok. (Mára az is kiderült, hány atombombát szántak a kedves NATO-fiúk kis – nemdebár kies – hazánknak [illetve hazánkra].) (Meg hogy hol rejtőztek hegyeinkben a Nyugat-Európára irányított muszka atomrakéták.) (Az tette volna be a kaput!)

Mi az nekik, pár millió halott... Míg ők atombunkerban... keverik tovább a paklit.

- Kézi és gépi távirón megtanulhattuk a négyfajta adásmódszert. Az egyik a morze volt. A másik a vibroplex: jobb-bal, rövid, hosszú. Az amerikaiaké: gyors! És rafináltak voltak, megtréfálták az oroszokat. Kivéve minket! Megtanultuk a NATO-betűzést... Mi gyorsabban vettük, mint a hivatások. Kódot adtak le; mi tudtuk, mit takar. Vagy: a kiskatonák pletykáltak, mit ettek, ittak, csináltak... Továbbadtuk és abból összerakták.

Mint az III/III-as testvérszervezet a mirólunk szerkesztett „semmitmondó” jelentésekből a mégiscsak fontosakat.

- A Varsói Szerződés hadgyakorlatán le kellett hallgatnunk a mienket, hogy ellenőrizték őket. Lehallgatáskor bekapcsolva voltunk a központtal. Csak a hivatások beszélgetéseit adtuk le, őket vitték továbbképzésre: „mozigépész-tanfolyamra”! Így hívtuk a büntetőzászlóalj, mert megnevezni veszélyes volt.

- A feladat: rádió, kinti iránymérőkkel tartottuk a kapcsolatot. Három helyről... Ahol találkoztak (a vonalak)... Kintről megkaptuk, mely hullámsávot használják, a hívójelüket... Ráhangolódtunk, és például így találtuk meg a keresett hadihajót.

Ott a célba vett akármí?

- A Bakonyban volt egy gyakorlat. Próbariadó! Kivonult az egész rádiófelderítő zászlóalj, és érzékeltük, hogy fónián (beszéddel) tartják a kapcsolatot a ruszki kiskatonák.

Fónia: rövidített jelbeszéd? Inkább kódolt szöveg.

- Kevés orosz tudásunkkal, de annál nagyobb szakmai tudással, beléptünk a forgalomba, megfigyeltük a módszerüket. Hangszín, gyorsaság... és beszálltunk a forgalomba.

Oroszul? Amikor alig tudtatok a nyelvükön.

Bár a Szovjetunió megannyi nemzetiségének köszönhetően lehetett ott időnként bábeli zűr és zavar is. Legalábbis nem meglepő, ha valaki nagymagyaralföldi módon ejti a muszka szavakat!

- A szakasznál volt, aki hét nyelven beszélt! Éppen akkor tanulta a kínait. Én annyit tudtam oroszul, hogy be tudjak lépni. Mire észrevették, már ki is léptünk. Lehet, hogy bemértek, de akkorra már a laktanyában voltunk. Ha érdeklődnek, nem tudnak megtalálni bennünket. Azt hallottuk, hogy Job tvoj maty!

- Majd a laktanyából folyt a szórakozás. Újra beléptünk a forgalomba. Megváltoztattuk a hangszínt, a gyorsaságot, hívóneveket... Viszonylag rövid időn belül észrevettek bennünket, a „diverzánsokat”. Hanghordozásukból megértettük, hogy tudnak rólunk. Arról beszéltek, hogy mit csinálnak... Kiléptünk. Ha nem volt üzemben, nem találták meg. Ma megtalálják akkor is, ha a készülék nincs üzemben.

- Folytatjuk, mondtuk, de nem lett belőle semmi. Ehhez helyet kellett volna változtatni. De katonák voltunk, nem mehettünk! Ha háború alatt nekünk ilyen lehetőségünk lett volna, megnyerhettük volna a világháborút.

- Megcsapoltuk a szovjet csatornát!

Ők már csak ilyenek voltak.

– Nem volt nagy ügy, de megleptük őket, azonnal frekvenciát váltottak, hívó, jelszó... Sejtették, hogy valaki szórakozik velük. Akkor jött a jobtvojmaty!

Sorállományú század sosem volt kiváló, csak ők. Maga szakmunkásként a törzsőrmesterségig vitte. (Obsitosként meg már alhadnagy?)

– Kiiktattuk a rádiót, még az akkut is kivettük. Búcsúzáskor a ruszki nagyon káromkodtak! Abbahagytuk.

Ruszki, ruszki, és a szovjet hol maradt?

Ha kiderül, több év büntetőzászlóalj... (Addigra a bátyja, aki meg katonaszökevényként kerülhetett volna ugyanoda, már szabadul, ha addigra ki nem menti magát a néphadseregi bajból. Pl. úgy, mint a Kukkerlátás című beszélgetésünkben!)

– Futkosó, ahol találkozhattunk volna.

A futiban... Nincs az a pénz!

– Egyetemi előfölvételisek közt én a nyolc osztállyal... Műszaki tudást követeltek, én az ellenállást sem értettem... Aztán amikor egyszer fölsorakoztunk, jött a parancsnokunk:

– Ki a 113-as?

Jelentkezett.

– Maga?...

Meglepődött. Gyakran megfenyítették, innen ismerte a nevét.

– Ha valaki még egyszer szidni meri!...

Mert ő volt a legügyesebb.

Amikor leszerelt, hívták a Maharthoz. Tán jobban járt volna, körbehajózza a világot.

Otthon várta egy kislány.

Géptávírójuk, tizenkét sávos magnójuk volt...

– Német, osztrák: nem tudtuk a kódjeleket! Az olasz nyíltan adott.

Járókeretét kéri. Ki kell mennie.

Eszerint a 113-as és csapata visszanyert volna nekünk mindent!

De mindent.

...A Kárpátokig?

Adtunk a NATO-nak meg a Varsói Szerződésnek...

„Varsó”, „Észak-atlanti”...

No meg: BRG. Jó, hogy nem Csepel Művek. Ganz Villamossági.

Budapesti Rádiótechnikai Gyár. Ez is: volt, nincs? Vagy csak más néven – más kezébe juttatva – folytatja? Máshová szállítván a hasznocskát. Nem talicskával, hetente aranyvonattal.

„Világszínvonal”. VSz.

Ne is emlegesd! (A VSz-t.)

Pajtásod legyint. Hol van már a.

Ha a magyar fiúkon múltott volna...

Még hogy a BRG! De ők.

A mieink.

Lajtán innen, Lajtán túl. (Hol a kurta farkú malac túr...)

- Hány János...

Ő igen, de mi!

Mi, mi.

- Nyugodtan szólíts Sitinkirnek!

Belépett a hun egyházba, s követelik a hun kisebbségi jogok – önkormányzat
stb. – megadását.

Huj, huj, hajrá!

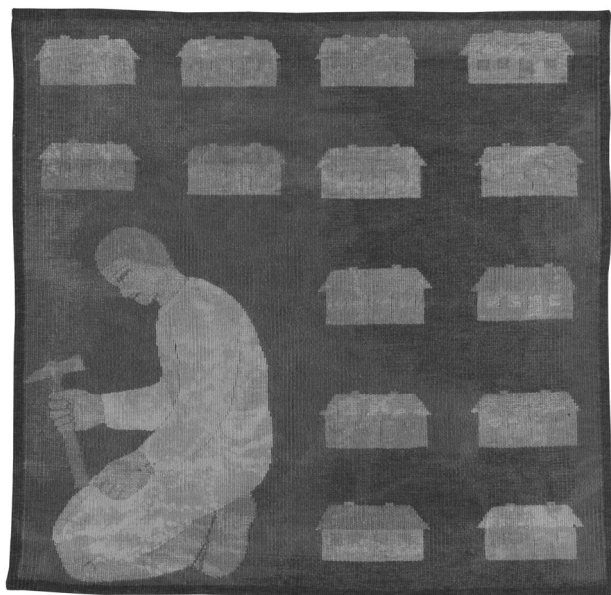
Ha ők ezt a BRG-készüléken világgá kürtölhették volna...

Ti-ti-ti-tá-tá-tá-ti-ti-ti!

Az Úr 1967. – az ördög ki tudja hanyadik – évében.

Hány Feri meséli.

(Hány, Kurtucz. Elhunyt 2017-ben.)

Ferenczy Noémi: Házépítő, 1933. gyapjú, gobelin technikával szövött falikárpit,
55×60 cm, 1933; © magántulajdon; fotó: Deim Balázs

Fecske Csaba

Öreg kecske

A nyírfahídon egy öreg
fehér szakállú kecske ballagott,
görnyedt hátán, mint ócska szőnyeg
durva szálú szőre megkopott.

Bámult rám hosszan, mint aki
minden sérelmet magába fojt,
este volt már, a sötétség,
akár a tinta szertefolyt.

Ő csak ballagott tovább,
már tőgyig érő fűben lépkedett,
hegyes szarván fennakadt a Hold,
bezüstözte a réteket.

Ahonnét a hó

vonul a vadlúd-sereg
lúdbórzik az őszi ég
hangjuk távolról remeg
elnyeli a messzeség

mint megannyi kis hajó
lassan ringanak tova
ahonnét majd a hó
halk neszsel érkezik haza

ökörnyálból köt az ősz
mellényt a sombokornak
csókkal illeti a fűz
hideg ajkát a holdnak

FECSCKE CSABA (1948) Miskolcon élő költő, író, publicista. Utóbbi kötete: *Mindigpalacsinta* (gyerekversek, 2019).

Rozsdatorkú píttyer

Mért keseredtél úgy el
s kiabálsz rekedten egyre,
rozsdatorkú píttyer,
rászolgálsz nevedre.

Tán a nyarat siratod el
zöldjét a rétnak,
ahol bokor térdepel
és könyörög a szélnek?

Sovány a hold éjszaka,
hideg van, zizeg a fű,
árad a szántások szaga,
a gaz füstje keserű.

Nem is csoda, ha úgy
elkeseredtél,
szél fújja szét a hamut,
közeleg a hideg tél.

Vadkacsák

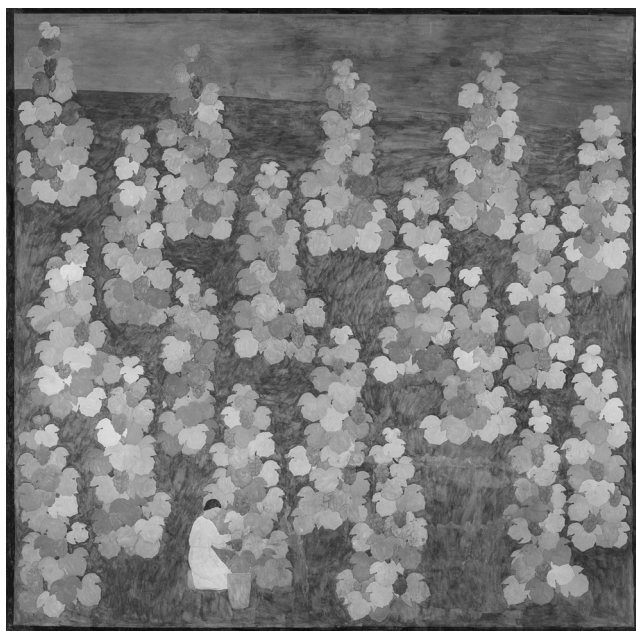
Sás között és nád között,
békalencsés vízen
vadkacsa csibék
úsznak nesztelen.

Anyjuk vezeti őket
az útvesztőkön át,
eleven jelként
mutatva magát.

Víz alá buknak olykor,
élelmet keresve –
A fűzek alatt
fürdik az este.

Tenyérnyi levelekkel
szétterül a sulyom,
holdat köszönt a
vízililiom.

Fészkükre a vadkacsák
békésen totyognak.
Susogja a víz:
halat ad holnap

Ferenczy Noémi: Őszi szőlőhegy (Irtás hátoldala) (gouache, karton, 1460×1470 mm, 1939–1941)

Fiatal farkas

(Emlékezések)

2. rész

Napfényben fürdőzött a város, és napfényben a falusi udvar. Eperfa alatt feküdtem, az eperfalevelek úgy billegtek odafenn, akárcsak a cigánylányok a táncban. Megjelent fölöttem Bussa Marcsóka, ez a pár pillanat volt a boldogság. Júniusi nap lehetett, én pedig fél éves. Most meg, amikor itt írok, már kilencven esztendő elmúltam, tehát kilencvenéves ez az élmény. Hogy ilyen messzire nem emlékezhet vissza az ember? Egyesek így mondják. Csakhogy az én memóriakapom könnyű, mint a lepkeszárny, egyetlen gyenge fuvallat, és már ki is tárult. Látom benne a keserű emlékszárványokat is persze, talán a legkorábbi lehetett az a lakkcipő, amit Irén tanti hozott.

Az ebédlő asztal melletti széken volt a koffer, kinyitva, Irén tanti bontogatta ajándékait, körbeálltuk, derűsen és izgatottan lestünk. Egyszer csak kiemelt egy csodát. Egy pár fekete kicsi lakkcipőt. Egyetlen párat. Testvéremnek. Vártam. Hamar felfogtam, nekem nincs fekete lakkcipőm, és abban a pillanatban úgy felordítottam, mint akit nyúznak, ma is hallom néha azt az eszeveszett, gátlástalan, kitartó és csuklásokkal tarkított gyereküvöltést. A fiatal farkasét.

Édesapám szó nélkül kiment az ebédlőből és, mint később mesélték, szólt a kocsisnak, fogja be gyorsan a sárga hintó elé a két lipicait, lehajtott, mint a villám Mezőkövesdre, a cipőboltba, és fordult vissza, az ebédlőasztalon a rendetlenül felhalmozott holmik tetejére helyezett egy számmal kisebb fekete lakkcipőt. Pedig a két lipicait tilos volt eke és terhekkal rakott szekér elé fogni. Fiatal csontjaikra és a hangulatukra vigyázni kellett. A könnyű sárga hintót is talán ekkor tapasztalták meg először.

Az eperfához visszatérve: a részeg kacsák tántorognak. Szerették az érett, nagy lila epreket, kampós rudat akasztottunk a fa ágaiba, ráztuk és zuhantak, toccsantak lefelé a kövér gyümölcsök, a kacsák, mint a kiszáradt alkoholisták, boldogan habzsoltak. Hamarost berúgott a csapat. Több irányba tántorogtak, nemcsak jobbra, balra, ahogyan józanul, hanem előre és hátra, olykor pofára estek, máskor fenékre tottyantak, ilyenkor mintha csodálkoztak volna.

Félálomban hallom, az ajtókulcs csörren. Valaki belép, csomagokkal jöhet, mert sokáig toporog, a konyhába megy, iszik egy pohár vizet. Ismeri a járást.

Vidáman kiszólok, pedig nem vagyok vidám, és nem tudom, ki jött, csak sejtem. Odaátról érkezett, fiatalabb, szebb férfi, mint volt életében. De komolyabb, majdnem komor és magányos nagyon. Fáj érte a szívem. Kipattanok a langyos, hajnali paplan alól, hozzá lépek, szeretem, fejem a jobb vállára simítom. Engedi. De nem ölel át. Ettől talpra ugranak bennem a réges-régi zsigeri hiányok, és a gyűlölet parazsai aprókat villognak.

Jézuskirály! Micsoda kofferok és sok, sose láttam ilyen elegáns kofferokat. Sajátos finom illatuk van. Illat odaátról. Zenét odaátról már többször hallottam, éreztem és boldoggá tett. Illatot még soha. Belém hasít egy ijesztő villám: csak nem akar itt letáborozni? Vagy – ami még rosszabb: itt maradni végleg? Mi ez itt? Életében olyan puritán volt, egyetlen koffere ha lehetett, szürke, papundekli, a szovjet uralom alatt kitaposott magának egy Fulbrajt-ösztöndíjat, fél esztendőn át az USA-ban és Mexikóban barangolt azzal a papundekli kofferrel. Most meg vagy hat darab, szebbnél szebbek, odaáti illatokkal.

Csak itt ne ragadjon! Mennyi ravaszságra volt szükségem azért, hogy botrány nélkül kiakolbólintsam, kiszorítsam innen anélkül, hogy valamelyikünk föl ne kapja dühében a szalámiszeletelő kést. Ebben az ágyban – amelyből kimásztam most, amikor belépett a szobámba – hajnali ébredéseken gondoltam ki módszeresen a kiszorítás stratégiáját. Első lépés volt a nagyon szelíd bocsánatkérésekkel megtűzdelt visszautasítása a házastársági-kötelességének. Hűvös, határozott, mégis kedves hangon elmondani, *miért nem*. A sok elmaradt orgazmusom furcsa fejtörőket okozott, kiépítette zsigereimben a kínai fal vastagságú gátlást. Ezért nem. Mentem idegeim épségét. Ezért nem.

Hány éve ennek? Most múltam kilencvenesztendő. Akkor negyven lehettem, harminc? Mindegy. Fél évszázada. Tudta. Máskor is elmondtam ezt a hiányt, hisztis bőgések közepette, meg se akarta hallani. Ám meglepően őszintén, félálmosan, egyszer mégis azt motyogta, ő csakis *így* szereti, ha küzdelem van hozzá, amíg *ott* minden szűk és feszes. Másképp nincs öröme.

Igaz volt, amit szelíden, bocsánatot kérve elmondtam neki. Praktikusán szükséges volt az alázat, amit mindig hiányoltak belőlem a kedves Materek az Angolkisasszonyok intézetében. Tudtam, hogy a Haski bár nagyon fegyelmezett, de lefagyasztva gyilkos és barbár indulatokat hurcol. Igazam volt, amiért menteni akartam idegrendszeremet és derűs kedélyemet. Csakhogy most, évtizedekkel később meg tudom fogalmazni: más oka is lehetett annak, hogy elszakadjunk, és megmentsem magam Haskitól. Philemon és Baucis történetéről akkor még nem tudtam. Ahogy Castor és Pollux történetéről se.

Meghalt Heller Ágnes, 2019. A víz, a Balaton vitte el, szeretett úszni, nagyon szeretett, elérte a 90. esztendő, egy esztendővel fiatalabb volt nálam, és úgy döntött, befejezi. Gondolom: ő döntött így saját sorsáról. Beúszott imádott Balatonjába, addig, amíg a szív leállt, esetleg addig, amíg már hiába fordult volna vissza.

Soha nem lehet már megtudni. Napok, hetek óta gondolkodom rá. Figyelek rá, vegyes érzésekkel. Tizennyolc, tizenkilenc évesek lehettünk, a fordulat éve – 1948 – már megtörtént és a kékcédulás választás, Karig Sárát akkor vitték a Gulágra, szociáldemokrata ifjú aktivista volt, a választásokhoz rendelte ki a pártja. Sára látta, miképp hamiskodnak a kommunisták a szavazócédulákkal, jelzett, jelentett, nem csitult, hiába intették, maradjon csendben. Évtizedeket töltött Gulágon, szovjet munkatáborokban, megtanulta a nyelvet, kitűnően fordított oroszról, verseket írt, magyarul. Akkor ismertem meg, amikor a Magyar Írószövetség közgyűlésén a Vigadóban valamikor a nyolcvanas években közös páholyba kerültünk. Idegesített a mellettem ülő nő, vénasszonyoszkás szerint állandóan a szatyorszerű nagy retiküljében matatott, kutatott, kipakolt, bepakolt, csörgött, zörgött, bezárta, katt, csend, majd újra... Bemutakoztunk, Karig Sára, gondolatban gyorsan bocsánatot kértem.

1948-ban szovjet ösztöndíjasok utaztak Moszkvába, ott tanulhattak moszkvai egyetemeken. Heller Ágnes közöttük. Ma már tudom, mi volt számomra a különös és fontos ebben a csúnya, kicsi zsidó nőben. Úgy észleltem, az a ritka jellem, aki saját sorsát kormányozza, jellem, a szó nemes értelmében, és van, amikor nem, mert valamilyen aktuális érdek és cél szerint dönt. Autonóm módon és világosan, célegyenesen. Mintha a halála is beleillene ebbe az autonóm döntés képébe.

Lukács György filozófus miatt elfordultam Hellertől, mert intellektuálisan e csúf férfinak a csúf szelleméhez tartozott, kitartott mellette akkor is, amikor már elhatárolódhatott volna. Amikor már fölismerhette Lukács erkölcsi csúfságát.

Lukács számomra egyenlő a poroszlói magyar bakák legyilkolásával. A Tanácsköztársaság idején az általa irányított és megfutamodott vörös katonák kivégzésére ő adott parancsot. Ormótlan erkölcstelenség volt ez Lukácstól, különösen azért, mert a háború kezdetén önmagát felmentette a katonáskodás alól. Karl Jaspers híres pszichiáter volt a felmentő, aki melleleg megalázta Lukácsot; megkérdezte tőle: azért menteti föl magát, mert félti az életét? Később a filozófus azt írta levélben Paul Ernstnek, hogy a modern hadkötelezettséget a valaha létezett legaljasabb rabszolgaságnak tartja, ez volt számára a morális és mentális oka felmentésének. A vörösbakák e „legaljasabb rabszolgaság” rabszolgái voltak, a fenti lukácsi gondolat szerint. Mi van? És a szolidaritás? Őket lehet hadra fogni? És kivégezni a bolsevizmus érdekében?

1919 áprilisában báró Eötvös Loránd temetésén a Tanácsköztársaság kormányát egyedül Lukács képviselte. A gyászszerartáson szürke esőköpenyben lépett az emelvényre. A bolsevizmus legegységesebb szövegeiből összetákolt, zagyva politikai beszédet tartott, méltó megbotránkoztatást keltve a tudományos világ képviselői körében. Berzeviczy Albert (1853–1936) naplójában az 1914 és 1920 között történetek szerepelnek, amely *Búcsú a Monarchiától* címmel jelent meg. 1919. május elsejéről írja: „óriási faállványok éktelenkednek a főtereken, melyeket piros szövettel vontak be, vagy pirosra festettek, s melyeket Marx,

Engels, Lenin és a többi kommunista apostol kolosszusszerű szobrai díszítenek [...] Az ízléstelenség valóságos orgiákat ül Budapest utcáin [...] A millenáris emléket valósággal begubózták, hogy semmi keresztény és magyar jelleg ne maradjon rajta.”

Reggel Bach orgonamuzsika. Olvasom The Bach Organ Book CD mellékletében, szomorúan olvasom, hogy élete vége felé, 1749-ben totálisan megvakult. Termékenységének testi eredményei, húsz gyermeke közül csak 7 maradt életben. Csecsemőhalálok. Nyomorult Barbara, az első feleség, és Magdaléna, a második, csak szültek és temettek. Miért voltál ilyen kegyetlen ehhez a családhoz? Sikoltozni tudnék. A zseni, aki a mai napig érzékennyé teszi ezrek lelkületét, Neked teszi érzékennyé őket, és Te így viszonzod. Megvakítod. Végül szelíd halál helyett fejbe vágod. Stroke. Érthetetlen vagy. Lehet-e szeretni azt, aki ilyen?

Elment az étvágyam. Pedig kiforrt a kávé.

Weöres Sándor gyerekeknek és felnőtteknek írt verseiben rejtve hirdette a transzcendenciát. És erről azt mondta egyszer kuncogva: ez akkor *szellemi alkoholcsempészet* volt! Vagyis a Rákosi-uralom idején, amikor elfojtásra ítélték bennünk, ami nem vadmaterialista, ami nem illik bele a szovjet kultúra körébe: szegény árva Sosztakovics.

Szellemi alkoholcsempész lett Weöres Sándor.

Heller Ágnes még mindig kísért. Áll a Duna partján a halálra ítélték között, tizenöt éves, mögöttük a nyilas hadsereg katonái felhúzott fegyverrel. Ágnes ismét dönt a saját sorsa felett, fejest ugrik, elúszik, megmenekül. Később alig mer átmenni a hidakon, kínos kényszert érez az ugrásra. A pszichológusa kiváló munkát végzett, később kényszer nélkül szerette a vizet, az úszást.

De miért futott utánam a bokrok és indák között? A Balaton partján ültünk, én szótlanként, Ágnes elevenen beszélt, Bitó Laci figyelt rá, én nem, Bitóval Szigligetre autóztunk Wandához. Szyksznian Wanda grafikusművész, szépséges és kedves nő, szigligeti nyaralójában jó napokat töltöttünk. Megszakítottuk utunkat, mert Bitó azt mondta: látogassuk meg Hellert, itt nyaral a Magyar Tudományos Akadémia üdülőjében. Kibírom, gondoltam, kibírom ezt a lukácsista tanítványt, Hellert.

Ülünk a parton az Akadémia bozontos kertjében. Felállok, kérdem, hol van itt valahol mellékhelyiség, int, ott messze a bokrok mögött egy kis kőházban. Indulok, megyek, hosszú az út, gyors léptek az avarban, zörgés mögöttem, futás hangjai, megfordulok, Heller trappol utánam, és fordultomra megtorpan. Állunk. Se szó, se intés. Miért futott utánam a bokrok és indák között? Mit akart mondani? Miről akart beszélni?

A római katolikus elemi iskola Bogácson az egri érsekséghez tartozott. Az érsek-ség gavallér volt, az alkalmazottai tehetőségek is lehettek, ha tudtak gazdálkodni;

kövér, nagy darab javadalmi szántóföldeket kaptak fizetségül, és valamennyi pengőt is, de azt hiszem, pénzből igencsak kevéskét. Apa értett a földhöz, tele volt otthon a pince, a padlás, a kamra, volt kocsis és cseléd, két dús kert nyújtózott a ház mögött, a kisebbben gazdagon illatoztak az almafák, a diófa, mogyoróbokrok, málnák, ribizkék, káposzták és répák, a nagykertben nyár közepétől a búzakazlak álltak, mögöttük a marharépak sora, lehúzódtak egészen az Ördög-árokig. Ami volt, jó volt, de a pénz az kevés. Édesapám járatta a földműveseknek szerkesztett újságot, kitanulta belőle az időszerű tennivalókat, így esett, hogy amikor közeledett a háború, az újságban arra biztatták a gazdákat, termeljenek búza mellett vagy helyett borsót, lencsét, sokat. A gulyáságyúdba, a hatalmas ló húzta üstökbe, amik követik majd a harcolókat, kellett a sárgaborsó meg az egyéb jól tárolható növény. Azokban az években szinte tehetősé lettünk. Apa vásárokbá járt a kocssal, előhasú, már megtermékenyített fiatal teheneket vásároltak, és lipicai csikót meg nagy csontú, szántani-vetni jó lovakat.

Ám Rotyi, az én jelentős tanítóm nem törődött a jó, zsíros föld lehetőségével. Kiadta felesbe a javadalmi földet, úgy csapták be, ahogy akarták. A bérlője annyi terményt adott, amennyit éppen adni akart.

Rotyi álmodozó és pipázó féltelmiségi volt, szerette a verseket, különösképp Petőfi költészetét, télen lompos, nagy gumicsizmát viselt, nyáron mezítlábra papucsot, és erős dohányszag kúszott utána. Cipőt akkor láttunk rajta, amikor tanfelügyelő jött látogatóba. A kicsi, hideg pipa ekkor nem volt a szájában, amely máskor rendszerint ott billegett szája sarkában, magyarázat közben is; meg kell hagyni, pompás magyarázatai lehettek, mert emlékszem a lázas figyelem és élénk kíváncsiság izgalmára, amivel Rotyit hallgattam. A kis hideg pipa, mint mondtam, ilyenkor is ott billegett ritkás fogai között, csak akkor ragadta ki hevesen a szájából, és emelte magasra, amikor maga is izgatott lett saját mondanivalójától. Ha Petőfit és a szabadságharcot magyarázta, Rotyi marka és a pipa rendszerint a magasba lendült.

Amikor a városi urat, a tanfelügyelőt már leültette az ablak elé kikészített székre, akkor is így történt, oly tüzesen magyarázott akkor is Petőfiről, hogy hirtelen a szájához kapott, kicsi szünet, auftakt, és Rotyi marka pipa nélkül repült a magasba. De a fiatal farkast így is megigézte. Jelentkeztem, szeretném elmondani a Talpra, magyart. Rotyi intett, hívott a katedra elé, szembefordított az osztállyal.

- Mondjad!

Harsogtam felszabadultan. Azt a részt kivált szerettem, hogy *Fényesebb a láncnál a kard, jobban ékesíti a kart.* – És mi mégis láncot hordtunk? Ide veled, régi kardunk! Arra semennyit sem emlékszem, milyen volt a fogadtatás, tapsolt-e a tanfelügyelő, csak a jó érzésre emlékszem, hogy kimondhattam.

Rotyi – akinek rendes neve is volt, hosszú és idegen, talán Rottenberger – harmadik és negyedik elemiben tanított, másodikban Blanka néni, elsőben édesapám. Rendszerint az első osztályt vállalta magára, mert a kicsik csak 10 óráig jártak iskolába, így apa 10 óra 10 perckor már nyeregben ült, a kocsis 10-re

pontosan felnyergelt, hacsak nem épp a földeken dolgozott. Lovagolt apa ki a határba, gazda szeme hizlalja a nyáját. Amikor szőlőt telepített, akkoriban még délutánonként is a hegyre lovagolt.

Ha megkondukt a déli harangszó, a terített asztal közepén ott kellett állnia az öblös porcelán leveses tálnak, ott kellett ülnie a két lánynak keze mosottan. Ebéd után édesapa székéhez kellett járulni, könnyű kis pukedli. Köszönöm az ebédet, este meg köszönöm a vacsorát. Két pukedli, két harangszó együtt tagolta a napot, biztosan megvolt, akár vasárnap a mise.

Szombat délutánra az urak elhatározták, fürdőzni mennek Síkfőkútra. Természetes tó, hosszú lebegő hínárokkal. Két hintóval mentünk, édesapám a kocsisnak útközben odaszólt, gatyára vetkezhetsz te is, mártózz meg a tóban, iszonyú meleg van. Bernát, a kocsis, kicsit megvetően azt válaszolta: „úgy a, fürödtem én már eleget az Isonzóba!”.

A hegy oldalán valamikor, valakik kiástak két keskeny és magas barlangot, egyikben a hölgyek, másikban vetkeztek az urak. Lassan vacakoltak, és izgatottan, talán a várható szelíd meztelenkedéstől voltak izgatottak, fecsegték, hároméves lehettem, bementem a tóba. Gyönyörűséges érzés volt a lebegő, sűrű hínárok között éppúgy lebegni, mint ők, függőlegesen, számból fényes gömbök emelkedtek föl, föl, zöld a fény, nincs ennél szebb és élvezetesebb, lebegtem boldogan a halálba. Olsovszky Árpád, az erdőmérnök vett észre, kihúzott a part-ra, mintha csendesesen káromkodott volna, egyesek nem vigyáznak a gyerekekre, de a szüleim csöppet sem ijedeztek. Mintha a két harangszó és a két pukedli behatárolta idő szakaszokban csakis Istenre meg az Órangyalokra bíztak volna. Isteni szabadság! Bejárhattam a falu minden csücskét meg a környező erdőket, völgyeket, patakmedreket, elmentem a lagzikba, benéztem a disznótorokba, a halotti torokba, háznál ravataloztak a tisztaszobában, feketével letakart tükörrel, előtte a koporsó, benne a szépen felöltöztetett halott, körülötte székek, azokon a sirató öregasszonyok. Sok barátnőm volt, Kula Marika a legkedvesebb köztük. Minden lány három, négy, öt ráncolt szoknyát viselt, nagyon irigyeltem a szoknyákat, a befont foncsikokat is! Némelyikük hátát verdeste a vastag hajfonat, másoknak csak két vékonyka egérfarkinca csüngött a tarkóján.

2019. augusztus 20. Ünnepek. Gazdagság a Várkert Bazárban, a Budai Várban, Ízek Utcája, üstökben fortyogó birkapörkölt, kivált híres a karcagi bogyszilói körömpacal, szatmári töltött káposzta, szürke marhából készült szalámi, noszvaji szilvalekvárral (amit tizenkét órán keresztül főznek, kavarnak az asszonyok), töltött herócék, derelyék, sütemények, frissen sült kenyerek, kimondhatatlan nevű újfajta étek, tömegével a fantáziadús enniivalók. Délután az ünneplés csúcspontja: mise a Bazilikában. A bíboros és a többi pap aranyban, a szentbeszédet lengyel főpap mondta hosszan és hosszan, ahogyan rendszerint az idős férfiak, hosszan és hosszan. Harmincöt körül járt a hőmérő. A miniszterelnök el-elbóbiskolt, elfáradt, tegnap Angela M.-el, a német kancellárral tárgyalt, mise után ünnepi körmenet. Szent István király jobbát díszes kis üvegszekrényben

vállukon viszik a vitézek; fegyelmezettség, tisztesség, hódolat. Ez jár a magyarok ereklyéjének.

Dühöt kelt ma is, pedig talán harminc év előtt már, hogy Kis János, a liberálisok elméleti tudósa fitymálva svájci sapkához hasonlította a koronát. Az első király első koronáját. Pár buta szóval bemocskolta. Ennek az (amúgy okos) embernek fogalma sincs arról, milyen sokat ártott azzal, hogy elárulta önmagáról: nem ért bennünket. Soha nem is értett.

Ünnep és vendégség régen is kéz a kézben jártak, otthon télen vadászvacsorák, névnapok, kaláberes délutánok estébe nyúló itókázásai, augusztus huszadikát is ünnepeltük, a plébános úr rendszerint hivatalos volt a vacsorákra, éjfél előtt mindig elbúcsúzott, a reggeli mise szentáldozásához illet kiüresedni a gyomornak. Édesapám kevés szundítás után ült fel az orgonához. A liturgiát félálomban is tudta követni, ám előfordult, hogy amikor nem énekeltek odalenn, egyedül az orgona futamai uralták a teret, egy-egy Bach-kantáta sorai közé betüremkedett a Virágos kenderből van az én gatyám, / csütörtökön este varrta a babám dallama. A plébános úr az oltárnál megmerevedett. Háttal miséztek még abban az időben. A pap nem fordult meg, nem villogtatta egyenest a kántorra a tekintetét. Széttárt karjait épp a magasban tartotta, Dominus vobiscum, és jobb keze fejével hevesen fenyegetett hátra. Testvéremmel félig a pad alá buktunk, rángatózva rugdostuk egymást, hogy valahogy elfojthassuk rettentő és illetlen vihogásunkat.

A Haskinak nem meséltem gyerekkoromnak sem a fénypontjairól, sem a szomorúságairól, ez utóbbi jószerével egyetlen forrása édesanyám: Bussa Marcsóka. Gyönyörű volt valaha, mondták, világszép barna nő, nagy és kedves mosolyokkal. Ám harmincesztendő kora táján meglepte valami furcsa bénulás. Előbb kásássá vált a beszéde, és kényszeresen ismételt szavakat, majd a mozgása lett bizonytalan. Kezének ügyessége megszűnt, elmaradt a zongorázás, birtokba vette a sclerosis multiplex.

Szép arcvonásai nem torzultak el, csak olyanná váltak, mint amiből legtöbb van, jelentéktelenné. Eleinte néha elbújt az ebédlőben a majdnem plafonig érő bordó cserépkályha mellett, félig mögötte volt egy zug, benne egy szék, itt találtam rá néha, arcát két tenyerébe temette, és némán zokogott. Majd meghasadt a szívem. Annyit, de annyit ostromoltam az égieket, akár valami szuper szerzetes. Nem segítettek. Kegyetlenek voltak hozzá.

Erről se beszéltem Haskinak. Eleinte talán azért nem, mert úgy hittem, születésünk előtt már összetartoztunk, halálunk után épp így össze fogunk tartozni örökre. Van időnk. Majd később mesélek Bussa Marcsókáról meg minden egyébről.

Az aszúsodás drámája – olvasom a *Magyar Nemzet* Lugas mellékletében, a szeptember 21-ei számban. Aszú, édes bor, Tokaj. Ami Tokajról eszembe jut, az a folyóparton lapátot forgató munkaszolgálatos férfiak. Apám mondta: „első

dolgom volt a tiszti gyűlés összehívása. Tiszti ruhájukban kellett megjelenniük, öten voltak tisztek a században, és amikor felsorakoztak előttem zsávoly ruhában, bal mellükön a kitüntetéseiket jelző, kicsire sodort színes szalagok, meglepődtem. Többüknek dekorációja a bal váll alatt rangosabb volt az enyémnél.” „Urrraim! – mondta édesapám, így megropogtatva az r betűt, önöket éppúgy, mint engem, parancsra állítottak ide. Arra kérem mindannyiukat, hogy úgy irányítsák, segítsenek: soha ne kényszerítsék a jövőben nyers büntetésekre a munkaszolgálatos legénységet: tegyék fegyelmezetten, ami parancs szerint a dolguk. Akkor kezeskedni tudok beosztottjaim tisztességes magatartásáért. Nem akarom, hogy itt bármiféle atrocitás legyen. Ha valami súlyos dologról kell értesülnöm, akkor személyesen forduljon hozzám önök közül a rangidős. Végeztem.”

Az írószövetség Tokajban rendez évente találkozót, a Tokaji Írótabort. Egyszer-kétszer elmentem az írótaborba. Valójában a zsinagógát akartam látni, a tokaji zsinagógát, ahol apám tiszteletére istentiszteletet mutattak be a háború idején. Meghívták őt is, elment, amiért a Vitézi Szék szóbeli megrovásban részesítette.

Apa valójában self-made-man volt, a harmincas évek vidéki self-made-man prototípusa. Tizenhét esztendőig tanult, tizenhét és fél esztendősen hadi érettségit kellett tennie, kiképezték valamelyest Eger egyik kaszárnyájában, és irány a román front. Majdnem gögösen mondta, ha valaki elcsodálkozott az épp termőre forduló szőlőjén, lipicai lovain, vadászpuskáján, a lengyel katonatisztől vásárolt Fiat 1500-as szürke autóján (végzetesen rossz volt az indítómotorja, olykor lovakkal kellett meghúzatni, egészen a falu széléig, hogy a motor végre beugorjon, röhögtek rajta a népek), apa kijelentette: „Pedig mindössze egy lukas katonazubbonyom volt, mikor elfoglaltam itt ezt a kántortanítói állást.”

Talán mégsem volt ízig-vérig self-made-man, legalábbis nem a kapitalista fajta, mert ha az, akkor elfogadja azt a bizonyos budapesti körúti sarokházat. Az egyik munkaszolgálatos tiszt két nap eltávozást kért, amit tilos volt adni, „olyan üzletet kell lebonyolítanom, amin vagyontokat nyerhetek majd később”, mondta, és hozzátette: „hálából főhadnagy úrra íratom az egyik körúti sarokházamat”. A főhadnagy úr visszautasította a hálaajándékot, ám teljes szívéből átélte az építkező gyarapodás vágyát, és azt válaszolta: két napig nem fogja keresni, ha két nap elmúltán nem jelentkezne az üzletember, a felsőbb hatóságokhoz továbbítja a hiányát.

Naponta ajándékokat kapok. A Bölcsektől. A jóga könyvem szereplőitől. Ma ezt küldték: „Éljünk boldogan a gyűlölködők között, / nem gyűlölve senkit / Igen, éljünk mentesen a gyűlölettel / a gyűlölködők között.” Rendben van, kedves Bölcs, kinek neve megjegyezhetetlen. Ám a tegnapi üzenetedet nem fogadhatom el: „A jók már messziről feltűnnek, / mint a hófödte Himalája hegycsúcsai.” Nekem bizony nem ilyen egyszerű fölismerni őket. Sokáig kell összpontosítva figyelni, főképp a testbeszédüket, szemhéjuk rándulását, hangszínük váltásait,

miegymást. Több alkalommal kell elkapnom testük alig észlelhető rezzenéseit, amikre így-úgy rezonál a magam szervezete. Aztán, elég sok idő elmúltán, talán tényleg felcsillan a Himalája hava. És ha nem? Akkor olyan lesz számomra a másik, akár az éjszaka kilótt nyíl. Tovább kell figyelnem rá, gyűlölet nélkül. És nem azért így, mert nekünk gyűlölködni bűn, hanem mert a gyűlölet elhomályosít. Nem ismer tárgyilagosságot, nem ismer valóság-hűséget, miközben butaságokat sugdos a fülünkbe anélkül, hogy tudná: orbitális számárságokat papol.

Márpedig ha van valami fontos, az az igazság. A szó akkor a butaság nélküli szöveg.

Ha az igazságot szolgálod, mondja egy másik Bölcs, akkor mennyei erőre fogsz szert tenni, óriási erőre, ha képes vagy tizennégy éven keresztül szolgálni az igazat úgy, hogy akár egyszer is eltávolodnál tőle, akkor minden szavad meggyőzi majd a többieket. Drága Bölcsem! Feladom. Nem ismerek senkit, aki tizennégy esztendő t kibírna legalább némi kis csúsztatások, apróbb-nagyobb képmutatások, mély hallgatások nélkül, amikor tilos kimondani az igazat. Ez utóbbit negyven esztendőn át gyakoroltuk a szovjet diktatúra alatt. Most a nyugati emberek gyakorolják éppen. Bár... lehet, hogy vannak, csak én nem ismerek tizennégy éven keresztül csakis igazságot mondó és megvalló embert. Talán pár évig bírják, aztán felakasztják őket. Vagy a pusztába küldik. Mártírok, hősök, *nem a túlélő fajták*, tisztelem, ámbár nem tudnám követni őket.

Bussa Marcsókának előttünk volt egy kisfia. Két esztendő korában bélhurutban meghalt. Ottónak keresztelték, mikor megszületett. Habsburg Ottó tiszteletére. Az utolsó magyar trónörökös, aki akkoriban még fehér matrózruhában topogott, később úgy nyilatkozott: „Ha Magyarországról beszélek, én a hazáról beszélek.”

A másik Ottó, a miénk, azaz Bussa Marcsókáé, halála örök seb maradt apámnak, anyámnak a szívében, aki még két gyereket, minket hozott a világra, „csak lányokat”. Utána úgy elszomorodott, hogy a sclerosis multiplex utat talált hozzá, a testéhez. Mert test és lélek mindig együtt jár a megbetegedésben, csupán elméletben lehet ilyenkor különválasztani őket. Ám a roppant elszomorodásnak nem csak Ottóka halála volt az egyetlen oka. Hanem Soltész Mária, elpusztíthatatlan nagyanyám, az eleven, a fáradhatatlan, a fürge észjárású és féltékeny – trónjáról letaszított s ettől megsérült – királyasszony, ahogyan minden fiús édesanya, amint megnősül a fia. Marcsóka taszította le a trónról, aki fiatal asszony korában szebb volt minden bazsarózsánál, minden violánál, Soltész Máriánál biztosan. Nos, nagyanyám telekürtölte sárga levelezőlapokon az egész famíliát: azért halt meg Ottóka, mert Marcsó hanyag asszony, nem tartotta elég tisztán a bébiedényeket. Isten verje meg a rágalmazókat. Bár az igaz, Marcsóka lazán és nagyvonalúan kezelte a házias feladatokat. Fél szemét az épp olvasott regényen tartotta, amikor uzsonnára baracklekváros kenyeret kent nekem, nem szerette visszakötözgetni a vastag zsírpapírt a lekváros üvegre, felkapott egy

másik kemény fedelű regényt – amit tegnap már kiolvasott, és azóta is a konyhaszéken maradt –, azt fektette rá a lekváros üveg tetejére. Mégis gonosz volt nagyanyám, vétkes, bűnös, gonosz.

A sclerosis multiplex lassan roncsolta Marcsókát. Én még emlékszem arra, ahogyan egyenes derékkal ül a zongoránál, és úgy lecsap a billentyűkre, hogy a lecsapás után fölfelé röpül a kézfeje, külön, külön, váltakozva, akár két heveskedő madár, a zene pedig ugyancsak röpül fel, fel a magasba. Magam a piros kacskaringókkal díszített szőnyegen ülök, mintha épp letottyantam volna, mintha felállás, járás még nehezemre esne, bámulok rá lentről, messziről, szeretem a harsány, harcos muzsikát. Ahogyan most felidézem azokat a régi hangokat, én is zongoráztam később, de sosem tudtam olyan éles, eleven staccatókat, mint akkor rég Marcsóka tudott.

Ferenczy Noémi: Irtás (gouache, karton, 1460x1470 mm, 1939–1941)

Sárándi József

Virágok

Hóvirág Gyöngyvirág Akasztófavirág
Termő-ékes-ág Szerelemvirág
Gólyahír Rémhír Tele a világ

A kaktusz virága: Ne-bánts-virág
Virág a művirágnak Művirág csupán
Vasvirág Rézvirág Aranyvirág a
Harangvirág Táj virággal:
Füstvirág Porvirág Cementvirág
Táj virág nélkül: Szalmavirág

Én kis kertész legény vagyok
Zöld erdőben jártam Szabad-e rózsavízzel?
Szabad-e hol senki se lát
alulról szagolni az ibolyát?
A virágnak megtiltani nem lehet
Vadvirágnak nem lehet
Kertinek meg egyre megy
Töri a virágnyelvet

Virág virága: Mákvirág
Virágszagszervezet: Bogánacs Bűrök
Büdöskevirág Árvácskaország búbig áll
ibolyántúli népakaratban
Ez aztán a Százsorszép
Mondjuk együtt Százsorszép
Mondjuk százszor Százsorszép
Aki vélünk százszor lép Százsorszép
Aki nem az majd meglép majd meglép
Muskátlis ablakunkon majd kilép csak kilép

Sorsvirág? Ki szelet vet vihart arat Viharvirág
Tűzvirág? Jégvirág Salétromvirág Penészvirág
Sörvirág-Borvirág nem Tiszavirág

Hosszúlépéskedvelő lépj túl a *mai*
korcsmán s szobányi nyárból nézheted
a képmező legrepcébb színeit

Sárgát virágzik a repce
Nem hiszed? Tamásvirág
Tamásoknak Nyílvirág
Nyíl a virág csak nézni kell Látni
csukott szemmel vakon befelé lazán
s lélegzettelen számolni kétezerig
Idősek hamarabb abbahagyhatják
mielőtt elfogná őket a sárga szédület
s búzavirág-kékre hegedülnék nótájukat
Csöndvirág? Sóhajvirág? Panaszvirág?
Száradna el inkább a repce levele

Terjed a Pletyka Legszebb virág a Szóvirág
Nem harap nem kér enni az Úszóvirág
Az Úszóvirág Vizivirág nem mint a
Szikvirág Sóvirág Sáp- és Arankavirág

Végül az Estijószagú s a trambuli
a trambuli a trambuliliom a trágár-fehér
Halálvirág - Ha már virág

Napok

Új év a reménység napja Vízkereszt napja
A farsang napjai Gyertyaszentelő napja Szökő évek
bujdosó huszonkilencedik napja Nőnap
Farsangvasárnap
Húshagyó kedd Hamvazószerda: Anyám holtának napja
Bőjti napok Sándor-József-Benedek napja Március
idusa:
kokárdátlan néma nap A félelem napja Az ítélet napja
A tűzoltók napja A tavasznap: *csillagosok katonák*
napja
Hideg napok Véres napok Bolondok napja
A vakremény kos jegyében fogant zendülő napja

Választások napja Szünnapok Madarak és a rügyeiket
 tavaszba lövő fák napja A költészet napja
 Virágvasárnap
 Centrumhétfő Nagykedd Dobszerda Szerelemcsütörtök
 Szita-szita péntek Nagy szabad szombat Húsvéti
 napok
 A munka ünnepnapja Anyák napja A győzelem napja
 A szolidaritás napja Majálisok napja Fagyosszentek:
 Pongrác–Szervác–Bonifác napja Az aszály napjai
 Leszállított napok Fogadónapok Könyvnapok
 Áldozócsütörtök Gyermeknap Pedagógus-nap Az építők
 napja Medárd napja Pünkösd napja Úr napja
 Hétköznapok
 Péter–Pál napja Feleségem Zsuzsánna napja
 Kenyérszentelő
 napja Az alkotmány napja Bányásznapi A fegyveresek
 napja
 Vénasszonyok nyarának napjai Búcsu-napok Öregek
 napja
 Október huszonharmadika: a Bálvány-döntés napja
 Halottak napja A skorpiós november hetedik napja
 November huszonkettedike: Ady Úr a sátános fekete
 herceg napja Piros napok és sötét napok: Mikulás
 napja
 Ezüst- és aranyvasárnapok Karácsonyok és
 Szilveszter:
 az Apostol születésnapja És van a teremtésnek
 háromszáz
 szűk napja: munkanap–dolognap–szürkenap Vannak
 kezdő
 és végnapok Szűz és mézes napok Az Élet napja
 A Halál napja Az élet-halál napok Napja van
 a Földnek Víznek Égnek Tomboló nap Napvilág
 Csillagok napja Csillagok távoli napok Fogytkozó
 napok Napfogyatkozás Napja van a barátságunk és a
 gyűlöletnek Békekötések és hadüzenetek napja
 Világnapok Fekete napok Hűlő nap Félnap
 Negyednap
 Időtlen nap A testvériesülő emberiség napja:
 Sohanap
 Fizetésnap Vasárnap Névnapi Másnapos napok
 Kompromisszumok és árulások napja Befellegzett
 napok – –

Tárgyak

Tetőfedői működésem hét sovány esztendeje alatt számos padlást megjártam. Meleg nyáridőben, távol az otthontól, előfordult, hogy munkásszállás híján a javításra fogott háztető padlásán vettem magamnak ágyat. Lepedőül újságpapír, vánkosul sportzsákom, takaróul hétköznapiokon viselt útikabátom szolgált. A fáradság feledtette deszkakemény fekhelyem kényelmetlenségét, és álomba rántott. Álmomból a „vánkosomba” surrant egér neszezése vert föl. Sötétbe meresztett, rémült pillantásom egy vadászó macska világító szempárjának infrasugaraival találkozott. Hirtelen fölültem, és zsákom tartalmát – a hívatlan vendéggel együtt – kizuhintottam. A leskelő seszták villant, suhant, és lecsapott az útját kereső egérre. Nyekkenés. Aztán a zsákmánnyal iszkoló macska puha futásának zaja is elült. „Lidérceimtől” megszabadultam ugyan, de nem tudtam újra elaludni. Virradatig tűnődtem a padláson, a padlásról. A sokszáz köbméternyi porral lepett, szárítókötelekkel szabdalt térben, képzelt lépteim nyomán cserép- és maltertörmelék ropogott. Fejem fölött a pókhálózsemű szürke éjben porból voltak és reám peregtek a csillagok. Szemem redőnyei mögött a padlás zárt, szürke végtelenje felpattant, és tiszta fehérre váltott. Téli táj a képen. Kopasz, dér-hálós, vonuló fákkal. Talpam alatt ropogó hóval. Az ég ólomszürke sátra alatt mozdulatlan tárgyak hevernek szanaszét. Az ember használati eszközei, hóval lepetten, a fölismerhetőség határán. Havas tárgyak, fehér a szürkességben idebenn. Poros tárgyak, szürke a szürkességben, kívül a szememen. Ugyanaz a szürkesség az emlékezet vásznán s a padlásvalóságban. S a tárgyak is mintha ugyanazok lennének, a felismerhetőség határán odakünn és idebenn.

Mindenütt tárgyak. Lábon. Keréken. Állva. Ülve. Fekve. Térdepelve. Némán. Időtlenül. Holttá nyilvánítottan. Íme a holt tárgyak temetője. Országa. Felejtés senkiföldje. Emlékezés aknamezeje. Az emberi lét évadainak, kellékeinek múzeuma. Ime a padlás. Leigázott, elhasznált, kifosztott, megbecstelelt tárgy ék felé emelkedő, élőkől elhagyott harctere. Vérrel, verejtékkal szerzett, dolgok eldugott kiállítóterme. Út visszafelé az időben. Az ember és a dolgok találkozásának első jelentéséig. A bölcsőig. Az ember-állatka első börtönéig. Az öntudatlan sírás és mosoly forrásvidékéig. A gyermekkocsiban tett paradicsomi utazásokig és tovább. – Babák jönnek, az ember kicsinyített másai. Rongyból. Kaucsukból. Gumiból. Fából valók. Jól öltözöttek és ruhátlanul. Mindannyian a gyerekek élettelen partnerei. Agresszivitásuk kiszolgáltatottjai. A tehetetlenség vértelen vértanúi. Kéz-láb-törzs-fej nélküli torzók. És jönnek ólomkatonák, gipszkatonák, huszárok szétvert rajai, csapattestei, 48-asok, 14-esek, a más népekre uszított nemzeti érzés elidegenített tárgyai. Jönnek a gyerekkor elsüllyedt csatatereiről, s a politikának hízelgő ipar futószalagjáról padlások tömegsírjaiba. Kis jelképek, kis embereknek „nagy”

hagyományokról. Itt van a játékfegyverek arzenálja. A felnőtté előléptetett kamaszok, feltétel nélküli fegyverletételeinek színhelye. Hogy a gyermekkor halhatatlan világának végső felosztása után, másféle fegyverekkel, másféle felosztásért lépjenek majd hadba, ha „hí a haza”. De itt vannak a játékfegyverek árnyékában a kinőtt csecsemőruhák, gyermek- és kamaszruhák, ingecskék, kitérdelt, kiült-fényesedett fenekű nadrágocskák, lajbik, elkusbitolt cipőcskék, szandálok. A növekedve változó formák és formátlanságok elhagyott, szellős páncélzatai.

Itt lapulnak ormótlan ládákban és papírdobozokban az első betűk hieroglifáit őrző irkák, iskolakönyvek, újságok, Tolnai Világlapjának garmadája, sárguló fényképekkel, szerelmesleveleket rejtő kupertákkal, kamaszversekkel egy fedél alatt. Egy fedél alatt a filléres ponyvaregényekkel, háborús kiadványokkal. Bennük az ölés, a kegyetlenség beteges gyönyöreinek leírásával. Ezek a sokműfajú metszetek szintén az emberről maradtak fenn, aki diák-sapkában és katonasapkában, iskolatáskával és porcsinzőld katonaládjával rukkolt be a hazai városok internátusaiba és kaszárnyáiba. Az emberről, aki később Európa országútjain vonult háborúba. Menetelt és menekült az elvadult kontinens golyó-akna-bomba szagatta vérző testén.

Befejeződött a felnőttek világának területi Újrafelosztása. Befejeződött a háború, és eljött a sóvárgott béke. Haláltáborok után béketábor szerveződött. Ezen belül: úttörő-, internáló és kempingtáborok. Tiszta lapokkal és tiszta padlásokkal kezdett a történelem. Nem kukoricázott gabonátlanodni a padlás. Sőt füstölt-húsneműtlenedett is. A szalonna és a zsírozó pedig habozás nélkül olvadt a közösbe. Helyükre paradicsomtalan, befőtlen üvegek vándoroltak, tartalmaz múltjukra emlékezve a kiüresedett jelenben.

*

Jöttek a többiek is: az eladhatatlanságig avitt, dühöngő bútorok, törött székek, agyonült fotelek, rokkant diványok, sezlonok, az étkezés utáni alvások, szeretkezések testszag-lenyomataival, magömlés-pecsét-vázlataival, kopott, szakadozott kárpitokkal, kimerül t rugókkal, elhízott percegő szúkkal. S jöttek a megunt nipppek, a kegyvesztett tinta tartók, a csorba vázák, a divatjamúlt divatlapok. Megalakult a lyukas gurmicsizmák, bakancsok exkluzív társasága. Megalakult a fenékben vállas, moly- és penészetten ruhák gazdaköre is. Jöttek a villanytól száműzött olajmécsesek, petróleumlámpák, a hangulatkeltő szerencsepatkóval, háziáldással, szentképekkel. Jöttek a föltörékvő kredencek, a magányos lócák, a bánatos stelázsok, megöregedett kanapék, a hétrét görnyedt gamók és vízhordó petrencék. És jöttek a haldokló rozsdarákos szerszámok, az ember megörökítő eszközei. Ereklék, a mulandóság gyógyíthatatlan sebeivel.

Még valami jön az ember előtt: a nagy utazásra bekészített koporsó. Benne a forgács alatt pecsétetes írás. Gazdája csak önnön halála esetén bonthatja föl.

Mindezeken vastagodik a hamu, a korom és a por örök barátsága, testvérisége. Mert „mik vogymuk, isa pur és homu vogymuk...” stb.

Munkában elmerülő lélek

Ferenczy Noémi-kiállítás Szentendrén¹

A Ferenczy Múzeum új időszak kiállítása Ferenczy Noémi életművét járja körül. Két éven belül immár a második, ezáltal sorozatjellegűt öltő szentendrei tárlat ez, amely a Ferenczy-család művészetébe nyújt betekintést.² A Duna menti kisváros és a modern magyar képzőművészet legjelentősebb művészdinasztiája sajátos kapcsolatba forrt össze egymással annak ellenére, hogy a família tagjai csupán néhány évet töltöttek Szentendrén 1889–1892 között a Ferenczy-ikrek születésének, kisgyermekkorának idején. Utána a család Münchenbe, majd a millennium évében Nagybányára telepedett át. Az apa, Ferenczy Károly pályakezdő festőként a szentendrei évek alatt gyűjtötte be első sikereit, a korszakra jellemző naturalista stílusban fogant műveit azonban utólag megtagadta. Rövid jelenléte talán hatással lehetett arra, hogy a kisváros néhány évtizeddel később a nagybányai iskola tradícióit a konstruktív szellemű képzőművészettel ötvöző modern látásmódú festők bázisává vált, őt magát azonban nem soroljuk a szentendrei festők közé. A Dunakanyarnál eltöltött évek után több mint fél évszázadnak kellett eltelnie, hogy a Ferenczyek művészi öröksége és a város kulturális élete ismét keresztezze egymást. 1951-ben a település helytörténeti gyűjteményeként megalapították a Ferenczy Károly nevét viselő múzeumot, majd a hetvenes években a megyei múzeumigazgatóságok létrehozásával Pest megye múzeumi központja a fővárosból Szentendrére költözött, vezető intézménye pedig a Ferenczy Múzeum lett. Ekkor jött létre a szentendrei művészek életműveit bemutató kismúzeumok és kiállítóterek rendszere, és ekkor állt össze a múzeum törzsanyaga, melynek alapját Ferenczy Béni hagyatéka képezte. A család képzőművészeti örökségének bemutatása innentől állandó kiállítás formájában valósult meg. A múzeum kezelésébe került kollekción eltérő arányban fedte le a Ferenczy-család tagjainak életművét. Természetesen a szobrász fiú anyaga

GULYÁS DOROTTYA (1987) művészettörténész, a Magyar Nemzeti Galéria Szobor Osztályának muzeológusa, a Ferenczy Család Művészeti Alapítvány kuratóriumának tagja.

- 1 Teremtés – Ferenczy Noémi művésze. Ferenczy Múzeum, Szentendre, 2020. 02. 21.–05. 10.
- 2 2018 tavaszán a Pajor-kúria első emeleti teremében Ferenczy Noémi ikertestvére, a szobrász Ferenczy Béni életművéből nyílt kiállítás „Utat nyitni a szabadsághoz” címmel.

volt a legteljesebb, mellette az idősebb testvér, Ferenczy Valér művészete is jelentős festményekkel és gazdag grafikai anyaggal vált bemutathatóvá, és még a művészi pályával korán felhagyó édesanya, Fialka Olga is képviselte magát néhány vázlatkönyv és tanulmánylap által. Károly és Noémi pályaképének bemutatásához azonban szükség volt a Magyar Nemzeti Galéria által kölcsönzött művekre is. A gyűjtemény törzsrészekében Ferenczy Noémi életművét csupán korai, az 1930-as éveket megelőző művei képviselték.³

A kétezres évekre egyre problémásabbá vált a Szentendrén szétszórva fel-lelhető kismúzeumok állandó kiállításainak működtetése. Ugyan 2013-ban, a Pajor-kúria felújítását követve bemutatták a Ferenczy-család újrarendezett állandó kiállítását, a megoldás nem bizonyult fenntarthatónak. A Ferenczyek művei néhány évvel később lekerültek a falakról, és átadták helyüket a folyamatosan megújuló időszakos tárlatoknak. A család művészeti örökségéért aggódó közönség szomorúan fogadta a hírt, félve, hogy a kortárs művészetek felé nyitó új múzeumvezetés hagyja elsikkadni a város 20. századi művészeti örökségét. Szerencsére az idő rácsáfolta erre. Ma a kismúzeumokhoz hasonlóan a Ferenczy Múzeumban is különböző időszakos kiállításokkal, évenként megújuló tárlatokkal igyekeznek fenntartani a látogatók érdeklődését, a kiállítási koncepciókban pedig a 21. század alkotói mellett a szentendrei festők és a Ferenczy család tagjai is helyet kapnak. A Múzeumi Centrum jelenleg vezetőváltás alatt áll, így csak remélni tudjuk, hogy a misszió a jövőben is folytatódni fog, és a Magyar Nemzeti Galériában 2011-ben rendezett Ferenczy Károly-kiállítás, majd a Ferenczy-ikrek szentendrei bemutatói után hamarosan betekintést nyerhetünk az elsőszülött fiú, Ferenczy Valér életművébe is. Arról nem is beszélve, milyen régóta várat magára a festészettel korán szakító, életét gyermekei és a nagybányai ifjúság művelésének szentelő Fialka Olga alakjának és családja életében betöltött szerepének árnyalása. Talán a nagybányai festőiskola alapításának jövőre esedékes 125. évfordulója megfelelő apropót szolgáltathat erre is.

A mostani kiállítás kurátora Bodonyi Emőke, aki két évvel ezelőtt a Ferenczy Béni-tárlat születésénél is bábáskodott. Nem kifejezett kutatója a Ferenczyek művészetének, de a szentendrei művészek szakértőjeként évtizedek óta dolgozik a helyi gyűjteményekben, s ezáltal a művészcsalád tagjai mindennapjainak kikerülhetetlen résztvevői. Elmélyült kutatómunkával megtámogatott tárlatainak kifejezetten jót tesz a témában frissen elmerülő látásmódja, mely képes könnyedén és új szempontok szerint szelektálni a bemutatandó alkotások között.

Míg a család szobrász tagjának esetében a szentendrei gyűjteménynek szinte az egész életművet lefedő műtárgyanyaga van, addig egy Ferenczy Noémi-kiállítás rendezésekor sokkal nagyobb gyűjtőmunkával kell szembenézni. A Ferenczy Múzeum hetvenes évekbeli megalapítása utáni évtizedekben ugyan

3 M. Várhelyi Vanda: A Ferenczy-gyűjtemény Szentendrén. *Studia Comitatensia* 3. Szentendre, 1975, 367–371.

műtárgyvásárlások és ajándékozások révén tovább bővült a gyűjtemény, a legnagyobb Ferenczy Noémi-anyaggal bíró közgyűjtemény továbbra is a Magyar Nemzeti Galéria maradt, mellé pedig felzárkózott az Iparművészeti Múzeum, ahol jelenleg a legtöbb – szám szerint tizenhárom – Ferenczy Noémi-kárpitot őrzik. A művek jó része azonban továbbra is magánkézben van. Ez nem a művész életében megvalósult gyümölcsöző műgyűjtői mecenatúrájának az eredménye, hanem azé, hogy a Ferenczy Noémi halála előtt hagyatékának jelentős hányadát tanítványai között osztotta szét. Életében csupán egyetlen részletes elemző munka jelent meg művészetéről, melyet közeli barátja, a külföldön élő, később Michelangelo-kutatóként jelentős karriert befutó Tolnay Károly írt még 1934-ben, a művésznő pályájának középidéjében.⁴ Az életműről készült eddigi legátfogóbb munka szerzője pedig Pálosi Judit.⁵ Ő állította össze az utolsó, 1986-ban lezárt oeuvre-katalógust, és hozzá köthető a művésznő utolsó nagyszabású életmű-kiállítása, melyet 1978-ban rendeztek a Magyar Nemzeti Galéria termeiben. Az életmű darabjainak jelentős része azóta gazdát cserélt, a magántulajdonban őrzött tárgyak egy része közgyűjteménybe került, többségük vásárlás, öröklés útján jutott új tulajdonoshoz. Az évek során elveszettek hitt művek bukkantak elő, más ismert műveknek pedig nyomuk veszett. Sajátos módon még az anyag múzeumok közötti vándorlására is volt példa, mikor a Magyar Nemzeti Galériában őrzött nyolc darab szövött falikárpit gyűjtőköri megfélemltetésként 2012-ben az Iparművészeti Múzeum gyűjteményébe került.⁶ Az épület évek óta tartó, bizonytalan határidejű rekonstrukciós munkálatai miatt ez többek között azt is eredményezte, hogy Ferenczy Noémi művészetének országos múzeumaink állandó kiállításain való szereplésére jelenleg nincs lehetőség. A Budavári Palota épületében ugyanis mára csak az amúgy impozáns gyűjteményt alkotó, de műtárgyvédelmi okokból egyhuzamban maximum néhány hónapig kiállítható papírmunkák maradtak. Ez utóbbiból egy gazdagon válogatott anyagot mutatnak be a jelenlegi szentendrei tárlaton, amelyre számos további fővárosi és vidéki múzeum kölcsönözött műveket. Az életmű minél teljesebb bemutatása persze csak a magánkézben levő műtárgyak felkutatásával valósulhatott meg. A műkereskedelemben frissen megfordult darabok közül néhány a Kieselbach Galéria közvetítésével jutott a kiállításra, a hazai nagyobb privát kollektciók közül pedig az Antal-Lusztig gyűjtemény nevével lehet több ízben találkozni a kiállítás műtárgycéduláin.

A kiállítás készítésével párhuzamosan egy „wanted” akció keretében igyekeztek felkutatni Ferenczy Noémi lappangó alkotásait. A Ferenczy Múzeumi

4 Tolnay Károly: *Ferenczy Noémi*. Budapest, 1934, Bisztrai Farkas Ferencz kiadása. (Ars Hungarica 4.)

5 Pálosi Judit: *Ferenczy Noémi*. Budapest, 1998, FUGA kiadás.

6 Ezt a művész maga minden bizonnyal nehezményezte volna, hisz világ életében küzdött az iparművész besorolás ellen. Nem véletlen, hogy a Képzőművész Szövetségben is a festők szakosztályába soroltatta magát.

Centrum különféle kommunikációs csatornáin jelentek meg a hiányzó műveket kereső felhívások, melyeknek hatására több elveszettnek hitt műtárgy tulajdonosa is jelentkezett. A műkincsvadászat persze nem csupán ilyen külső segítségre számító megoldásokkal operál, kézzelfogható eredményeket ugyanis még mindig belső kutatómunkával lehet leginkább elérni. Bodonyi Emőke az utolsó nagy életműkiállítást rendező Pálosi Judittól kapott sok évtizeddel ezelőtti nyilvántartás segítségével igyekezett felderíteni az egykori tulajdonosok örököseit, emellett pedig kutatásai során szerzett információkra támaszkodva sikerült felvennie a kapcsolatot több Ferenczy Noémi-mű jelenlegi tulajdonosával is. A munka külön fázisa volt a Rákosi-rendszer megbízására készített kárpitok felderítése. Ferenczy Noémi a negyvenes és ötvenes években a korszak kulturális életének tejhatalmú vezetője, Révai Józsefhez fűződő régi barátsága révén számos állami megrendelést kapott faliszőnyegek elkészítésére. Az ilyenformán elkészült művek különféle állami szervek tulajdonába kerültek. Így például az 1948-as *Összefogás*- és az 1949-es *Felvonulás*-kárpit a Népművelési Minisztériumhoz, az 1952-ben az Országos Béketanács részére befejezett *Lánykoszorú (Béke)* pedig a Hazafias Népfront Országos Tanácsához. Ezeknek a műveknek egy része az idő során közgyűjteményi gondozásba került, más részük viszont évtizedekig rejtve maradt a művészettörténet számára. Ferenczy Noémi 1945-ös *Kék virágok* című kárpitja, mely egykor az Állami Ifjúsági Bizottság Titkárságának tulajdonába volt, most a Közbeszerzési és Ellátási Főigazgatóság raktárából került elő, az egykori Minisztertanács tulajdonában levő 1950-es *Magvető*-kárpit pedig a Magyar Tudományos Akadémia egyik irodájának faláról érkezett a kiállításra. A műtárgyak felkutatására irányuló törekvések nem értek véget a tárlat megnyitásával. A kiállítás utolsó egysége a korabeli fekete-fehér felvételekről ismert lappangó kárpitok reprodukcióit mutatja be. Ezek a dokumentumok egyrészt segítik, hogy látogatóként minél szélesebb képet kapjunk Ferenczy Noémi életművéből, másrészt lehetőséget adnak a lehetséges jövőbeli nyomravezetőknek az eldugott lakások mélyén rejtőző faliszőnyegek felismerésére.

A kiállításon végül összesen közel nyolcvan műtárgy kapott helyet, melyből huszonkilenc kárpit, éppen eggyel több, mint a Magyar Nemzeti Galériában egykori nagyszabású emlékkiállításán. Az anyag tizenhét különböző magán- és közgyűjteményből lett összeválogatva, köztük a Római Magyar Akadémia képzőművészeti anyagából. Az intézet tulajdonában levő nagyméretű Ferenczy Noémi-kartonok évtizedek óta most először láthatók Magyarországon.

A kiállítás első termei a művésznő pályakezdésének időszakát járják körül. Az erdélyi bányavárosban is arisztokratikus miliőt teremtő, ízig-veéig európeér apa gyermekeként Noémi a Ferenczy-fiúkkal ellentétben sosem látogatott állami iskolát, tanulmányait otthon végezte. A megkülönböztetett helyzet leginkább önérzetének árthatott, hisz intellektuális fejlődéséért felelő, németül, angolul, franciául, olaszul folyékonyan beszélő, nyugati műveltségű édesanyja kétségtelenül szélesebb körű világlátás átadására volt képes, mint a nagybányai

városi iskola oktatói. A lánysors azonban sokáig háttérbe szorította Noémi tehetségének kibontakozását. Ferenczy Károly eleinte csupán elsőszülött fiát szánta művészi pályára, Béni jövőjét mérnökként, az övét pedig háziasszonyként képzelte el. Azonban mikor kisebbik fiában fellobbant a szobrászat iránti érdeklődés, lelkesen támogatta szakmai fejlődését, lehetővé téve, hogy érettségi után külföldi iskolákat, műhelyeket látogatva sajátítsa el a szobrászat technikáját, miközben megismerkedhetett a legújabb művészeti áramlatokkal. Ezeken az utakon gyakran Noémi is fivérével tartott, míg máskor édesanyja társaságában fedezte fel Európa kulturális emlékeit. Az édesapa ugyanis mindhárom gyermeke esetében komolyan vette a külföldi tapasztalatok begyűjtésének fontosságát: „Az pedig csak jó és kellemes lenne, ha Maga is látná Bécset, jó képeket, szép házakat, és erről aztán mindnyájan beszélgethetnénk. Magának is kell tapasztalni és művelődni.”⁷ Noémi ugyan sosem tanult művészeti iskolában, de Európa kulturális központjainak múzeumait bejárva széles körű vizuális formakincset gyűjtött magába, melyet már művészi indulásakor sikerrel kamatoztatott. „Elsősorban látás után tanul az ember” – vallotta érett művészként is.⁸ Annak ellenére, hogy gyermekkorától egy homogén művészi közeg vette körül, az elhívás csak huszonegy éves korában, franciaországi útja alkalmával ragadta magával az addig családi megegyezésre ruhatervezőnek készülő Noémit. Az alkotásra való késztetést az arrasi szövőműhely 14–15. századi kárpitjai indították meg benne, majd a chartres-i katedrális üvegablakainak ígézetére született meg benne az elhatározás, hogy ő is művészeti pályára lépjen. Nagyjából annyi idős volt ekkor, mint szintén kései pályakezdésűnek számító édesapja művészi tanulmányai kezdetén. Az egyik pillanatról a másikra öntudatra ébredő ifjú művész azonban nem pazarolt sok időt stúdiumaira. Párizsban a Manufactures des Gobelins idős mestere vezette be a szövés módszerébe. Noémi már ekkor elutasította a számára felajánlott mintát, és saját maga tervezte sablont követve kezdte meg a technika elsajátítását. A kiállítás legkorábbi műve Ferenczy Noémi egyik első önálló kompozíció után szőtt kárpitja. Egyszerű, csupán négy színből álló dekoratív frízkompozíció zöld lombokkal és narancsszínű madarakkal. Közelebbről megnézve felfedezhetünk benne kezdeti esetlenségeket, apró hibákat, melyek fényében még inkább lenyűgöző a terem átellenes falán kiállított *Teremtés-kárpit*, ami arról tanúskodik, hogy a fiatal művész alig egy év alatt mesterévé vált az általa választott művészeti ágban. A monumentális vállalkozás alkotójának hatalmas művészi ambíciójáról is számot ad, egyértelműen jelezve, hogy nem szándékozik megelégedni a kisművészetek közé való betagozással. Ferenczy Noémi első komoly műve ez a kilencosztatú,

7 Ferenczy Károly levele Noéminek Budapestről Nagybányára 1905 nyarán. Közölve: „*Ötel Carolus*” – Ferenczy Károly levelezése. Szerk. Boros Judit. Budapest, 2011, Magyar Nemzeti Galéria, 104.

8 Ferenczy Noémi levele Rose Viebrocknak, Ferenczy Béni lányának. 1948. február 20. Idézve: Pálosi 1998, 4.

dús vegetációjú hátterekkel és gazdag ornamentális keretekkel modellált alkotás, melynek tárgyát a korai kárpitjait jellemző biblikus–mitologikus témakörből választotta. Nem véletlen, hogy ez a gobelin lett a kiállítás címadója is, hisz egyszerre jelenti az életmű nyitányát és magának az alkotófolyamatnak az allegóriáját. A teremtés mint a műalkotások létrehozásának elmélyült művelete innentől olyan fontossá vált Ferenczy Noémi számára akár az oxigén vagy a mindennapi betevő. Hatalmas belső késztetése folyton a munka felé hajtotta, és az alkotás adta öröm kárpótolta mindenért, amit nélkülöznie kellett. Mi sem mutatja ezt jobban annál, hogy anyagi nehézségeivel akkor küzdött leginkább, mikor fonal híján az alkotás lehetősége is korlátozottá vált: „Én nem bánom a nyomorúságot, csak tudjak tovább dolgozni.”⁹ Amikor tehette, akkor viszont dolgozott, magányosan és lelkesedéstől hajtva. Korán kelt, hogy az első napsugarak mellett kezdhesse meg a munkát, amit egészen addig kitartóan végzett, míg a beálló szürkülettel elmúltak a jó látási viszonyok. Ugyanazt a művészetnek mindent alárendelő, megalkuvásra képtelen alkotói habitust képviselte, mint egykor édesapja. „Gobelinjei valóságos dicshimnuszai a munkában elmerülő lélek örömeinek” – írta róla Lyka Károly a Ferenczy-család 1916-os kiállításáról szóló beszámolójában, mely az ifjú művésznő első nyilvános bemutatkozása is volt egyben.¹⁰

A *Teremtés*-kárpit és az első két teremben bemutatott művek Ferenczy Noémi 1910-es évekbeli stíluskereső korszakát mutatják be. „Senki soha bele nem szólt abba, amit csinálok, technikáját csak én ismertem...”¹¹ A Magyarországon szinte ismeretlen technika hatalmas önállóságot adott a kezébe, melyet a családja árnyékából kitörni vágyó Noémi örömmel használt egy egészen egyedi stílus létrehozására. Már a tanulás időszakában elhatárolta magát a műfaj 20. század eleji gyakorlatától, mely különválasztotta a tervező és a kivitelező személyét, és festményben elképzelt kompozíciók másolására silányította a műfaji sajátosságaitól megfosztott kárpitművészetet. Noémi tisztában volt a kárpit valódi természetével, így visszatért a gobelinművészet fénykorához. Korai, buja növényi és állati motívumokban tobzódó, mégis letisztult gobelinjein a késő középkori és kora reneszánsz millefleurs kárpitok, illetve a 16. századi divatos verdűrök szellemiségét igyekezett újraértelmezni oly módon, hogy művein érvényre juttatta a festészet történetének nagy mestereitől – Botticellitől, Giottótól – elleset tapasztalatokat is. Érdekes és tanulságos ezeket az árkádikus alkotásokat egymás mellett látni, és megfigyelni Ferenczy Noémi szimmetrikus térrendezésre és tudatos színhasználatra irányuló törekvéseit. Zöldeskék színek által dominált

9 Ferenczy Noémi levele Tolnay Károlynak 1933. december 21. Firenzéből Budapestre. Idézve: Pálosi 1998, 20.

10 Lyka Károly: *Krónika. Művészet* 1917, XVI. évf., tavaszi szám, 25.

11 Idézve Ferenczy Noémi Tolnay Károlynak írt 1933-as leveléből. Pálosi Judit: Ferenczy Noémi a pálya kezdetén. *A gödöllői szőnyeg 100 éve. Tanulmányok a 20. századi magyar textilművészet történetéhez.* Szerk. Öriné Nagy Cecília. Gödöllő, 2009, Gödöllői Városi Múzeum, 71.

kárpitjain mindig megjelenik egy-egy vöröses foltot képező motívum, mely a kontrasztnak köszönhetően a kompozíció hangsúlyos elemévé emelkedik. Ez a komplementer szín pár már első madaras frízének is a sajátja.

A kiállítás első szakaszában *Ferenczy Noémi munkamódszere* címmel egy kis beugró kapott helyett. A szekció falszövege végigveszi a művésznő alkotófolyamatát jellemző munkafázisokat, lejegyezve, hogy a faliszőnyegekhez gyakran négy-öt ceruzarajz, nyolc-tíz színvázlat és két 1:1 arányú kidolgozott karton is tartozhat. A kiállítás rendezői itt kihagyták annak a didaktikus megoldásnak a lehetőségét, hogy bemutassák egy műalkotás születését az első vonalvázlatoktól az elkészült gobelinig, helyette megvalósult kárpitok előtanulmányaiból és folytatás nélkül maradt korai tervötletekből mutatnak be párat ceruzarajzok és vízfestmények formájában, betekintést nyújtva a művész néhány kivitelezés előtt elvetett elképzelésébe. A mű létrejöttének fázisait bemutató tárlatra Ferenczy Noémi életében már volt egy példa, mikor 1927-ben ikertestvérével közösen a bécsi Gesellschaft zur Förderung moderner Kunst felkérésére a műalkotások kialakulását dokumentáló *Das Werden eines Kunstwerkes* című kiállításon szerepeltek. Itt egyik aktuális kárpitját mutatta be annak minden előtanulmányával együtt. Ha nem is ilyen alapossággal, de karton és kárpit, terv és kárpit egymás mellé helyezésére a kiállítás további szekciói is felvillantanak néhány izgalmas példát.

A korai műveket bemutató termék után az ember és a természet harmóniáját hirdető kompozíciók következnek. Ferenczy Noémi második alkotóperiódusának művei ezek, melyekben a fokozatosan leegyszerűsödő táji környezet és a benne elhelyezett emberalakok szerves kapcsolata kerül előtérbe. Nyitánya az a külföldre szakadt és nyoma vesztett 1920-as készítésű *Harangvirágok*-kárpit, amit ma csak fekete-fehér reprodukcióról ismerünk. Ferenczy Noémi gyermekkorának elemi tapasztalatait őrző, ember és természet mitikus közelségének lehetünk tanúi, melyet további művein egy új elem egészít ki: az emberek egymás iránti nyitott, testvéries kapcsolatának művészi megjelenítése. A művészt élete végéig foglalkoztató humanizmuseszményről tudósítanak a *Nővérek*-kárpit kartonjának faágakon ülő nőalakjai, kikben emberiség közösség iránti vágya fogalmazódik meg. Az egymás iránt érzett feltétlen bizalom idillikus ábrázolása jelenik meg a *Pihenők* és *Ébresztés* című kompozíciók páros emberábrázolásain is. Ezek az új képtípusokon különböző létállapotok – ébrenlét és álomba merülés – egymás mellé helyezésével kísérletezik a művész.

Külön kis termet kaptak Ferenczy Noémi kisebb méretű bensőséges lírai kompozíciói, melyek központjában a gyengéd érzelmek kifejezése áll. A kiállítás rendezői itt az anyai gondoskodó szeretet, az oltalmazó ölelés és a nőies kézmozdulatok finomságában rejlő közös motívumokra hívják fel a figyelmet. A *Báránys*-kárpit különböző változatai Ferenczy Noémi közkedvelt alkotásai voltak, a művésznőt azonban bosszantotta, hogy művei művészeti értékük helyett érzelmi hatásuk által vívták ki a közönség tetszését. „A fekete báránysnak

túl nagy sikere van, de azért mégis szép” – számolt be egyik kiállítása fogadtatásáról Tolnaynak írt levelében.¹²

Szintén ebben a térben kapott helyet a *Múzsza* című kompozíció, az életmű kiemelten fontos alkotása. Az 1910-es évek elején Ferenczy Noémi számára a gobelinművészet évszázados remekei mellett a középkori kódexek ábrázolásai is komoly inspirációs forrást jelentettek. Kevesen tudják, hogy első hivatalos bemutatkozásán kárpitjai mellett miniatűr festményeket is kiállított, melyek sajnos reprodukció formájában sem maradtak fent. Az iniciálék ábrázolási sémájára épülő *Múzsza*-kárpit magában hordozza a cellába vonult elmélyedés jellegzetes hangulatát, az illuminátorok áhítatos munkastílusában alkotó érett művész ars poeticáját. „Az a tény, hogy a művészetem három korszakában változtak is a témáim, de művészi stílusomban s annak megoldásában ugyanaz voltam 22 évesen, amikor a Teremtést megszóttam, mint ma. A fejlődésem tehát nem a kivitel művészetében, hanem az élethitvallásom megszépülésében és kifejezésében, vagyis a művészetem gondolati tartalmában, egyetemem emberiségessé válásában állapítható meg”¹³ – nyilatkozta 1926-ban az alig egy évtizedes alkotópályát maga mögött tudó művésznő. Az általa felsorolt három alkotói periódus a művész monográfusai szerint nem bővült többel. Az 1920-as években kialakult Ferenczy Noémi érett stílusa, melyet következetesen vitt végig további három évtizedes művészi pályája során.

A következő szekció a dolgozó ember témáján alapuló művekbe nyújt betekintést. Arról már korábban volt szó, hogy Ferenczy Noémi alkotói habitusát apjától örökölte, azonban azt is érdemes megemlíteni, hogy szociális érzékenysége, erkölcsi elkötelezettsége anyai minta alapján fejlődött. A helyi munkásifjak sorsát szívén viselő, nyelvleckék ürügyén baloldali irodalmat terjesztő, majd az illegalitás üldözöttjeivel otthonát megosztó nagybányai „Gorkij mama” ágyazott meg Ferenczy Noémi baloldali eszmékhez fűződő vonzalmának és a fehérterror időszakában feltörő humanista érzésvilágának.¹⁴ A művésznő apai gyökerekből eredeztethető, az alkotómunkához fűződő aszketizmusa és a kisemberek élete felé tanúsított empátiája egyszerre érhető tetten új alkotókorszakának központi témáján. Ferenczy Noémi érett korszakában a környezettel harmóniában élő, de passzív szerepkörű ember alakját felváltották a természettel munkájuk által kapcsolatba kerülő földművesek és erdőgazdálkodók, akik a művésznő Budapestre való költözése után a városi munkásréteg ábrázolásával egészültek ki. Elkészült továbbá a *Szövőnő* című szőnyeg is, mely annak

12 Ferenczy Noémi levele Tolnay Károlynak Budapestről Firenzébe, 1935. szept. 17. Idézve: Pálosi 1998, 17.

13 Murádin Jenő idézi Ferenczy Noémi a kolozsvári *Ellenzék* számára készült 1926-os interjúját. Murádin Jenő: Ferenczy Noémi (Egy művészpálya erdélyi fejezetei. *Művészettörténeti Értesítő*, 1976, XXV. évf., 3. szám, 242.

14 Murádin Jenő: Feljegyzések Ferenczy Béniról. *Korunk*, 1970, XXIX. évf., 9. szám, 1460.

ellenére, hogy hátulról jeleníti meg ábrázoltját, a korszak legjobb önportréi közé sorolandó. Ma már sajnos erről is csak fekete-fehér reprodukciók és tervvázlatok alapján alkothatunk képet.

A munka apoteózisát hirdető sorozat az 1922-ben szőtt *Ásó ember* című kárpittal indít. Ennél a gobelinnél a formák már leegyszerűsödnek, a hideg szín-harmóniák helyett melegebb tónusok kerülnek előtérbe. A téma első változatainál függőlegesen hosszúkás képformátumot használ a művész, melyeken a középkori templomok üvegablakainak figuráihoz hasonlóan a főalakok kitöltik a rendelkezésre álló hely javát. A sorozat későbbi darabjai négyzetes formátumra váltanak, s a dolgozó ember alakja mellett helyet kap rajtuk a munka tárgya és eredménye is, mely a motívumok megsokszorozódásával geometrikus rendben tölti ki a teret. Ekképp sorakoznak a *Pék* cipói a félkör alakú kemencénél, a *Házépítő* már elkészült épületei a dolgozó kőműves alakja mögött, és a pástort egymás fölött és mögött tapétaszerű motívumok formájában követő bárányok. „Nincs többé alakra való koncentráció: alak és háttér egyenértékű hordozói a művészi eszmének. A képsík minden eleme egyenlő intenzitással szólal meg. A kora középkori ottón és román falfestmények szerzetesi igénytelensége és szigora éled fel itt” – írja róluk Tolnay Károly.¹⁵ A dolgozó ember és munkájának tárgya hasonló viszonyrendszert tükröz ezeken a műveken: egy sajátos, spirituális belső összetartozást.

A következő teremben a Szent István-émlékév alkalmából állami megrendelésre készített hatalmas kárpit fogadja a látogatót. Témája István Király Intelmeinek a jövevény és vendég népek megbecsülésére vonatkozó részletén alapszik. Ferenczy Noémi tizenegy hónapon keresztül szötte első és egyben utolsó építészeti környezethez igazított, sokalakos történelmi kompozícióját. A kilenc négyzetméteres kárpit jövőbeli helyét ugyanis előre kijelölték a nyíregyházi polgármester fogadószobájában. A kiállítás rendezői a Horthy-korszak egyházi kötődésű témáin keresztül Ferenczy Noémi motívumainak átöröklődését igyekeztek bemutatni. A *Szent István*-kárpit első vázolatain szereplő tarisznyás vándorokat a bíráló bizottság nem tartotta a kép témájához illőnek. A művésznő nem hagyta kárba veszni a figura kidolgozásába fektetett munkát, később önálló témaként dolgozta fel egyik nagyméretű kárpitján, majd ugyanezt az alakot helyezte el az 1943-as *Erdő* című gobelin tájképi környezetébe. A vándor tematika kibontása során elkészültek Ferenczy Noémi városképei is, melyekhez egykori lakhelye, Brassó hegyek közé simuló látképe szolgáltatta a forrást.

„Végül is eljutott oda – ahová csak igen kevesen jutnak el –, hogy önmagát kellett variálnia, továbblépnie nem lehetett, mert kerekké formálta azt a szférát, amit kiválasztott a lehetőségek végtelenjéből” – fogalmazta meg az életmű első monográfiája, Cseh Miklós.¹⁶ A képi elemek vándorlásának jó példája a szintén ebben a teremben kiállított *Árpád-házi Szent Erzsébet* karton. A főalak első

15 Tolnay 1934, 23.

16 Cseh Miklós: *Ferenczy Noémi*. Budapest, 1963, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 14.

variánsát, egy almát szedő asszonyalakot az 1930-as *Gyümölcszüret* című többalakos kompozícióján szerepeltette először a művész, majd önálló figuraként használta fel az Árpád-házi királylányt ábrázoló kárpiton. A kötetnyében virágokat tartó szent csodatételére a bordúrben megjelenített cipók sora utal. Az 1950-es évek elején ugyanez a nőalak gazdagon megrakott kosárral hirdette az új politikai rend által megteremtett jólétet. Ez a példa jól szemlélteti hogyan válogatott Ferenczy Noémi saját eszközkészletéből, mikor ábrázolásainak tárgyát anélkül feleltette meg az adott politikai rendszer elvárásainak, hogy lemondott volna önálló művészi elképzeléseiről. Végül aztán épp az általa támogatott Rákosi-éra idején kényszerült művészi elvei feladására, miután a szocialista realizmus hú tollforgatói több ízben elmarasztalták formalista törekvéseiért. Talán nem is baj, hogy ezeknek a kései, Ferenczy Noémi művészetétől idegen próbálkozásoknak a bemutatásától eltekintettek a kiállítás rendezői.

A tárlat legnagyobb terme a művésznő egyik kedvenc visszatérő témáját, a négyzetes formátumban megvalósított tájábrázolásokat járja körül a harmincas évektől egészen az ötvenes évekig. Ferenczy Noémi 1932-es Budapestre telepedése előtt javarészt Erdélyben – Nagybányán, illetve rövid házassága alatt Brassóban és Bukarestben – élt. A természetszemlélés és az élménygyűjtés évei voltak ezek, hozadékuk pedig az a gazdag motívumvilág, melyből a városi környezetben született kései alkotások is merítkeztek. Míg az első nagybányai időszakban főként egzotikus állat- és növényvilággal benépesített, buja vegetációkat jelenített meg a művész, addig későbbi művein már a Máramaros vidékének természeti élményei, az erdélyi táj őshonos virágai, erdőkkel borított domboldalai kapták a főszerepet. „Amit az ember gyakran látott, azt tudja jobban felhasználni; amit gyerekkorában látott, az a döntő, abból merít mindig legbiztosabban... A természeti élmények talán még inkább, mint a múzeumiak, óriási lelkesedést, fellendülést tudnak kiváltani. Viszik az embert előre, és részben megszabják az útját, illetve befolyásolják abban, amit csinálni fog...”¹⁷ – írja le tapasztalatait naplójában Ferenczy Noémi. Az 1940-es évek munkaképein az emberalakok a táji környezet apró, mégis meghatározó elemeiként jelennek meg, mint a természet aktív gondozói. Így születtek meg a szántóföldön dolgozó kaszás és sarlózó figurák, a szőlődombon munkálkodó kapáló és szüretelő nőalakok. Egy-egy munkáján azonban ennél is tovább ment: a *Tavaszi* című kárpit-terven már csak a katonás rendben sorakozó szőlőkarók, az *Irtás* című kompozíció pedig a kivágott törzsek átlósan elfektetett vonalai jelzik az emberi beavatkozás jelenlétét.

A kiállítás utolsó, alagsori terme az 1945 utáni műveket mutatja be. Arányait tekintve az alkotói pálya utolsó évtizedét képviseli a legkevesebb mű, de az időszak alapvető főművei jelen vannak. A motívumok átöröklődésének eredményei talán pont itt, az utolsó korszak remekein érhetők leginkább tetten.

17 Idézte Ferenczy Noémi naplójából. Jankovich Júlia: *Ferenczy Noémi*. Budapest, 1983, Corvina Kiadó, 8.

Láthatjuk, ahogy a Horthy-korszak *Szent Erzsébet* alakja a *Bőség* címet viselő kompozíción a szocialista jólét megtestesítőjeként él tovább, vörös csillagos bordúrral körülvéve. Az 1930-as években több ízben megfogalmazott magvető figura önálló, nagyméretű kárpitban nyeri el kikristályosodott formáját. Egy, az 1920-as években készített frízkompozíció kétszereplős munkásábrázolásából pedig létrejött az állami megrendelésre megalkotott *Összefogás*-kárpit. A *Köz-társaság fája*-kárpiton rügybe borult palántát gondozó időtlen nőalak a *Tavaszi munka* kisméretű földműves alakjából lépett elő a dolgozó ember ezúttal szimbolikus jelentéssel megtoldott ábrázolásává. A 20. század egymást váltó politikai rendszerei felől érkező különféle megrendelői elvárások ellenére az életmű íve törések nélkül éri el végpontját. Évtizedek alatt a formák és színek – Cseh Miklós találó szavaival élve – egyszerűvé emelkedtek, de a vörös zászló mögött az ókori művészet tömegábrázolási eszközeivel megjelenített szürke zubbonyos munkások ugyanazt a nemzeteken átívelő, mély humánummal átszőtt összetartozást hordozzák magukon, amelyet egykor a szecessziós hatású lombkoronán ülő *Nővérek* alakjai.

*

A Magyar Nemzeti Galériában megrendezett nagyszabású Ferenczy Károly kiállítás 2011-es katalógusának címlapján a hatalmas fehér betűk egyetlen szót formálnak: Ferenczy. Kétségtelen, hogy a 21. századi művészeti diskurzus jelentőségéhez méltó módon foglalkozik a modern magyar festészet egyik legnagyobb erejű egyéniségével, aki mára elnyerte azt a rangot, hogy Petőfihez, Aranyhoz vagy Munkácsyhoz hasonlóan csupán vezetéknevével azonosítsuk személyét. A nagybányai festőiskola vezető alakja azonban nem csupán nevé, de alkotás irányába tanúsított alázatos szenvedélyét és tehetségét is átadta gyermekeinek, kik európai szinten is kiemelkedő életművet hagytak maguk mögött.¹⁸ Még néhány hasonló sikeres tárlat, és talán eljön az ideje annak, hogy a Ferenczy szó hallatán újra elhangozzon a kérdés: *Melyik?* Minden bizonnyal a leszarmazottai művészi indulását hatalmas lelkesedéssel nyomon követő apának sem lenne ez ellen semmi kifogása. Addig is használjuk ki a lehetőséget, hogy hosszú évtizedek után először, egy gazdagon gyűjtött válogatást tekinthetünk meg a múlt század egyik legegyénibb, önálló utat bejáró művészenek alkotásaiból.

18 A magyar nemzeti szobrászatot megteremtő reformkori névokon Ferenczy Istvánról nem is szólva.

A posztmodern agóniája

Bárdosi József: *Évek és képek. Történelem és/vagy esztétikum (1960–2010)*

MMA Kiadó, 2017

2017 végén egy méretében is tekintélyes, vastkos album jelent meg az MMA Kiadó gondozásában, Bárdosi József munkája, *Évek és képek* címmel. Van alcíme is: *Történelem és/vagy esztétikum (1960–2010)*. A szerzőt nem kell bemutatni, a váci Tragor Ignác Múzeum művészettörténésze, újabban képzőművész is, több kiállítása volt. Azt tudtuk róla, hogy szenvedélyesen gyűjti a kortárs figurális alkotásokat, és könyveivel–publikációival is találkozunk. Arra azonban nem számítottunk, hogy egy ilyen meghatározó művet tesz le a kortárs képzőművészet asztalára. A kortárs művészet az utolsó ötven évben a legnagyobb bizonytalanságban leledzik. Amióta Hegyi Loránd eltávozott a Műcsarnokból 1990-ben, ez a terület szinte gazdátlaná vált.

Bár az elismert szakembert elsősorban a nemzetközi tendenciák foglalkoztatták, azok diszciplináit igyekezett a maga számára értelmezni, a gyakorlatban azonban számos kezdeményezés fűződik a nevéhez. Az Új szenzibilitás és a Frissen festve csoportos kiállításai hozzá kötődnek, az új jelenségek észrevétele és szervezése feltétlenül az ő érdeme. Az *Új szenzibilitás* könyvének Utószó című fejezetében találunk valamiféle összegzést, a transz-avantgárd, a posztmodern, az új szubjektivizmus, az expanzió utáni művészet jelenségeit – a nyolcvanas évekről van szó – itt próbálja bemutatni, felmérni, a hogyan továbbról képet adni. Amit regisztrál, „a ’mozgalmak’ aktivista és expanzionista alkotói magatartásának felbomlása és szétesése”, egy sajátos, hosszú, elnyúló válságfolyamatot észlel, amelyben a „kulturális értékek meglehetősen mellékessé

váltak, meglehetősen az élet perifériájára szorultak még akkor is, ha a kultúra a váltságérezet ‘kvázi levezetésének’ egyik módzataként tűnik fel olykor”. Ugyanennek az Utószónak a végén a következőket írja: „Nem hiszem, hogy ezt az új, még születőben lévő művészeti folyamatot feltétlenül meg kell neveznünk egy mindent magában foglaló, általános érvényű kifejezéssel, azt sem, hogy akár a transz-avantgárd, akár posztmodern kategóriája egyértelműen fedné a jelenséget.” Arról beszél, hogy a poszt-modern helyett az új szubjektivizmus, az új szenzibilitás fogalmakkal értelmezhetnénk leginkább a bontakozó művészeti megnyilatkozásokat. Mégis van, amivel – ma – vitáznánk, ami nem egyértelmű – itt sem. Egyfelől leírja az aktivizmus és expanzionizmus felbomlásának tüneteit, másfelől azt állítja: „meggyőződésem, szerintem sem a modernizmus végéről, lezárulásáról, kifradásáról nem beszélhetünk, sem pedig valami újszerűen nem-modern keletkezéséről”. A későbbiekben többféle fogalmat is használ erre az időszakra: radikális eklektika, szabad stílus, rejtett klasszicitás. Ezek mind az elbizonytalanodásról, a modernizmus végéről szólnak, főként az utóbbi tíz év műtermését tekintve.

Hegyi Loránd mindig kívülről tekintett a magyar művészetre, mindig az analógiákat kereste (és találta), és ez meglehetősen szűk sávnak bizonyult. Nem hitt abban az önmegújító képességében, amely a kortárs alkotásokban megnyilatkozott. A modernizmus mellett – igaz ötven éve – valóságos hitvallást tett, ám az óta a helyzet megváltozott. Több szakember is arra bázírozott, hogy a posztmodern elhozza

az áhított kibontakozást, fellendülést, ám ez nem következett be. S közben intézmények, műhelyek, csoportok úgy tesznek, mintha mi sem történt volna – a végletes, szélsőséges modernizmusra hangolódva alakítják elképzeléseiket, programjaikat, preferenciáikat. Ki kell mondanunk: a modernizmusnak, a posztmodernnek, ahogy eddig értelmeztük és elfogadtuk, vége. Az elmélet és a gyakorlat elszakadt egymástól. S ez sajátos feszültséget okoz az alkotómunkát végzők és a megítélők közt.

Ezért volt jó és szerencsés Bárdosi könyve, mert ezt a helyzetet feloldja, helyére teszi az elmélet és gyakorlat diszkrepanciáját, s lehetőséget teremt – minden szereplőnek – az érdemleges korrekcióra.

A könyvnek ez csak az egyik érdeme. Mert feltárja az elfedett áramlatokat, bemutatja az elhallgatott műveket, és valódi összefüggéseikbe helyezi az új jelenségeket. Így feloldja a sajátos értékválságot is.

De mielőtt erre rátérnék, tekintsük át a kötet egyéb tartalmait, újdonságát. Leírja, ma ott tartunk, hogy a mű helyébe az értelmezés lép, máskülönbön suhogznak az ideológiai kaszák, vágnak a szellemi guillotine-ok. Műválogatásának részét képezi a betiltott, elhallgatott, megsemmisített művek sora. S itt merül fel az új fogalmak képzése, használata, az időképek és időszerű képek megkülönböztetése. Ahogy a szerző írja: „Minden hatalom megrendelte a maga idő- és időszerű képeit.” A baloldali/szocialista kurzus is leadta a maga megrendelését, amely három korszakra oszlik: szocialista művészet (a századelőtől 1948-ig), a szocialista realista korszak (1948–56-ig), kockafejű realizmus v. szocart (1957-től a rendszerváltásig). Az időképek marandósága – Fehér László aluljáró képei, Fillencz István árnyékvilága, Kéri Ádám forradalomidézése – arról szól, hogy a jelennek megvannak a tabukat félretvető-toló útjai, más alkotások pedig arról szólnak, hogy a múltat nem eltörölni, hanem megőrizni kell. S vannak analógiák, amelyek rávilágítanak a mai helyzetre. Például Madarász Viktor Hunyadi László

siratása, mely a kiegyezés előtt ébresztette a lankadó lelkiismeretet. Ezek a példák – ha nem is kaptak kellő nyilvánosságot – rávilágítanak azokra a rejtetett folyamatokra, amelyek az időképeket létrehozták. A nyolcvanas években Konkoly Gyula, Kelemen Károly, Filep Sándor, Varkoly László alkottak hasonló, több értelmű műveket. Bárdosi szerint a 80-as években az eredetiség és az esztétikum feladásának, a „másodlagos eredetiségének” az ideje jött el. Az első fejezet végén a szerző megvallja, mi vezette a művészettörténet értelmezésekor, választásait mi motiválta: az idő, a kifejezés (a stílus), a korszellem és az ideológia.

Bárdosi szemügyre veszi a mimézis platoni és arisztotelészi elveit (és gyakorlatát), az idealizáló és valóságnak megfelelő, naturalista ábrázolást, és megvizsgálja: miként tükröződött ez a a szocialista Magyarországon. Miként lett Félegyházi László Bútorgyári sztahanovistája a politikai reprezentáció megnyilatkozása, míg Csernus Tibor egyre távolodva ettől az eszménytől, megfesti a Három lektor című képét. Bárdosi elemzésével azt bizonyítja, hogy a szocialista realizmus keretei közt is születtek remekművek annak ellenére, hogy „a művészeket beterelték abba bizonyos platoni barlangba, hogy a kommunista eszmék vízióiról, egy még nem létező valóságról alkossanak realista képeket”.

Az író által felvázolt második korszak annak a tanulságával kezdődik: a Három lektor nem arról szól, amit ábrázol. Ez a „kitérő” egyik menekülési útvonala volt a magyar alkotóknak. A „nem történt érzése” lassan paranoiás érzületté változott, amely lebénította a terület szereplőit. Lakner László „hallgatása”, a Varrólányok azonban (ismét) megvalósította a lehetelent: nem arról szólt, mint amit ábrázolt. (Legalábbis nem csak arról.) Az 1960-as kép „hallgatása” nem bárgyúság, hanem „a kádári diktatúra lenyomata”. A tiltakozás, a szabadság utáni vágy, az egyen fejben egyen tetű érzése kapott kifejezést a varrólányok lefojtott depressziójában. A németalföldi példák negatívra fordul-

tak, a szegénység és a hiány árnyékában, a megszállás nyomasztó légkörében Szabó Ákos csendélete, a Konyha válik horrosztrikus utalások hálójává.

A kötet ez után Bárdosi válogatásának példatára. A realista, figuratív magyar meseterek felvonultatása. Időképeik azt bizonyítják, hogy kivételesen lehetett az alkotásnak érvényt szerezni a lehangoló körülmények ellenére.

Gyémánt László, Konkoly Gyula, Méhes László, Lakner László, egy-egy műve felcsillantotta a tiltakozás, az ellenállás (ellenérvés) némely vetületét. Egyik legnagyobb hatású kép Méhes László: Langyos víz című festménye. Bárdosi azt írja: „A párt igen érzékeny cenzorai azonnal megértették, hogy homok került a gépezetbe, azaz Méhes László nem a munkás szellemi arcát, hanem a munkást ábrázolta, az pedig nem volt kívánatos látvány.” Fehér László festménye a korszakból – Sorozat – önarckép (1974–76), egy „okos festmény”, ahogy Bárdosi írja, „mert nem marad meg a közlés akciósintjén, hanem következetesen rögzíti a felismeréseit, amelyeket a diktatúra már nem tudott kicselezni”. Az egyre több sötét – a négy fázisban – felmutatása a felnőtt lét ellehetetlenülésének demonstrációja is.

Kelemen Károly Beuys fojtogatása, egotetoválás című kép elemzésekor Bárdosi fontos megállapításokat tesz. A vége a komédiának közismert parafrázisait alkalmazva érzékelteti: vége a posztmodernnek, elbúcsúzhatunk a modernizmustól. Kim Levin és Jürgen Habermas tanulmányaira hivatkozva teszi ezt. Az a bizonyos radirkép egy korszak végét is jelzi. Ahogy Bárdosi fogalmaz: Kelemen műalkotásai „nem belesimultak a modern művészeti kánonba, hanem lezárták azt”. Törlésjel alá tették a múltat.

Az ellentmondás nyilvánvaló: miközben a nemzetközi trendek a modernizmustól való elszakadásról szólnak, nálunk, a nyolcvanas években, még a modernizmus a szabadság megnyilvánulása. A szerző gúnyosan idézi a 81-es *Művészet, társa-*

dalom, művészetpolitika című broszúrát, amelyben neves elméletírók nyilatkoznak meg – miről? – a munkásábrázolásról. Hermann István arról panaszkodik, hogy a „munkást beleragasztották környezetébe”, míg Szakáll Ágnes: Bauer János szabómester és műhelye című képen megfigyelhetjük a modell valódi „szellemi profilját”, azaz önazonosságát. A marxista esztétika által hiányolt jegyek, ha a valóságban megjelennek, visszautasítandók. Szakáll Ágnes realizmusa, nemzeti festészetünk múltjából merített eszköztára, autentikus megnyilatkozása ezért került elutasításra.

A Bárdosi József által felállított képlet azonban folytatódik. Miközben új és új alkotók jelennek meg, új és új következtetések levonása szükséges.

A hatalom részéről megnyilatkozó elvtársi ideológia a hiteles munkásábrázolást követelte, ám a valódi, élethű műveket elutasítják. A szerző szerint „Bernáthy Sándor brigádképei teremtették meg a műfaj virágkorát. Fehér és Bernáthy már nem a marxí értelemben kizsákmányolt bér munkást ábrázolta, hanem a szocialista rendszerben uralkodó osztálynak kialakított munkás valódi arcát.” Az osztályellenességnek számító parasztság és polgárság ebből a körből teljesen kiszorult. Marosvári György és Balogh Gyula – a Gyulai Művésztelep közvetítésével – ezt a hiányt pótolta.

A kollektív körkép Nyári István műveivel folytatódik, akinek hiperrealista képei a lefelé tendáló szocializmus árnyoldalait villantották fel. Bárdosi itt továbbviszi a kritikus művek sorát. A már emlegetett festők, mint Barabás Márton, Bernáthy Sándor, Fehér László és Kocsis Imre hiperrealista művei nyíltan tapintottak rá a rendszer érzékeny pontjaira. Fillencz István, Károlyi Zsigmond, Sarkadi Péter kísérletei színesítik a további arcéleket. Bárdosi levonja a következtetést: az említett festők iróniája már „nem a vidéki létre, még csak nem is az ábrázoltakra, hanem a politikai rendszerre vonatkozott”. Ennek egy provokatív példája – 84-ben! –

Balogh István Vilmos Jan Pallach című képe. Konkoly Gyula a fasizmus eufórikus ünnepi perceit idézi meg, Kelemen Károly a kádári boncasztalra fekteti Chiricót és Bracellit, a modernizmus „szentjeit”, Molnár László József az elmúlás grafikáival hangolódott rá a kor életérzésére. Filep Sándor grafikai sorozata sem „jókedvű”, amely Az alapi elmegyógyintézet lakói címmel készült. Bárdosi joggal emelte be a diktatúra idején készült időképek közé. A művészettörténeti tanulmányok és a hiperrealizmus nyomait viselő művek a betegség mélyvilágába merülnek alá a három külsődlegesen is deformált figurával. A háttér egyszínű, szegényes volta – Bárdos töredékesnek nevezi – a történelmi körülményekre utal, a szocializmus széthulló világára. Bár a képet én magam is sokszor láttam, egyetérthetek a szerzővel, amikor a neomanierizmus kategóriájával nevezi meg az említett alkotásokat. A továbbiakban a szakember azt írja: „Filep képei egy átmeneti korban születtek, de azt is írhatnám, hogy a korabeli Magyarország hasonlatos volt egy félig nyitott elmegyógyintézethez...” Az analógia találó és félre aligha érthető, ami az ország állapotát érinti. A „mozgástér hiánya” többeket kétségbeesett reakciókra készítetett, mások elhagyták a jól ismert (kiismert) „szenvedésterepet”, amely egy elmegyógyintézet belső rendszerére hasonlított leginkább.

De nézzük tovább a felvonultatott galériát, mely újabb és újabb adalékokkal gazdagította az elhallgatott, félreszorított alkotók és alkotásaik körét.

Gémes Péter a létkérdések felvillantásával nőtte túl a kényszereket, az Árkádiámítosz ébresztésével. Pásztor című képe – a „vándor és a bújdosó” alakja után – a vágyat fejezi ki az ideális vezető iránt. A harmóniára való törekvés jelenik meg utolsó képein.

A felsorolást Fehér László képe zárja: A szobor alatt I. A történelmi csatározások rémei alatt töprengő sziluett kisember kontrasztja mindennél többet mond. Bár-

dosi így jellemzi a művet: „Az emlékműveket ábrázoló városkép már a történelem színpada is, amely képes megjeleníteni a második világháborútól a rendszerváltásig ívelő történelem kulcsmozzanatait, tehát időkép.”

Azt hiszem, Bárdosi fontos munkát végzett el bizonyos intézmények, műhelyek, ideológiai mainstreamok helyett. Egyfelől feltárta az ideológiai csapdahelyzetet, amelyet a szocializmus időszaka kínált a maga tehetségeinek, másrészt bemutatja: milyen körülmények között születtek meg az „időképek”, amelyek a korszak valódi, hiteles arcát reprezentálták.

Ám a gyakorlati helyzet a Szegfű Gyula-i meglátással írható le: „Valahol utat tévesztettünk.” Bárdosi leírja, hogy a „művészettörténet vége” diskurzus félresiklott kis hazánkban, s abban a torz folyamatban valósult meg, hogy a posztmodern frontális támadásba ment át a kultúra minden területén. Ennek során posztmodernizálták a kortárs művészetet, könyvkiadást, médiát és az esztétikát. Ez a célt tévesztett modernizmus uralta el a terepet. Segítségül hívja Hans Belting gondolatait, amely azt írja „kimerülni látszik az a tradíció, amely a modernnek fellépése óta élt, és mindnyájunk számára jól ismert formák kánonjává vált”. Nem a művészet, a művészettörténet ért véget, hanem az a kísérlet, amit a fenomenológia radikális kísérletének neveztek. Hogy miért váltunk a posztmodern áldozataivá? Bárdosi válasza ez: akkori érzékenységünk és érdeklődésünk is erre felé vonzott. Ám ennek az lett a következménye, hogy más-ként láttatták velünk a világot. „Félreértettük a szavakat, a könyveket és a politikai szövegeket” – ahogy a szerző írja. Sajátos aszinkronitások jöttek létre a kultúrának küldött jelzések nyomán. Ha nincsenek kritikus, antikommunista alkotások, akkor megnyílik a vasfüggöny. Ezt a kiegyezést nevezi Bárdosi az új szenzibilitásnak.

Talán ebben nem értünk egyet a szerzővel. A megosztás valóban sikerült, de

voltak olyanok, akik mindkét csoportban – a kimaradtak és a benne levők közt – egyaránt szerepeltek. Nem csak a „kimaradtak” folytatták a korábbi radikális tevékenységet – „ami a hatalmi játszma ellenére is minőséget képviselt”. Ebben Hegyi Loránd „stílussteremtő ambíciói” épp úgy megmutatkoztak, mint az alkotók innovatív impulzusai. Hogy részét képezték bizonyos politikai manipulációnak? Ez tagadhatatlan.

De ez nem változtat a lényegen.

Abban teljesen egyetértünk, hogy „az avantgárdnak vége, s ez nem pusztán ki nyilatkoztatás, hanem valóságos jelenség”. A transzavantgárd klasszicizálódása szabad utat nyitott a művészek egy részének, hogy legalizálják magukat a posztmodern jegyében. „Ezek a képek művészettörténeti távlatba helyezik a kortársiasságot, a jelenről pedig nincs mondandójuk.”

A kötet utolsó részének egyik fejezet-címe a következő: „Korunk hőse, avagy a heroikus ego útja az avantgárból.”

Itt már felvonul az új generáció, mely éppen ennek a kiütkeresésnek a gondjával van elfoglalva. Kiderül, s ezt Bárdosi részletesen kifejti, a modernizmustól nem is olyan egyszerű megszabadulni. S bár a modernizmusnak vége, a művészet és a művészettörténet továbbra is „csordogál”, a teendők az ego szintjére terelődnek. A korábbi években az államhatalom szigorúan őrizte a nyilvánosság bástyáit, de az évtizedek folyamán „a megszólalás számtalan módozatát alakítottá ki a képzőművészek. Létrejött a metanyelv, a pszeudó és az aktualizálás.” Itt egy érdekes kérdéssel találkozunk Bárdosi, amikor azt írja: „A bonyolult kódolás az egyik

oka, hogy korunk embere nem igazán érdeklődik a jelenhez vezető út képzőművészeti teljesítménye iránt.” Ez egy külön misért is megérne a recepció szempontjából.

Az már súlyosabb megfigyelés, hogy a rendszerváltozás után sem lehet beszélni a valóságról. Létrejött a nem jelentés világa. A tematikus megfelelés létrehozta az új egységesítést, a sugalmazott, felkínált értelmezés, amelyet nem lehet következmények nélkül megszegni.

De térjünk rá azokra az új alkotókra, akiket Bárdosi elemzésre érdemesít. Gerber Pál, König Frigyes, Szurcsik József, Szotyori László, Wechter Ákos, Zrinyifalvi Gábor, Lajta Gábor, László Dániel, Adorján Attila, Tamási Claudia, Kondor Attila, Lőrincz Tamás, Birkás Ákos, Szabó Ábel, Wachter Dénes. Mindegyik portré egy-egy út, egy-egy kibontakozás. Wachter Dénes képéről (*Cím nélkül*) írja zárásként a szerző: „nem kritikai, nem ellenzéki... sokkal inkább a tájkép csata után posztbirodalmi lenyomata, amely nem újdonság az Európai történelemben”.

Kissé hosszúra nyúlt elemzésemet bocsássa meg az olvasó. Végül is 300 oldal nem könnyű szöveg, amelynek gondolati eredetiségét, sok filozófiai és esztétikai utalását, stilisztikai finomságát, szellemességét nem voltam képes még így sem követni, érzékeltetni. Folyhat kultúrharc, de nem zsurnalisztikai szinten. Ám egy olyan eszmecesterbe, aminek középpontjában Bárdosi könyve áll, szívesen részt vennék. Az *Évek és képek* szövegét tanulsággal olvashatják a végrehajtók és az elszenvedők. A tennivalók azonban elkerülhetetlenek.

Péntek Imre

Maradnak a kérdőjelek

Petrás Éva: *Álarcok mögött. Nagy Töhötöm életei*

ABTL–KRONOSZ, 2019

„Ki volt Nagy Töhötöm? A múlt század egyik legsikeresebb katolikus mozgalmanak jezsuita irányítója? Egyházi diplomata, aki 1945–1946-ban határokon átszökve vitt és hozott híreket Róma és Magyarország, a Vatikán, a szovjetek és a magyar katolikus egyház között? Vagy egy Alejandro Nagy Varga nevű argentinai magyar szabadkőműves, aki részt vett a Buenos Aires-i nyomortelepek felmérésében és a dél-amerikai egyház szociális missziójában? Netán írói babérokra törő, küldetéses ember, aki a *Jezsuiták és szabadkőművesek* című könyvével megpróbált közvetíteni a katolikus egyház és a szabadkőművesség között? Esetleg a kommunista magyar állambiztonság »Kőműves Sándor« és »Franz Kirchenbauer« fedőnévvel tevékenykedő ügynöke, aki 1979-ben bekövetkezett haláláig baloldali elkötelezettségét bizonygatta tartótitisztjeinek? Vagy valaki más volt, esetleg mindez egyszerre?”

Ezekkel a kérdésekkel vezeti be a könyv ismertetését a szerző, Petrás Éva, és ezekre a kérdésekre kísérli meg a válaszadást e nemrég megjelent művében.

Petrás vállalkozása egyszerre volt könnyű és igen nehéz. Elsőre könnyűnek tűnik ugyanis a vállalt feladat, hiszen vizsgálódásának alanya, Nagy Töhötöm 55 éves korában maga is írt és megjelentett egy önéletrajzi ihletésű könyvet *Szabadkőművesek és jezsuiták*² címmel addigi életé-

ről, másrészt hatalmas iratanyagot gyűjtött össze élete folyamán, és adott át megőrzésre 1976-ban az Országos Széchényi Könyvtárnak. (Ennek az archívumnak az anyagából megjelentek már 2016 és 2017 folyamán válogatások, először digitálisan a Magyar Elektronikus Könyvtár állományában, majd később nyomtatott formában.)³ Ugyanakkor nehéz feladat Nagy Töhötöm teljes életrajzának elkészítése, mivel Nagy életének bizonyos szakaszairól (különösen dél-amerikai életéről az 1950-es évek folyamán) alig akad forrásanyag. Hasonlóan hiányosak, illetve egyoldalúak az ismereteink Nagy Töhötöm életének utolsó évtizedéről. Ami az utóbbi időszakot illeti, nagy meglepetést jelentett a 2010-es évek közepén, hogy – a korábbi titkosítás feloldása után – kiderült: egy tucatnyi dosszié több száz oldalnyi anyaga tanúsítja, hogy Nagy 1966-tól haláláig együttműködött a magyar titkosszolgálattal. (Az állambiztonsági iratokon kívül azonban alig akad forrásanyag életének erről az időszakáról.)

Főként az említett források és más bel- és külföldi levéltárak anyagát feldolgozva állította össze könyvét a szerző. Az első két fejezetből megismerhetjük Nagy Töhötöm pályaválasztásának körülményeit, a jezsuita növendékek tanulmányi rend-

1 Petrás Éva: *Álarcok mögött. Nagy Töhötöm életei*. Budapest–Pécs, 2019, ABTL–KRONOSZ.

2 Dr. Töhötöm Nagy: *Jesuitas y Masones*. Buenos Aires, 1963. Magyar nyelvű kiadás: *Jezsuiták és szabadkőművesek*. Buenos Aires, 1965; 2. kiadás: Szeged, 1990.

3 *Egyház és kommunizmus*. A II. Vatikáni Zsinat elmaradt 5. ülészaka (MEK, 2016); *Az arcvonalon való átszökés naplója* (MEK, 2016); *Napló, 1945–46*. Kapcsolódó dokumentumokkal (MEK, 2017); *Kerkai Jenő és Nagy Töhötöm levelezése, 1939–1969* (MEK, 2017); *Részletek Nagy Töhötöm fiatalkori naplóiból, 1937–1940* (MEK, 2019).

szerét, a fiatal jezsuita szerepét a múlt század első felének legnagyobb agrárfijúsági mozgalmának, a KALOT-nak a szervezésében és második számú papi vezetőként annak irányításában. A harmadik fejezetben olvashatunk az 1944 végi nagy vállalkozásról, amelynek során Nagy átszökött az orosz fronton, hogy a szovjet katonai vezetéssel felvéve a kapcsolatot, biztosítható legyen a KALOT tovább működése a megszállást és a várható kommunista hatalomátvételt követően is.

Azok számára, akik eddig nem ismerték Nagy Töhötöm életútját, különösen is érdekes lehet a IV. és az V. fejezet, melyek Nagy Töhötöm titkos, illegális határon való átszökéseibe avatják be az olvasót, abba a merész vállalkozássorozatba, amelynek kezdeti célja csupán annyi volt, hogy anyagi támogatást szerezzen a mozgalom számára, amely azonban minden út alkalmával egyre jelentősebbé vált: rendkívüli módon tágitotta Nagy Töhötöm világpolitikai tájékozottságát, kapcsolatba került az amerikai titkosszolgálatokkal, és közvetítő szerepet vállalt a Szentszék és a szovjetek között. Az V. fejezet azonban már elvezet Nagy Töhötöm életének első nagy tragédiájához is: Mindszenty bíboros nem volt képes elfogadni a KALOT és a Demokrata Néppárt mögött álló szellemi háttér emberek (P. Kerkai Jenő, P. Jánosi József, P. Mócsy Imre, Barankovics István és követői) „modus vivendire” való törekvését, amelyet Nagy is magáénak vallott, hanem – a nyugati hatalmak közeli beavatkozására számítva – a merev szembenállás politikáját választotta. Ennek az ellentétnek mentén a Prímás és Nagy Töhötöm viszonya annyira kiéleződött, hogy azután e nézetkülönbséget személyesen leginkább Nagy Töhötöm szenvedte meg, aki 1946 végén, ötödik illegális római útjáról már nem térhetett haza, hanem Dél-Amerikában kellett új életet kezdenie.

A következő két fejezet foglalkozik elsősorban ezzel az új élettel, melynek során megtudjuk, hogy Nagynak, bár komoly kísérletet tett rá, Uruguayban, illetve

Argentínában sem sikerült a magyar KALOT-hoz hasonló szociális mozgalmat elindítania; mert bár hatalmas igény lett volna rá, de az ottani még elmaradottabb társadalmi viszonyok és a helyi egyházi vezetés ellenállása miatt eleve kudarcra volt ítélve minden valamire való keresztényszociális törekvés. A megismétlődő kudarc által kiváltott lelki krízis hatására Nagy végül is (Róma engedélyét megszerelve) 1948-ban elhagyta rendjét, polgári foglalkozást keresett, megnősült és gyermeke született. 1952-ben belépett a szabadkőművesek közé, ahol gyorsan emelkedett a magasabb fokozatok felé. 1963-ban, részben a II. vatikáni zsinat hatására, megjelentette (először spanyol nyelven) a *Jezsuiták és szabadkőművesek* című, nagy feltűnést keltő könyvét, azzal a fő céllal, hogy egyenesse a katolikus egyház és a szabadkőművéség közötti megbékélést.

A VIII. fejezet szól arról, miként vette fel a kapcsolatot a magyar állambiztonsági szervezet Nagy Töhötömmel a Buenos Aires-i magyar követségen és egyeztetett vele jövőbeli terveiről: egy újabb könyv megírásáról, mely az egyház és a kommunizmus kapcsolatát taglalja majd, és amellyel kapcsolatban kerül sor Nagy családjának 1966-os magyarországi hazalátogatására, az állambiztonsági szervekkel való kapcsolat írásbeli rögzítésére, majd Nagynak és családjának 1968-ban történő végleges hazatelepülésére.

A IX. fejezet tárgyalja Nagy végleges hazatelepülésének vélt motivációit, magyarországi fogadtatását, beilleszkedését a hazai társadalmi viszonyok közé; majd az utolsó három fejezet ismerteti néhány olyan akciót, ill. akciótervezetet, amelyet az állambiztonság és Nagy Töhötöm együtt dolgozott ki abból a célból, hogy dezinformációkkal befolyásolják a Szentszék, ill. a jezsuita rendi vezetés „keleti politikáját”. Ezek mellett szó esik arról is, miként alakult Nagy Töhötöm kapcsolata a hazai, illetve a külföldi szabadkőművességgel.

Összességében kijelenthető, hogy Petrás Éva és a munkáját segítő munkatársai

hatalmas munkát végeztek a szerteágazó forrásanyag összegyűjtésével, majd „egybefűrésével”, összedolgozásával. A recenzensnek akadnak azonban olyan észrevételei, amelyekről úgy gondolja, érdemes megosztani mindazokkal, aki szintén végigolvasták vagy majd végigolvassák Nagy Töhötömnek ezt az életrajzát.

Az Epilógusban összegzésül ezt írja Petrás Éva: „Az olvasó életrajzával folytatott belső párbeszédre bízunk annak eldöntését, hogy mi manifesztálódik ezekben a sorokban: utólagos identitáskonstrukció, önfelmentési szándék, egy jezsuita történeti gyökerekből táplálkozó kulturális azonosulási kísérlet egyéni és önkényes interpretációja, esetleg kockázatos és drámai magányos vállalkozás, egy személyiség fokozatos dezorientációja, erkölcsi hanyatlása, majd szétesése, vagy épp ellenkezőleg: szintéziskísérletének sikeressége s törekvéseinek következetessége, egy erőteljes hivatástudattal bíró történelmi szereplő utópisztikus humanizmusa és, ha úgy tetszik, hite.”⁴

A recenzensnek, aki körülbelül ugyanazokat a forrásokat ismeri, mint az életrajz szerzője, az a benyomása, hogy a szerzőnek, deklarált céljaival ellentétben, nem sikerült teljes mértékben pártatlanul és elfogulatlanul bemutatnia Nagy Töhötöm személyét, életét és munkásságát. Itt most csupán néhány példát idézünk fel erre.

Petrás Éva azt írja: [Nagy] „személyi archívumának forrásanyaga és publicitást nyert műveinek, illetve kiadatlan kéziratának állításai azonban számos ponton eltérnek egymástól – a faktumot már ő maga több ízben a fiktum irányába mozdította el, hogy a személyét övező legendák és fikciót valóságtartalmát ne is említsük!”⁵ A recenzens azonban éppen ezzel ellentétes benyomásokat szerzett, végigolvastván Nagy Töhötöm „publicitást nyert műveit” és az OSZK-ban őrzött teljes

iratanyagát. Ezek összevetését megkönynyíti Nagy Töhötömnek az a munkamódszere, hogy számos esetben rögzített eseményeket (a megőrzött) zsebnaptáraiba, hosszú éveken át naplót vezetett, egykorú feljegyzéseket készített, megőrizte a neki címzett leveleket és az általa írtak másolatát. Ha ezeket összevetjük a *Jezsuiták és szabadkőművesek* tartalmával (vagy akár a hagyatékban fennmaradt személyes, életrajzi jellegű kéziratokkal), akkor alig lehet találni eltérést közöttük. Valójában Petrás Éva is csak egy-két példát említ, ahol eltéréseket vett észre, de ezekre az eltérésekre van észszerű magyarázat: Petrás olyan írásokra hivatkozik, amelyek minden bizonnyal szándékosan nem felelnek meg részben vagy egészben a valóságnak, mert azokban Nagy biztonsági okokból nem tárhatta fel a valóságot. Természetes és érhető, hogy amikor például az oroszok kérésére készített egy összeállítást az addigi illegális római és erdélyi útjairól, az abban leírtak csak részben feleltek meg a tényleges történéseknek, hiszen nem akarta sem magát, sem a küldetését, sem mások életét, személyes biztonságát veszélybe sodorni. (Petrás nem említi könyvében, hogy az „Útjaim” az orosz tisztek kérésére készült. Pedig Nagy ezt utólag kézírással feltűntette a hagyatékában fennmaradt példányon.) Hasonlóképpen értelmetlen összehasonlítás alapul venni Nagynak olyan kijelentéseit, amelyeket az állambiztonsági szerveknek tett.

Petrás Éva könyvének IV. fejezetében számol be arról, hogy Nagy 1945. évi második római útján – a Szentszék kérésére – részletes jellemzéseket írt azokról az egyházi személyekről, akik a tavasszal elhunyt Serédi Jusztinián esztergomi prímás érsek utódjaként számba jöhetnek, majd XII. Piusz pápa személyes kihallgatáson is fogadta Nagyt, és hozzáfűzi (73): „A pápa végül két nappal később, több más, de mindannyiszor azonos irányba mutató információ figyelembe vételével hozta meg döntését, és nevezte ki Mindszenty Józsefet...” – Vizsont Balogh

4 Petrás É.: *Álarcok mögött...*, 267.

5 Petrás É.: *Álarcok mögött...*, 10.

Margit kétkötetes Mindszenty monográfiája szerint Nagy Töhötömön kívül legfeljebb csak az 1945 áprilisában Magyarországról kiutasított Angelo Rotta pápai nunciustól (esetleg munkatársától, Genaro Verolinótól) valószínűsíthető információ érkezése a Szentszékhez arról, hogy ki lenne a megfelelő személy esztergomi érseknek. (Tóth Miklós teológus csak a később, a döntés után érkezett Rómába, és Balogh Margit szerint bár volt a magyar kormányhoz hivatalos javaslata, de kétséges, hogy az egyáltalán eljutott-e a Vatikánba, mivel Puskin szovjet nagykövet elutasította a magyar kormány arra irányuló kérését, hogy közvetlen kapcsolatba lépessen a Szentszékkel.)⁶

Másutt (78) azt írja egy 1945-ös eseményről: „Közel két évtizeddel később papírra vetett visszaemlékezése szerint ekkor Nagy beszámolt Mindszentynek a Rómában történetéről...” „Nagy egykori érzéseit reflektálva fűzte tovább a történetet, saját akkori motivációiba is bepillantást engedve...” – Petrásnak tudnia kell, hogy Nagy Töhötöm 1945–46-ra vonatkozó, az eseményeket részletesen rögzítő kézírásos naplói 2014-ben még hiánytalanul megvoltak az OSZK-ban őrzött hagyatékában. A recenzensnek még módjában volt végigolvasni azokat. E naplófüzetek egy részének azóta rejtélyes és rendkívül sajnálatos módon nyoma veszett, de tartalmuk részben mégis megmaradt, mert Nagy Töhötöm még életében legépelte azok nagy részét. Ha pedig e naplókat, ezeket az említett gépiratos lejegyzéseket, a *Jezsuiták és szabadkőművesek*be átvett részleteket, valamint a Rómába, illetve Mindszentynek írt jelentéseit összevetjük egymással, akkor szinte szó szerinti egyezés állapítható meg közöttük. Indokolatlan tehát azt sejtetni, hogy Nagy csak húsz év múlva, bizonytalan emlékezetből írt le dolgokat.

6 Balogh Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*. I–II. kötet. Budapest, 2015, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 415–429.

Könyvének 35. oldalán úgy fogalmaz Petrás: „a tercia végeztével egyik első dolga volt Imrédynek írni”. Ebből a fogalmazásból úgy tűnik, mintha Nagy saját kezdeményezésből tette volna ezt, pedig tudható, hogy P. Kerkai kérését teljesítette. (Lásd: P. Kerkai 1940. 06. 10-én kelt levelét Nagy Töhötömhöz.)

Az V. fejezett mottójában (101) a szerző Ugrin Józsefnek (egyébként egyik rendkívül elfogult) írásából választ ki egy részt, többek között ezt: „eszköz és alibi volt csupán, mint ahogy az volt Nagy Töhötöm lábatlankodása is”. – Indokolatlan és méltánytalan ez a mottóválasztás, hiszen magából a fejezetből is az derül ki, hogy Nagy Töhötöm közvetítési kísérletei és római útjai sokkal többek és jelentősebbek voltak, mint „lábatlankodások”.

Hasonlóképp helytelenek érzem és vélem a VI. fejezett mottóválasztását (137), amelyben pedig Nagy Töhötöm az állambiztonságnak tett kijelentéséből idézi többek között: „P. Kerkait a minden idők nagy változásainak sokszor végig nem gondolt láza és lendülete tette börtönbe...” – Véleményem szerint Nagy a valóságban aligha így gondolkodott P. Kerkairól, csupán igyekezett az állambiztonságiak szája íze szerint fogalmazni.

Nagy *Egyház és kommunizmus* című könyvével kapcsolatban írja az életrajz szerzője a 183. oldalon, hogy „Nagy önközlési lehetőséget látott minden zsinati résztvevő képzeletbeli felszólalásának végigjárásában”. Bár bizonyára igaz, hogy Nagy a képzeletbeli felszólalások egy részével egyetértett, de sem a pro-, sem a kontra-érvek nem önközlések voltak, hanem óriási szakirodalom feldolgozásának az eredményei (a felhasznált források részletesen fel vannak sorolva a mű végén).

A 206. oldalon egy ügynöki jelentésre hivatkozva említi Petrás Éva, hogy a rendtársaknak „meggyőződésük, hogy Nagy magnószalagra rögzítette beszélgetésüket...” E mondattal kapcsolatban célszerű lenne tudatni az olvasóval, hogy ilyen

valójában nem történt, s hogy egyébként is NT Magyarországon élő magyar állampolgárokról a szó klasszikus értelmében nem „jelentett”.

A 210. oldalon olvassuk: „Nagy új modus vivendi-elképzelése azon az intellektuális bravúron is alapult, hogy eltekintsen az 1948 utáni magyarországi egyházüldözéstől és többek közt Kerkai meghurcoltatásától is, következetesen a Rákosi-rendszer bűnei közé sorolva azt.” – A recenzens véleménye: az, hogy ezt nem hányta az állambiztonságiak szemére, egyáltalán nem jelenti azt, eltekin- tett attól.

Az életrajz 212–215. oldalain azt írja Petrás Éva, hogy Nagy Töhötöm az állambiztonsági szervek ösztönzésére a *Jezsuiták és szabadkőművesek* 1968/69-es német kiadásához bizonyos mértékben átdolgozta könyve szövegét, és „a változtatások által természetesen Mindszenty lett feketébb és a szovjetek, illetve a magyar kommunisták fehérebbek”. Állításának bizonyítására csak három apró példát hoz fel a szerző a 858. számú lábjegyzetben, de helytelenül, a magyar és német szöveg összevetéséből veszi azokat, pedig a német nyelvű fordítás nem a magyar változathoz, hanem a spanyol nyelvű kiadásból készült, tehát a német nyelvű kiadást a spanyollal kellett volna vagy kellene összevetni. (A szerző által említett három példából kettő a spanyol és a német kiadásban nem mutat eltérést, a harmadik pedig tartalmilag teljesen jelentéktelen.)

Az ilyen viszonylag apró, de mégis bizonyos elfogultságokról tanúságot tevő megjegyzésekből többet is lehetne még idézni a könyvből, de a recenzens nem szeretné ezeket mind felsorolni. Inkább azt tenné szövé: ebben az életrajzban leginkább az tartja zavarónak, hogy a szerző túlságosan épít az állambiztonsági iratok szövegére. És bár más motivációkat is megemlít Nagy Töhötöm hazatérésére és a kommunista hatalommal való (látszólagosan őszinte?) együttműködésére, az

olvasónak mégis az a benyomása támad, mintha Nagy Töhötöm legfőbb indítéka a hazatérését illetően a Mindszentyvel szemben érzett bosszúvágya lett volna. („Nagy 1966 után már nem Mindszenty, hanem Mindszenty-ellenessége áldozata lesz” – írja Petrás könyve 282. oldalán.) És amikor a magyar biztonsági szervekkel való együttműködéséről ír, az a benyomása támad az olvasónak, mintha a szerző ab ovo ténynek fogadná el azt, hogy Nagy szívvel-lélekkel és mély meggyőződésből a kommunista államhatalmi érdekek kiszolgálását vállalta volna. Mintha valójában a lelke vagy tudata mélyén valószínűtlennek tartaná a szerző, hogy esetleg más komoly motivációja is lehetett Nagy Töhötömnek. Pedig ez a kulcskérdés: Miért vállalkozott erre az „együttműködésre”? Ha tudniillik voltak az állambiztonságiak előtt rejtgetetni való szándékai, akkor minden feléjük irányuló és kinyilvánított szándékot vagy kijelentést, amelyekről az állambiztonsági iratok tanúskodnak, kritikával, fenntartással kell kezelni.

A recenzensnek, terjedelmi okokból, nincs módja arra, hogy részletesen és alaposan kifejtse nézeteit Nagy Töhötöm hazatérésével kapcsolatban, megtette ezt már a „Tükör által homályosan” című tanulmányában.⁷ Ha nem is tudja cáfolni, hogy elképzelhető az a magyarázat, ami Petrás könyvéből, ha be nem vallottan, de kisejlik, miszerint Nagy belső meggyőződésből vagy opportunizmusból vállalta volna az együttműködést, legalább ugyanolyan bizonyossággal lehetségesnek tartja, hogy Nagy Töhötömöt ennél „pozitívabb” indítékok hajtották.

Nagy már 1963-ban megírta P. Kerkai Jenőnek, korábbi munkatársának, „főnő-

7 Keresztes András: „TÜKÖR ÁLTAL...” Nagy Töhötöm együttműködése az állambiztonsági szolgálattal. In *Századok*, 149. évfolyam, 2015/6. szám, 1471–1486. (online: http://szazadok.hu/doc/2015-6_0.pdf)

kének”, legjobb barátjának, hogy a *Jezsuiták és szabadkőművesek* megjelenése után máris egy következő terv foglalkoztatja, egy újabb könyv megírásának a terve, és utal arra is, hogy majd azzal is egy kibékülés előmozdítását szeretné szolgálni, a megegyezés keresését a „haladás” erőivel. – Nem szabad szem elől tévesztenünk az akkori helyzetet, amikor világviszonylatban terjeszkedni látszott, sőt feltartóztatatlannak tűnt a kommunizmus eszmérendszere, és ugyanakkor ezek voltak azok az évek, amikor egyre inkább előtérbe került a dialógus iránti igény, akár a vallások, akár a különböző világnézetek között. És szemben Petrás Éva állításával, aki szerint az 1968 folyamán megírt *Egyház és kommunizmus* fő témája a szociális kérdés (182), a recenzens úgy véli, hogy a mű fő témája a marxizmus és a kereszténység, a szocialista országok és a katolikus egyház közötti párbeszéd lehetősége, illetve szükségszerűsége. Ebben pedig Nagy meggyőződéssel hitt. (Akit komolyan érdekel a keresztény–marxista dialógusok témája, története, annak feltétlenül érdemes elolvasnia ezt a művet.)

Petrás könyve 195. oldalán írja: „[Nagy] mindvégig hűségesen tartotta magát ahhoz a legendához, miszerint azért települt haza, hogy szellemileg kibontakozhasson, és szolgálhassa Magyarország és az egyház ügyét”. Lehet, hogy ez az állítás az állambiztonságiak számára (titkosszolgálati értelemben vett) „legenda” volt, de attól még lehetett ez NT valódi belső szándéka. Mint ahogy az állambiztonságiak számára Nagy „legendájához” tartozott az is, hogy hazajövetelének az is célja, hogy megírassa kibővített könyvét *Jezsuiták, szabadkőművesek, kommunisták* címmel. Nagy hagyatékában azonban sok jel arra utal, hogy ez sem csak egyszerű fedősztori volt számára, hanem valódi belső szándék. Becsvágya lehetett, hogy a kommunizmust belülről megismerve, lehetőleg a kommunisták közé beépülve, ahogy korábban legbelülről ismerte meg a Jézus

Társaságát, majd a szabadkőművességet, elmondhassa majd, hogy egyformán megalapozott ismeretekkel rendelkezik immár mindhárom „világról”. (Igaz, utólag már látható, hogy a kommunizmust belülről ugyan megismerte, de annak rendszerébe beépülnie olyan fokban nem sikerült, ahogy „beépült” korábban az egyház elit szervezetébe, a jezsuita rendbe, majd később az egyik fő ellenség, a szabadkőművesek társaságába. Ez nem volt összeegyeztethető az állambiztonságiak elvárásával és szándékaival.)

Márpedig, ha ezt a magyarázatot is lehetségesnek tartjuk, akkor ebből is az következik, hogy nem vehetünk minden olyan kijelentést szó szerint, amit Nagy az állambiztonságiak számára tett, és nem gondolhatjuk, hogy teljesen alaptalan az a feltételezés, hogy amikor a hetvenes években rendszeresen látogatott Rómába, akkor a Szentszék és a jezsuita rendi központ illetékeseinek nem feltétlenül csak az állambiztonságiakkal együtt kidolgozott dezinformációkat közvetítette, hanem más és „valódiabb” információkat is átadhatott a magyar egyház helyzetéről. Egyértelmű jelei maradtak annak például, hogy Nagy Töhötöm az egyház érdekeit (is) segíteni kívánta.

Sőt, annak is maradt nyoma, hogy a kommunista hatalom embereit az állambiztonságiakon keresztül akarta meggyőzni arról, hogy érdemes lenne nagyobb működési szabadságot engedni, hogy érdemes lenne szövetségessé tenniük az egyházat. Természetesen olyan érveket használt, melyeket az azok képesek megérteni, melyek a kommunista államhatalomnak jelentenek „hasznot”.

Jellemzésül egy részlet Nagy Töhötöm 1975. május 20-ai „jelentéséből”:⁸

„Az egyház reformtörekvéseinek összes céljai összeesnek a szocializmus céljaival, természetesen nem teljesen fedik

8 Forrás: ÁBTL Bt-1584/6, 133–134.

egymást, mert ez lehetetlen is volna, senki nem is kívánja, hanem igen sok pontban megegyeznek. Ez látszik az egyházon belül, mert ahol és akik ezt az aggrornamentót [megújulást, a korhoz való alkalmazkodást] kezdték megvalósítani, azok mind balfelé kanyarodtak el. A balra fordulás összeesik a reformtörekvések megvalósításával: amikor az egyházon belül az elméletből és a szép elgondolásokból valóság lesz, az ipso facto baloldali tendenciát mutat. Ez is mutatja, hogy hol van az »új tartalom«. (A spanyol, a belga, a brazil és általában a dél-amerikai egyházak példája.)

Ha segítjük az egyházat felénk közeledni, velünk leülni tárgyalni és megegyezni, többirányú sikereket érünk el, és valóságos magasfekvésű taktikát folytatunk: először is meggyorsítjuk az egyház balra kanyarodását, amely ezektől a megegyezésektől függetlenül is folyamatban van; továbbá megbontjuk a kapitalista tábor, beépített ellenfelet nyerünk, és ami a legfontosabb, a kapitalizmust így tudjuk legjobban az egyház ellen fordítani. Épp elég fejfájása van így is, hát még egy ellenséggel több saját táborán belül. A mi közeledésünk közvetlen következménye lesz, hogy a kapitalizmus távolodni fog az egyháztól, ez pedig nekünk nagyon jó: fokozza a kapitalizmus bomlását, belső zavarait, és nem fogják tovább élvezni az egyház valóságos szentesítését, ami igen nagy segítség volt számára a tömegek felé. Az egyház különben is veszélyes ellenfél: szívós, alattomos, a lelkek mélyén is működik, tegyük tehát mentől előbb a kapitalista világ ellenségévé. Egyszer így is, úgy is azzá lesz, miért ne gyorsítsuk fel ezt a folyamatot.

Az a kifogás az egyház ellen, hogy évszázadokig a legbensőbbben egybeépülve szolgálta ki az evangéliumok szellemétől annyira idegen feudalizmust és kapitalizmust, nem érv ma ellene, mert az egyház mindenkit kiszolgál, ha az érdekei úgy kívánják, bennünket is, ha meggyőződik, hogy ez az ő érdeke. Győzzük meg! Azt, hogy jól szolgálta ki a feudalizmust és

a kapitalizmust, éppen azt bizonyítják, hogy bennünket is jól fog kiszolgálni, mert érdekeink közösek lesznek. Épp az evangélium címén lesznek közösek. Hiszen az evangéliumok legjobb ismerői és megélői, az első keresztények, formális kommunizmusban éltek, csak később lettek »nagyurakká«. Különben az egyháznak teljesen mindegy, hogy milyen a rendszer, ő minden rendszerrel összeáll, hogy megtalálja a számítását. Ma pedig legfőbb és csaknem egyetlen »számítása« a fennmaradás. Hol van már azoktól az ambícióktól, hogy a világot befolyásolja és kormányozza. Nagy dolog ma számára már az is, hogy fennmarad.

A magunk részéről pedig azt már sokszor leszögeztük, hogy a vallási érzést, ösztönt egyelőre nem lehet kikapcsolni teljesen az emberi társadalomból, még itt van, sokan igénylik, még hatással van az emberek egy részére, működik; nos, akkor hát működjön a mi javunkra, és legyen a mi szövetségeseink. Tegyük meg – nem mindent! – csak néhány hasznos dolgot, hogy ezt elérjük. Fogjuk fel ezt úgy, és ebben a szellemben dolgozzuk is ki, mint egy hadászati lépést: az ellenfél [a kapitalizmus] sorainak a megbontását.”

Nem véletlen, hogy egyik alkalommal Pál Andor r. százados írja a Nagy Töhötömről szóló belső jelentésében: „[Nagy Töhötöm] Jelentésében *mindkét oldalon* [a Vatikán és az Állambiztonság felé is – KA] »jó« akar maradni, keresi a középutat, magatartási vonalon jó lenni, a szépséghibája csupán az, hogy ő maga is így akarja, *következetes meggyőződéssel csinálja.*”⁹

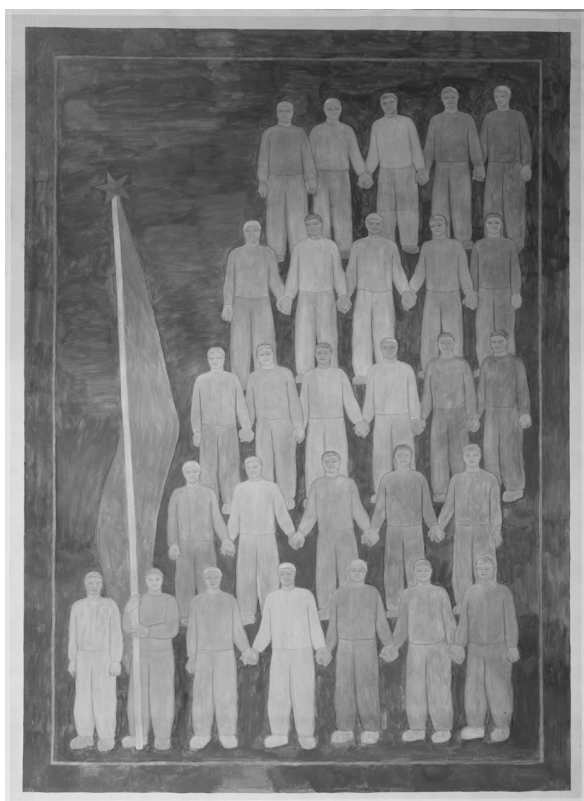
Rövidre fogva: a recenzens véleménye az, hogy aki jól meg akarja ismerni Nagy Töhötöm életét, az – Petrás Éva könyve mellett – lehetőleg olvassa el Nagy Töhötöm ma már könnyen elérhető saját írásait is, és ha teheti, kutasson maga is mind

9 ÁBTL 3.1.2. M-37054 dosszié, 230–231.

az OSZK Kézirattárának, mind az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának anyagaiban (nem mellőzve azonban az állambiztonsági iratok tartalmával kapcsolatos kötelező óvatosságot). Egyelőre az látszik valószínűnek, hogy a Petrás Éva által könyve bevezetőjében feltett kér-

désekre a választ nem lesz könnyű megtalálni. Talán akkor juthatunk még közelebb az igazsághoz, ha a vatikáni levéltárakban kutathatók lesznek az 1960–70-es évekre vonatkozó dokumentumok. Addig marad a bizonytalanság, és maradnak a kérdőjelek.

Keresztes András

Ferenczy Noémi: Felvonulás (gouache, karton, 2290x1660 mm, 1949)

KERESZTES ANDRÁS (1948) középiskolai tanár, Nagy Töhötöm életművének kutatója, több kéziratának gondozója, sajtó alá rendezője és megjelentetője.

A trilógia lezárása

Wodianer-Nemessuri Zoltán: *Alkony*

Hitel Könyvműhely, 2019

„A magyar regényirodalom voltaképpen akkor kezdődik, amikor a regényírószándék találkozik kora magyar valóságával, s egyáltalán a magyarsággal: amikor fölfedezi s témájául, anyagául választja és vállalja kora társadalmi, elsősorban magyar társadalmi valóságát – vagy azt az ideálisabb valót, amelynek megteremtését a nemzet elsőrendű életérdekének látja.” Rónay György ezekkel a sorokkal nyitja meg *A regény és az élet* című munkáját. Ez az állítás akkor is igaz, ha az író egy korábbi korszak eseménytörténetét választja tárgyául. Minden valamire való történeti tárgyú szépirodalmi mű ennek a gondolatnak a jegyében születik meg, ezt az állítást erősíti megszületésével: mi adható át a múltból a mának, mi az a tapasztalati úton igazolható érvényes igazság, mely követendő példa lehet a mában is.

Wodianer-Nemessuri Zoltán tizenöt évet szakított ki az életéből, hogy egy monumentális trilógiában, három bő terjedelmű kötetben Rátóti Gyulaffy Lászlónak, ennek a XVI. században élt Balaton-felvidéki főkapitánynak, csobánci várúrnak, majd az erdélyi mezei hadak generálisának állítson emléket. Egy olyan ember krónikáját írja meg, aki a török elleni harcokban vitathatatlan érdemeket szerzett a Dunántúlon, később Erdélyben. Az 1560-as évek közepén visszaveszi a töröktől Veszprém, Tata, Gesztes várait, Erdélyben Báthory István hadainak generálisaként a fejedelemséget megkaparintani akaró Bekes Gáspár serege felett arat győzelmet a kerlőszentpáli csatában. Nem „kispályás” katonaember tehát, akinek életútjára, személyiségrajzára vállalkozik a szerző. A trilógia első része (*Végvidék, 1561–1569*)

a Balaton-felvidéken játszódik, Csobánc, Sziget, Hegyesd, a „végek” a színtere a mozgalmas cselekménynek, hol nemegyszer a párbaj dönt a magyar várnép és a török közötti viszályról. Gyulaffy messze látó ember, kiváló katona, aki még nem kapta meg a sorstól a rászabott feladatot, kisebb csatározásokban, portyákon örli fel erejét. Tudja, minden lehetséges eszközzel meg kell akadályozni a török terjeszkedését a Dunántúlon. Lesznek-e segítői céljai elérésében? Nemessuri Zoltán szélesre tárt pannón sorakoztatja fel a kor szereplőit: a győri haditanács impozáns jelenetében Salm generális, császári tábornagy alakja villan fel, aki megérti, ha a Gyulaffyhoz hasonló magánharcát nem támogatja senki, esélytelen minden vállalkozás, mely visszaüt a Habsburg-ház megítélésére is. Salm igazát erősíti meg Berg, a rokonszenves fiatal bajor ezredes, amikor a haditanács értésére adja, bár „Miksa császár hívei, de magyar földön”.

Bonyolult időszak ez. Mert ki is a jó hazafi? Az, aki a török vagy aki a császáriak oldalán próbál érvényt szerezni a történelem fogójába került magyarságnak. Melyik fél képviseli a XVI. század utolsó negyedében a magyar érdeket? A trilógia időbeli behatároltsága Bocskai szabadságharcáig tárgyalja az eseményeket, de a dilemma végigvonul a kuruc korig. Thököly Imre a török támogatásával foglalja el Fülek várát, s ejti rabul a hazáját a török ellenében védő Kohári István hadvezért és politikust, a rabságban jeles költővé avanzsálódott várkapitányt.

És közel Dózsa György emléke is. Évszázados beidegződések, tapasztalatok akadályozzák meg a közeledést úr és job-

bágy között. Az alsóbb néprétegekben ugyanakkor él a remény, szilánkokban értesülnek a nagypolitika mozgásáról. Tudják, bár Bocskai a székely felkelést megtorolta, mégis talán ő lehet a megoldás gondjaikra, ahogy a hajdúkat is oltalmába fogadta. Ezt már az *Alkonyban*, a trilógia befejező részében írja a szerző, amikor főhőse Erdélyben tartózkodik hadával, miután felségárulás címén elítélik.

Több száz szereplőt mozgat Nemessuri Zoltán, a mocsarak mélyén, erdők hajlatában rejtőzök búvóhelyétől, Nádasdy sárvári udvarán át, a főúri udvarokon és várakon, Prága, Pozsony, Krakkó királyi és püspöki palotáin keresztül a Burgig találkozunk a regényfolyam alakjaival. Többségük létező, valóságos személy; érzékletesen megírt portrék sora. A cselekménybonyolítás mellett ez a másik erénye a műnek. A szerző nagyon jól tudja, hogy az általa konstruált, szövegbe integrált beszélt nyelv az egyik legfontosabb eleme a késő középkor világát megjeleníteni kívánó törekvésének, a történéseket az akkori életszerűségükben visszaadó ábrázolásnak. Móricz *Erdély* trilógiájának is ez az egyik kulcsa, az elhithető nyelvhasználat, ennek révén tudjuk bekötni magunkat a mű atmoszférájába, feledve, hogy mindez egy szépirodalmi alkotáson keresztül történik. Gyulaffy ezt mondja egy helyen: „A világon kétfajta ember létezik: a ragadozók és a növényevők. Mindig a ragadozók kerekednek felül, és ők irányítanak másokat. Ők a lelkiismeretlenek, nem mi, nem a török és nem a zsoldosok. Nem a bátorság hiányzik belőlünk, hanem a kíméletlenség. Bennük megvan. Addig háborúznak, míg maguk is kivesznek, csakhogy jönnek az utódok és folytatják. Ha élni akarunk, mi is azt tesszük.”

Érdesek, darabosan formáltak a mondatok, szűkszavúságukkal hatnak, és – így képzelem el az olvasó – túpontosan visszaadják egy háborút viselt késő középkori katona töprengéseit. A hosszú (csaknem 2000 oldalas!) regényfolyamon átvonul az akkor élt ember világképe, világról való

képzete. A tarlóúzként terjedő reformáció, az új hit, a hitviták nemcsak a csobán-ci vár falai közé szüremkednek be, állásfoglalásra készítetve magát Gyulaffyt is, de fellobbannak a mű más színterein is. A protestáns Erdélyben a tettlegességig fajulnak a megreformált egyházon belül dúló viták. A főkapitány apródja – megint csak egy kiragadott cserépdarab a korból – Árgírus királyfi történetét hallgatja az öreg szülétől (a széphistória ténylegesen ezekben az években válik ismertté), Nádasdy Tamás sárvári nyomdájára gondol, ahol patronálásával Sylvester János Újszövetsége is napvilágot lát, s keserűen konstatálja, hogy kedves asztrológiai, geográfiai könyveinek nyomtatását a háborús állapotok meghiúsítják. S feltűnik Balassi Bálint is, aki az áruló Bekes seregével jön Erdélybe, ki ekkor még ugyan nem számon tartott költő, mint ahogy a szerző szerepelteti, de mint főúri sarjadék Báthory pártfogását élvezzi.

Gyulaffy katonai kvalitása valójában Erdélyben teljesedik ki. A második kötet, a *Kései virradat, 1570–1579*, már címében is utal erre a felemás helyzetre. A főkapitány tehetsége a Magyar Királyságban nem bontakozhat ki, a neki való, hozzá méltó feladat itt várja, János Zsigmond, Báthory, Bocskai földjén.

A kerelőszentpáli csatának döntő szerepe volt abban, hogy Báthory megtegye első lépéseit az önálló erdélyi fejedelemség megteremtése felé. A győzelemben oroszlánrészt vállalt Gyulaffy még elkíséri Báthoryt Krakkóba, de ezt követően visszavonul, sem a közéletben, sem a hadvezetésben nem vesz részt. Erdély földjén hal meg 1579-ben Az *Alkony* hőse már a fiú, ifjabb Gyulaffy László lesz.

A békekötések és békeszegések korát éljük, az állandósult vizsály, a török és a Habsburg-ház nagyhatalmi törekvései megosztják a nemzetet is. A két fél folyamatosan erősödő, más országok népeivel is bővülő csatározásai a Magyar Királyság területén ütköznek össze. Nemessuri mindvégig vigyáz arra, hogy ne külső narráció

révén értesüljön az olvasó a kor eseményeiről, hanem dialógusok formájában, egymást kiegészítő vagy épp egymásnak feszülő állítások halmazából álljon össze a kép a XVI. század végének időszakáról. Óriási ismeretanyagot ölel fel, amikor a kort hitelesítő tárgyi világot emeli be a leírásba, a fegyvernemek lajstromos számbavételétől a főúri és tábori élet szokásrendjéig.

A súlyosan rakott ebédlőasztalok felett morális kérdések is terítékre kerülnek: minek a háború, milyen érdekek mozgatják az uralkodókat, a hitükért vagy a valóságukért küzdenek az emberek, s mi köze mindehhez Istennek? Nádasdy Ferenc audienciája Rudolf császár udvarában totális kudarc: a császár képtelen megérteni, hogy nem a magyarok, az egész Európa védelméről van szó.

Ellentétben a Magyar Királysággal, ezekben az időkben Erdélyben béke honol: Báthory Lengyelországban tartózkodik, unokaöccse, a kamasz Zsigmond a teljhatalmú fejedelem. Az *Alkony* első fejezeteinek színhelye Gyulafehérvár és Szilágycsehi, a generális végső nyughelye. Az ifjú Gyulaffy életét egyelőre nem a harci megpróbáltatások, hanem a háborúra való felkészülés mindennapjai töltik ki, melybe éppúgy belefér egy eredményes farkasvadászat, mint a kortárs történetírók műveinek tanulmányozása – okulás céljából – Szigetvár bevételéről. Nádasdy Wathay Ferenc székesfehérvári vicekapitány poémáját olvassa fel baráti körben, ki a későbbiekben mint török rab, a konstantinápolyi Fekete torony foglyaként írja be magát a magyar irodalomba megrázó, maga illesztette verseivel. Megannyi színes életkép a század utolsó éveiből.

Az időleges béke azonban nem tart sokáig, Gyulaffyt hamarosan Bocskai oldalán látjuk, aki az ingatag Báthory Zsigmondot segíti a fejedelmi szék megtartásában. Erdély a Habsburg Birodalommal szövetségben, más fejedelemségek haderőivel, külszói zsoldos csapatokkal kiegészülve először tesz kísérletet a török visszaszorítására. A szerző írói kvalitása mellett

szól, hogy a tizenöt éves háború történeti munkákból s kortárs visszaemlékezésekből ismert vagy kevésbé számon tartott eseménysorát mindvégig képes feszültséget tartón, élményszerűen visszaadni. A legzavarosabb időszaka ez Erdélynek, Báthory Zsigmond többszöri lemondása, majd visszatérése, a török állandósuló jelenléte, a császáriak fokozódó térvnyerése teszi teljessé az anarchiát; a török kiűzése ürügyén a Habsburg-ház Erdély birtoklására törekszik. Az álmosdi csata, mely színes, filmszerű leírásában az *Alkony* egyik legjobb harcjelene, már Bocskai győzelme a császáriak felett. Gyulaffy László ebben az időben, az 1600-as évek elején, katonai karrierjét tekintve nagyobb rangú, mint az apja: ő az erdélyi hadak főparancsnoka. Seregében legjobb katonái, a képzett „palotások” mellett szökött jobbágyok, hajdúk és székelyek harcolnak. Apja nyomdokain halad, amikor a gyülemező martalócokat ütőképes haderővé kovácsolja, jellemével még a zabolátlan szabad hajdúkat is maga mellé állítja. Halálával egy olyan ember távozik az élők sorából, aki megértve Bocskai politikai törekvéseit, a fejedelem katonájaként békét hoz győzelmeivel Partium és Erdély földjére.

Amivel nem mindig ért egyet a bíráló, az a lábjegyzet használata. Szépirodalmi alkotásról lévén szó, ez az eljárás magától a műfajtól is idegen. A krakkói Wawelt, Istvánffy Miklós történetíró személyét, Magyar István sárvári prédikátort és hitvitázót – találmányra említem a nevet – az oldal alján, további információkkal kiegészíteni zavaró és sok esetben fölösleges. (Magyar István, mint Nádasdy Ferenc szellemi társa fejezeteken át szereplője a regénynek.) Szerencsésebb lett volna, ha a nevekhez tartozó titulus, ismeret a főszöveg részeként, annak kontextusában lett volna elhelyezve.

Remek tájleírásokkal találkozunk a műben. A szilágysági tavasz megjelenítése magával ragadó, ugyanilyen eleven, érzékletes ábrázolás a vicekapitány krakkói

útjának leírása, a vonuló csapat látványa a hegyek között. Nyers, metszőn éles rajzolatok: az ember szinte érzi a hőséget, a hideget, a tábor levegőjét, a szagok és illatok tobzódását. Minden a helyén van, azaz majdnem minden. Balassi Bálintnak Esztergom vára vívásakor történt sebesülését és halálát két mondatban, kurtánfurcsán intézi el a szerző: „Az uraknak az is kedvüket szegte, hogy a »csavargó poéta«, Balassi Bálint a roham során elhunyt. A kartácstűz egyik lábát jóformán leszakította, így aztán percek alatt elvérzett.” Nem így történt. A költő 1594. május 19-én sebesül meg és május 30-án távozik az élők sorából. Embertelen kínok között szenved tizenegy napig, de van még anynyi lelki és fizikai ereje, hogy Dávid 50. zsoltárát lefordítsa, mely nemcsak az egyik legszebb zsoltárparafraízisa irodalmunknak, de a Balassi-életmű megkoronázása is. Ha nem követne szigorú kronologikus rendet a regény, az olvasó könnyen szemet hunyna a tévedés felett, de a szerző a történeti forrásokhoz alapvetően hű maradt.

Az *Alkony* egyik utolsó, a kassai küldöttgyűlésről szóló fejezetében, a császáriak és Bocskai találkozásából derül ki igazán, milyen mélységben ismeri a kort,

benne az események menetét döntően befolyásoló vallásszabadság körüli vitákat. Az árnyalt történelemismeret, a korabeli társadalomkép részletező gazdag leírása, a terjedelmére nézve lenyűgöző vállalkozás mindenképpen megérdemli főhajtásunkat Wodianer-Nemessuri Zoltán regénytrilógiája előtt.

Visszaulva a recenzió elején érintett Rónay György-felvetésre: esetünkben mi a válasz arra az állításra, hogy a magyar regény ott és akkor kezdődik, amikor a „regényíró-szándék találkozik kora magyar valóságával”, vagy azzal az „ideálisabb valóval, amelynek megteremtését a nemzet elsőrendű életérdekének látja”?

Talán a tudós Gyulaffy Lestár, Gyulaffy László unokaöccse adja meg erre a feleletet egy beszélgetés alkalmával: „A jövő a múltban gyökerezik. Azok birtokolják, akik ismerik a történeteket. Sőt nemcsak ismerik, kézben is tartják. A história megvilágítja, mi vezetett idáig. Rámutat, mi fontos, mi nem. Fölismeri az értékeket, és megmondja, mi az, amit érdemes megőriznünk. Azt is elárulja, mit kell abbahagynunk. [...] Az emberi emlékezet ragaszkodik a múlthoz, nemcsak a sajátjához és családjáéhoz, hanem az országéhoz is.”

Gy. Szabó András

GY. SZABÓ ANDRÁS (1953) előadóművész, író. Utóbbi kötete: *A végakarát* (2018).

A vándordiákságtól a vándortanárságig

Kiss Gy. Csaba születésnapjára

Kiss Gy. Csabával, noha évfolyamtársak voltunk az ELTE bölcsészkarán, 1965 nyarán találkoztam először. A lengyelek Váci utcájában, a varsói Nowy Światon elhangzott köszönés szóvillanása rögzítette belém a képet. Csaba jön, oldalán szép szőke lánnyal – mert minden lengyel lány szép és szőke volt akkoriban –, én meg egyedül velük szemben. A köszönés azt jelentette, hogy látásból ismertük egymást. Ő német-magyar szakos volt, én lengyel-történelem, így nem kerülhettünk egy tancsoportba. Közelebb bennünket a lengyel kultúra iránti érdeklődés, az autóstopos utak teremtette élményvilág hozott, amelynek révén magyar fiatalok tízezrei szereztek vissza 1956 után eltiport nemzeti önbecsüléseket. A lengyel úti élmények kozmopolitizmus-hajlamot felszámoló folyamatáról Kiss Gy. Csaba így vall az *Ariadné, avagy a bolyongások könyve* című kötetének Krakkóról szóló írásában: „Idejött utánam a magyar történelem. Akkoriban úgy gondoltam, ki lehet lépni belőle, meg lehet tőle szabadulni. Főként nyomasztó árnyaitól. Például 1956 árnyaitól, a romantikus, utolsó 19. századi magyar nekibuzdulástól, mely nemes áldozatvállalásával annyira időszerűtlennek látszott a 20. század második felében. És ha a mi számunkra már nem érvényes a magyar történelem üzenete, a maga katasztrófáival, értelmetlen véráldozataival, ha megszabadulhatunk ettől a terhes örökségtől, eljuthatunk egy másfajta gondolkodásig, az egyetemes emberi értékekig. Mi új lappal indulhatunk, 19 évesek vagyunk, ránk mosolyog a jövő napja, a haladás fényei vezetnek majd előre... Krakkó megállított. Azzal szembesített, amit már magam mögött tudtam. Lengyel barátaink rendre a forradalomról kérdeztek, úton-útfélen annak a Magyarországnak a képviselőjeként fogadtak, amelyik fölkel a zsarnokság ellen. Újabb és újabb történeteket hallottunk a varsói fölkelésről, a többhetes harcokról, a Visztula túlsópartján lábhoz tett fegyverrel álló szovjet hadseregről, és láttuk magát a főnix-várost, két évtizeddel a háború után az irtózatos pusztítás nyomaival. Magyaroknak tekintettek bennünket...”

Csaba végzős hallgatóként is bejárt focizni az Eötvös Kollégiumba, amelynek bentlakó diákja, majd nevelő tanára voltam, s olykor az ottani csütörtöki ren-

dezvényeken is megjelent. Nem tudom, az 1964 decemberében kiadott és rögtön betiltott egyetemi irodalmi folyóirat, a *Tiszta szívvel* híres vitaestjén ott volt-e 1965 februárjában? Egy közép-európaiságról rendezett fórumon elhangzott hozzászólására viszont emlékszem. Arról beszélt, hogy Nyugat-Európában mennyire irigyelnek bennünket azért, mert egy ismertebb költő verseskötete nálunk több tízezer példányban elkel, s milyen nagy a közérdeklődés az irodalom, a kultúra iránt. (Ezért ma már én is irigylen évtizedekkel ezelőtti magunkat.)

A szocialista táboron belül hangoztatott testvéri közösség miatt a Kádár-rendszer kénytelen volt eltérni az 1956 ősze óta gyanús magyar–lengyel barátságot. Az 1960-as évek utolsó harmadában kezdődő Erdély-járásaink döbbenetek a kádári pártvezetés folyamatos bűnére, arra, hogy mennyire alattomos csendestársai voltak Gheorghiu Dejnek, majd Nicolae Ceaușescunak (és 1968 után Gustav Husaknak is) a határon túli magyar közösségek felszámolásában. 1967 novemberében Brassóban Oláh Jánossal annál a Fehér Elődnél szálltunk meg, akinek a címét Csabától kaptam. A határon túl élő magyarság idősebb és nemzedéktársi képviselőivel kialakított kapcsolataink munkára serkentettek, s e munka fogalmába beletartozott annak igénye, kötelességérzete, hogy a szomszédos népek kultúráját, történelmét is megismerjük. Arra pedig, hogy a nyelvüket megtanuljuk, éppenséggel Csaba a legjobb példa, aki német szakos létére a lengyel mellett előbb a szlovák, majd a cseh, másfél évtizede pedig a horvát nyelvet vette birtokba. Mintha Kazinczy Ferencnek Eperjesről tett állítását valószínűtlen volna meg: „Itt négy nyelv van divatban.” Még diákkorunkban elmondta, hogy reggelenként mindig meghallgatja a Deutsche Welle és a France Inter híreit, s ha hozzájut, a *Der Spiegel*t is olvassa, hogy naprakészen tudja, mi történik a nagyvilágban. Ami a Deutsche Wellét illeti, követni próbáltam a példáját, de se rádióhallgatónak, se újságolvasónak nem voltam kitartó.

Az 1970-es évek elején megalakult baráti közösség, a szellemi műhelyként is működő irodalmi társaság (a *Hurál* – Kiss Ferencsel, Für Lajossal, Száraz Györggyel az élen s vendégként olykor Kormos Istvánnal és Nagy Lászlóval) és a közös munkahely – a Kelet-európai Irodalmak Tanszéki Kutatócsoportja –, az Európa Könyvkiadónak végzett megannyi szerkesztési, lektorálási feladat, az olvasótáborok támogatása apránként barátsággá nemesítette ismeretségünket. A kibontakozó lengyel Szolidaritás szakszervezeti mozgalom érlelte meg bennünk a politika síkján történő cselekvés kötelességét. Letaglózó volt, hogy a fölülről – a rádió, a televízió, a sajtó révén – csöpögtetett lengyelellenesség mérge milyen gyorsan szívódott fel a magyar társadalom szélesebb rétegeibe, s az erre való fogékonyságban az értelmiség sem képezett kivételt. Persze voltak biztató jelek is. A lengyel tanszéken, ahol 1980-tól tanítottam, megháromszorozódott a diákok száma. Míg bennünket szemmel tartottak, tanítványaink szellemi dugáraként zsákszámra hozták haza a Szolidaritás kiadványait. A Bem József Kulturális Egyesületben – Csaba kezdeményezésére – 1980 novemberében megünnepeltük az 1830/31-es lengyel szabadságharc kitörésének százötvenedik évfordulóját, bár a lengyel vendégek meghívását a felsőbb szervek nem

engedélyezték. 1981 júniusában a *Tiszatáj* megjelentette Krakkó-blokkunkat, de a szerkesztőséget fegyelmiben részesítették érte. Csabának persze igaza van, amikor a rendszerváltozás óta vissza-visszatérően szóvá teszi, hogy „az életszínvonalunk stagnálásáért felelős, sztrájkoló, lusta lengyelekkel” riogató újságírók, riporterek mintha hazugságaikért elfelejtettek volna bocsánatot kérni 1989 után.

A Szolidaritás mozgalom lengyelországi eseményeit és magyarországi visszhangját Kiss Gy. Csaba naplóban rögzítette, amely 1997-ben magyarul s három évvel később lengyelül is megjelent. 1980. december 30-án Csaba összefoglalta egy baráti összejövetel sajátos eszmecseréjét: „Itt volt Farkas Árpi Sepsiszentgyörgyről. Többek között szóba került a Bethlen Gábor Alapítvány dolga is. Próbáltam magyarázni, mi volna ennek a kezdeményezésnek a célja. Szellemi teljesítmények támogatása határon inneni és túli magyarok között nem tenne különbséget. Szükséges volna elismertetni a minisztériummal, mármint a művelődésügyivel, és a saját körében önállóan működhetne. Megadva a császárnak, ami neki jár, de azon túl nem engedve beleszólást semmibe. Amikor nagyon belemelegedtem, Árpád közbeszólt, szóval te valamiféle magyar kulturális Szolidaritást akarnál?” A Bethlen Gábor Alapítvány, amelynek szervezése 1979-ben kezdődött, 1985-ben kapta meg működéséhez a hivatalos engedélyt. Tevékenységét azonban már 1980 szeptemberében elkezdte azzal, hogy támogatta a *Bibó Emlékkönyv* elkészítését.

Elmondható, hogy az 1987 szeptemberében Lezsák Sándor lakiteleki sátrában megalakult Magyar Demokrata Fórum a Bethlen Gábor Alapítvány kiharcolásának folyamatában és a Magyar Írók Szövetsége 1980-as évekbeli működésében gyökerezik. E két egymáson áttetsző eseménysornak több olyan felvonása van, amelynek meghatározó szereplője Kiss Gy. Csaba. Ilyen volt a Magyar Írók Szövetsége 1986 novemberében tartott forradalmi hangulatú közgyűlése, amelyen ő olvasta fel a *Tiszatáj* betiltása elleni tiltakozást – a jelenlevő Berecz János felháborodására. Ezzel Csaba a rendszer elleni nyílt politikálás színterére lépett. Ahogy ő maga is „bevallotta” 2017-ben *Harminc év után: 1987 Személyes történelem* című kötetében: „Ezzel a szerepléssel átléptem egy vonalat, éreztem. Amikor második nap reggel folytattuk a közgyűlést, volt, aki gratulált, mások meg félrehúzódtak társaságomtól. És megkaptam a pódiumról Berecz »elvtárstól« (zárójelben: a szabad Magyarország soha sem kérte rajta számon a forradalomról írt gyalázatos förmedvényeit), hogy Albert Gáborral mi ketten vagyunk azok, aki nem alkalmasak a párbeszédre. [...] A *Népszabadság*ban kijutott még régi »jóakarómtól« (1971 óta vett egyszer-másszor tollvégre), E. Fehér Páltól néhány keresetlen szó.”

Politikai színezetű tevékenységéről már *A szabadság kísértése* című 1999-ben megjelent kötetében is némi képet nyerhetünk. E képek azonban töredékesek, mivel az ekkor közzétett *Politikai lecke-szövegek* – cikkek, interjúk, hozzászólások, beszédek – az 1989 és 1994 közötti eseményekre reflektálnak, s csak rajtuk keresztül térnek ki időnként az előzményekre is. Kivétel a kötet *Dosszié a fiókból*

című bevezető ciklusa, amely a szerző meg nem jelent, illetve álnéven külföldön közzétett írásait tartalmazza. Emlékszem, a *Tygodnik Powszechny* (Egyetemes Hetilap) című krakkói katolikus hetilapban 1987 elején megjelent *Új vezetőség a Magyar Írószövetség élén* című cikk szerzőjének – Szabadfalvy Árpád – kiléte milyen hiábavaló fejtörést okozott a Művelődési Minisztériumban. A Csaba által írt cikket, tudomásom szerint, lengyelre atyai jóbarátunk, Waclaw Felczak tanár úr fordította, akinek a professzori cím odaítélését majd két évtizeden át megakadályozta a kommunista hatalom. Kiss Gy. Csaba volt a kezdeményezője annak az emlékkönyvnek (*Hugaro-Polonica. Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből*), amelyet Waclaw Felczak magyar tanítványai és tisztelői állítottak össze 70. születésnapja alkalmából, és adtak át neki a Jagelló Egyetemen rendezett ünnepi rektori tanácsülésen 1986 júniusában.

A fentebb idézett 1987-es *Személyes történelem* folytatása ugyanezen címmel tavaly látott napvilágot. Csak a *Harminc év után* időkerete változott 1988–1989-re. A két kötet Kiss Gy. Csaba legizgalmasabb munkája abból a szempontból, hogy beavat bennünket a Magyar Demokrata Fórum előzménytörténetébe, megalakulásának, szervezésének rendkívül izgalmas folyamatába, beleértve a bukatókat is. Máig nem tudatosodott (és feldolgozott), milyen bravúros teljesítmény volt az MDF országos hálózatának megszervezése 1987 és 1990 között. „Fontos cél volt számunkra a magyar társadalom, legkivált a vidék egyenjogúsításának programja, hiszen a magyar polgárosodás több hulláma – a kiegyezés utáni, a harmincas évekbeli és a hatvanas évek közepétől számítható – abban hasonlított egymásra, hogy korántsem nyújtott egyenlő esélyt a fölemelkedésre; eleve kirekesztett bizonyos rétegeket, más csoportok pedig privilegizált helyzetbe kerültek, és a folyamatra erősen rányomták bélyegüket a hatalmi monopóliumok. Az ún. szocializmust is ilyen társadalomnak lehetett felfogni. Ahol feudális előjogok illetik meg a nómenklatúrát (amely hatalmát végső soron külső tényezőknél köszönheti), ő a legfontosabb monopóliumok birtokosa, s mint ilyen engedélyez fölülről gazdasági vagy társadalmi folyamatokat. Minden eredmény vagy gyarapodás tehát valamiféle kegy következménye” – olvasható a Bíró Zoltánnak, Csoóri Sándornak, Csurka Istvánnak, Fekete Gyulának, Für Lajosnak, Joó Rudolfnak és Lezsák Sándornak címzett levélben, amelyből az derül ki, hogy az MDF nem volt képes „szembenézni önmagával, nem végezte el helyzetének kritikus elemzését”, s emiatt képtelen volt a történelmi kihívásoknak megfelelni, a rá váró feladatokat – például a társadalmi morál gyökeres átalakítását – elvégezni. Mindezek ellenére a levél megírása óta eltelt huszonhét év távlatából elmondható; a Magyar Demokrata Fórum létrehozása történelmi tett volt, amely nélkül nem úgy alakult volna a rendszerváltozás, ahogy ez történt. Kritikusai „Janus-arcúnak” nevezték. Az MDF nélkül ennél rosszabb lett volna: arctalan vagy inkább: arcátlan.

A szövívői pulpitust néhány évvel 1990-et követően Kiss Gy. Csaba egyetemi katedrával váltotta fel. Nemcsak hajdani egyetemén (és a Miskolci Egyetemen) tanított, s nevelt doktori hallgatókat is, hanem sajátos peregrinációt vállalt.

Professzorként vándorolva Közép-Európában, ő ment a diákokhoz. Tanított Pozsony, Prága, Nyitra, Varsó és Zágráb egyetemén. A közép-európaiság Németh László-i iránytűjét követve mindenütt a magyar irodalom, kultúra iránti érdeklődést keltve fel diákjaiban. Számos műfordítót, történészt, irodalomkutatót verbuvált a magyar kultúrának. Több kötete szól erről a peregrinációról és annak szellemi eredményeiről.

A rendszerváltó 1989 drámaiságában is legszebb napjának délelőttjét, Nagy Imre és mártírtársai újratemetését felidézve írja tavaly megjelent könyvének utolsó lapján: „Jó érzés volt kilenc előtt a Városliget szélénél a külső kordonnál az első MDF-karszalagos rendezőkkel találkozni. A mieink. Itthon vagyok.” Születésnapján ezt az otthonosság-érzetet kívánjuk a jövőbe nézve is.

Kedves Barátunk!

**Kérjük támogassa folyóiratunk megjelenését
személyi jövedelemadója 1 százalékával!**

**Nemzeti Kultúráért és Irodalomért Alapítvány
18223086-2-42**